

СУМСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

СУМСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЛУК'ЯНЧЕНКО ДАНИЛО ВАЛЕРІЙОВИЧ

УДК 347.91

ДИСЕРТАЦІЯ
ТРАНСПАРЕНТНІСТЬ ПРАВОСУДДЯ У ЦИВІЛЬНИХ
СПРАВАХ

081 – «Право»
08 – «Право»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії (PhD)

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ Д. В. Лук'яненко

Науковий керівник: **КОТВЯКОВСЬКИЙ Юрій Олександрович**, кандидат юридичних наук, доцент

Суми – 2026

АНОТАЦІЯ

Лук'яненко Д. В. Транспарентність правосуддя у цивільних справах. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії (PhD) за спеціальністю 081 – «Право» (галузь знань 08 – «Право»). – Сумський національний аграрний університет; Сумський національний аграрний університет, Суми, 2026.

Послідовне розширення міжнародно-правових стандартів справедливого судового розгляду, поряд із тенденціями повсюдної інформатизації цивільного судочинства та появою нових форм участі сторін у судовому процесі, оптимізація судової діяльності за рахунок запровадження нових судових процедур ставить перед цивільною процесуальною наукою завдання, які вже не можуть бути вирішені лише шляхом адаптації традиційних теоретичних концептів до умов, що змінилися. Необхідний критичний аналіз і перегляд фундаментальних основ, на яких будується розуміння правосуддя у цивільних справах як унікального юридичного феномену – принципів цивільного судочинства. Одним із найбільш перспективних і, водночас, недостатньо вивчених напрямків у сфері, що розглядається, є проблематика транспарентності правосуддя у цивільних справах. Це поняття не можна вважати лише новим позначенням гласності або відкритості судового процесу. Становлячи самостійну і значно ширшу правову категорію, що охоплює процесуальний, інформаційний, інституційний та технологічний рівні відкритості правосуддя в їх діалектичній єдності, транспарентність відкриває нові можливості для системної та об'єктивної оцінки вітчизняного цивільного судочинства на предмет відповідності нормативного регулювання та правозастосовчої практики стандартам відкритого та публічного правосуддя, які склалися в міжнародному праві та європейських правопорядках, а також визначення

першочергових заходів щодо вдосконалення вітчизняного процесуального законодавства та практики його застосування.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що ця дисертація, у національній доктрині цивільного процесуального права є одним із перших, з огляду на підсумки судово-правової реформи та редакцію ЦПК України, досліджень транспарентності правосуддя у цивільних справах.

Розуміння транспарентності судового розгляду в вітчизняному праві пройшло тривалу еволюцію – від давніх общинних традицій до суворого процесуального закріплення в сучасних кодексах як системи правових гарантій, що забезпечує відкритість правосуддя та право громадян на інформацію.

Вперше розроблена концепція транспарентності правосуддя у цивільних справах як система взаємопов'язаних наукових положень, які розкривають природу, ціннісну основу, структуру, функції, суб'єктний склад, нормативне значення та соціальний критерій транспарентності в їх єдності та створюють вагомий теоретичний базис для оцінки цивільного процесуального законодавства та судової практики в частині відкритості правосуддя та вироблення конкретних пропозицій щодо їх вдосконалення в річизні європейських стандартів та в інтересах українського громадянського суспільства.

Обґрунтовується, що в онтологічній площині транспарентність є правовим явищем, вкоріненим у самій ідеї правосуддя як публічної діяльності, що здійснюється від імені народу та вимагає суспільного визнання. З огляду на це, транспарентність розглядається як іманентна властивість судової влади в демократичній правовій державі.

Зазначається, що на аксіологічному рівні транспарентність може бути визначена як самостійна правова цінність, яка виражає інтерес суспільства у здійсненні контролю над судовою владою та її демократичній підзвітності. Обмеження транспарентності має бути мінімально необхідним, і ця

презумпція відкритості правосуддя не може бути подолана ані посиланням на категорію справи, ані на розсуд суду без конкретного обґрунтування.

Пропонується визначати транспарентність правосуддя у цивільних справах як багаторівневу правову категорію, що означає сукупність взаємопов'язаних вимог до організації та здійснення цивільного судочинства, які забезпечують можливість громадського контролю над правосуддям. Структурно транспарентність правосуддя у цивільних справах включає, по-перше, процесуальний рівень (гласність судового розгляду); по-друге, інформаційний рівень (відкритість інформації про цивільну справу та її результати); по-третє, комунікативний рівень (публічність оголошення судових рішень, включаючи їх належну мотивувальну частину); по-четверте, інституційний рівень (прозорість судової системи в цілому, включаючи механізми розподілу судових справ, оприлюднення правової статистики, організацію доступу до правосуддя); по-п'яте, технологічний рівень (використання цифрових технологій для забезпечення доступності правосуддя).

З огляду на нормативний та інструментальний аспекти транспарентності правосуддя у цивільних справах встановлено, що транспарентність має самостійний нормативний зміст, який не охоплюється жодним із принципів цивільного судочинства. Підсумковим критерієм реалізованості концепту транспарентність є не формальна відповідність нормативним вимогам, а рівень довіри суспільства до правосуддя як соціальний показник відкритості. Суд, який не користується довірою суспільства, не реалізує транспарентність належним чином.

Функції транспарентності правосуддя у цивільних справах не діють ізольовано, а утворюють єдину функціональну систему, в якій кожна функція передбачає інші. Зокрема, контрольна функція створює умови для визнання судової системи законною та ефективною, оскільки суспільство мало реальну можливість стежити за правосуддям і переконатися в його якості. Легітимація посилює правовиховну функцію в тому сенсі, що судові

рішення, які користуються суспільною довірою, сприймаються ним як авторитетні приклади правомірної поведінки. Правовиховний вплив зміцнює превентивну функцію, адже суспільство з розвиненою правовою культурою з меншою ймовірністю допускає зловживання правом. Ця системна єдність функцій транспарентності правосуддя має важливий практичний наслідок. Будь-яке обмеження транспарентності тягне за собою певні юридичні наслідки, тому вони вимагають не тільки законодавчого тлумачення, а й належної доктринальної аргументації.

Структура транспарентності правосуддя у цивільних справах включає низку суб'єктів, а саме: суд, який зобов'язаний забезпечити відкритість правосуддя, учасники справи як суб'єкти права на транспарентність стосовно своєї справи, суспільство як кінцевий адресат транспарентності та засоби масової інформації як інституція, що забезпечує фактичну доступність публічного контролю над правосуддям. Така багатосуб'єктність зумовлює необхідність розробки комплексної правової концепції транспарентності правосуддя у цивільних справах.

Отримали подальший розвиток положення щодо зарубіжних моделей транспарентності правосуддя у цивільних справах, порівняльно-правовий аналіз яких дозволив виявити низку можливих законодавчих рішень. Зокрема, німецька модель пропонує закріплення порушення публічності як безумовної підстави для скасування судового рішення; французька модель акцентує увагу на мотивованості судових рішень; польська модель закріплює право сторін на самостійну аудіофіксацію судового процесу без дозволу суду. Естонська модель пропонує унікальний механізм «метатранспарентності» як обов'язкового публічного оголошення постанов про закриті судові засідання, а також право особи відмовитися від наданої їй закритості судового засідання. Англійська модель вводить позитивний обов'язок суду активно сприяти відкритості правосуддя та закріплює обов'язковий запис усіх судових засідань як стандарт. Американська модель пропонує технічно найбільш розроблену систему редагування персональних

даних при публічному розкритті судових матеріалів та електронного доступу через систему PACER.

Аргументована наявність концептуальних особливостей реалізації транспарентності на різних рівнях системи цивільного судочинства. Встановлено, що режим відкритості послідовно звужується у міру зростання юрисдикційного значення судової інстанції, досягаючи мінімуму в касаційному провадженні, в якому формуються загальнообов'язкові правові позиції. Це суперечить функціональній природі транспарентності, оскільки чим вища значущість судового акта для правової системи, тим відкритішими мають бути умови його ухвалення.

Визначено, що мотивованість судового рішення становить нормативну основу транспарентності на її комунікативному рівні та є необхідною умовою реалізації легітимаційної та контрольної функцій відкритого правосуддя.

Удосконалено поняття гласності, під яким пропонується розуміти процесуальний принцип, що гарантує будь-якій особі право бути присутньою в залі судового засідання та безпосередньо спостерігати за ходом розгляду справи в режимі реального часу. Гласність охоплює виключно процесуальний аспект транспарентності. При цьому, під межами транспарентності розуміється сукупність законодавчо встановлених підстав і критеріїв, за наявності яких суд має право відступити від загального правила відкритості в інтересах охорони державної таємниці, приватного життя, персональних даних. Існуючий у доктрині підхід доповнено концептуальним критерієм пропорційності, що дозволяє оцінювати допустимість будь-якого обмеження відкритості незалежно від його конкретної нормативної підстави.

Розширено наукове уявлення про систему принципів цивільного судочинства. Під принципом транспарентності правосуддя у цивільних справах пропонується розуміти самостійний принцип, що зобов'язує суд, законодавця та правозастосовника забезпечувати реальну можливість громадського контролю над правосуддям шляхом послідовної реалізації його

процесуальної, інформаційної, комунікативної, інституційної та технологічної складових.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що викладені теоретичні висновки можуть бути використані: у дослідницькій сфері – для розробки теорії транспарентності правосуддя у цивільних справах; у законопроектній роботі – під час вдосконалення норм ЦПК України щодо забезпечення гласності судового розгляду, транспарентності судових актів, електронного судочинства та механізмів обмеження відкритості судового розгляду цивільних справ. Результати дослідження можуть бути затребувані також Вищою Радою правосуддя при розробці положень про функціонування ЄСІКС та Єдиного державного реєстру судових рішень, а також при формуванні нових стандартів притягнення до дисциплінарної відповідальності суддів у разі недотримання вимог транспарентності; у правозастосовній практиці – при обґрунтуванні обмежень публічності відповідно до критерію пропорційності, розробленого практикою Європейського суду з прав людини; у навчальному процесі – при викладанні курсів цивільного процесуального права, порівняльного цивільного процесу та міжнародних стандартів правосуддя. Крім того, висновки дисертаційного дослідження можуть бути враховані при підготовці позиції України в переговорному процесі щодо вступу до Європейського Союзу в частині розділу, присвяченого судовій реформі та верховенству права.

Ключові слова: транспарентність правосуддя, цивільне судочинство, гласність судового розгляду, відкритість інформації щодо справи, принципи цивільного процесуального права, мотивованість судового рішення, публічність судового акта, право на справедливий судовий розгляд, практика Європейського суду з прав людини, міжнародно-правові стандарти правосуддя, доступ до правосуддя, цифровізація судочинства, пропорційність обмежень транспарентності, ефективність судового захисту, довіра суспільства до правосуддя.

ABSTRACT

Lukianchenko D. V. Transparency of Justice in Civil Cases. – Qualifying scientific work in manuscript form.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy (PhD) in the specialty 081 – «Law» (field of knowledge 08 – «Law»). – Sumy National Agrarian University; Sumy National Agrarian University, Sumy, 2026.

The steady expansion of international legal standards for fair trials, along with trends toward the widespread digitization of civil proceedings and the emergence of new forms of party participation in the judicial process, and the optimization of judicial activities through the introduction of new court procedures present civil procedural scholarship with challenges that can no longer be resolved merely by adapting traditional theoretical concepts to changed circumstances. A critical analysis and reexamination of the fundamental foundations upon which the understanding of justice in civil cases as a unique legal phenomenon is built—the principles of civil procedure – are necessary. One of the most promising and, at the same time, under-researched areas in this field is the issue of transparency in civil justice. This concept cannot be regarded merely as a new term for the publicity or openness of judicial proceedings. As an independent and significantly broader legal category encompassing the procedural, informational, institutional, and technological levels of judicial openness in their dialectical unity, transparency opens up new opportunities for a systematic and objective assessment of the domestic civil justice system regarding the compliance of regulatory frameworks and law enforcement practices with the standards of open and public justice established in international law and European legal systems, as well as the identification of priority measures to improve domestic procedural legislation and the practice of its application.

The scientific novelty of the findings lies in the fact that this dissertation is one of the first studies in the national doctrine of civil procedural law – taking into

account the results of judicial and legal reform and the revision of the Code of Civil Procedure of Ukraine to examine the transparency of justice in civil cases.

The understanding of transparency in judicial proceedings under domestic law has undergone a long evolution from ancient communal traditions to strict procedural codification in modern codes as a system of legal guarantees that ensures the openness of justice and citizens' right to information.

For the first time, the concept of transparency in civil justice has been developed as a system of interrelated scholarly principles that reveal the nature, value foundation, structure, functions, the participants, normative significance, and social criteria of transparency in their unity, and create a solid theoretical basis for evaluating civil procedural legislation and judicial practice regarding the openness of justice and for developing specific proposals for their improvement in line with European standards and in the interests of Ukrainian civil society.

It is argued that, on the ontological level, transparency is a legal phenomenon rooted in the very idea of justice as a public activity carried out on behalf of the people and requiring public recognition. In light of this, transparency is viewed as an immanent property of the judiciary in a democratic state governed by the rule of law.

It is noted that, at the axiological level, transparency can be defined as an independent legal value that expresses society's interest in exercising control over the judiciary and ensuring its democratic accountability. Restrictions on transparency must be limited to what is strictly necessary, and this presumption of openness in the administration of justice cannot be overcome either by reference to the category of the case or by the court's discretion without specific justification.

It is proposed to define transparency of justice in civil cases as a multi-level legal category, meaning a set of interrelated requirements for the organization and conduct of civil proceedings that ensure the possibility of public oversight of the judiciary. Structurally, transparency of justice in civil cases includes, first, the procedural level (publicity of court proceedings); second, the informational level (openness of information about the civil case and its outcomes); third, the

communicative level (public announcement of court decisions, including their proper reasoning); fourth, the institutional level (transparency of the judicial system as a whole, including mechanisms for the allocation of court cases, the publication of legal statistics, and the organization of access to justice); fifth, the technological level (the use of digital technologies to ensure access to justice).

Taking into account the normative and instrumental aspects of transparency in civil justice, it has been established that transparency has an independent normative content that is not covered by any of the principles of civil procedure. The ultimate criterion for the realization of the concept of transparency is not formal compliance with normative requirements, but rather the level of public trust in the justice system as a social indicator of openness. A court that does not enjoy public trust does not properly implement transparency.

The functions of transparency in the administration of justice in civil cases do not operate in isolation but form a unified functional system in which each function presupposes the others. In particular, the oversight function creates the conditions for the judicial system to be recognized as legitimate and effective, since society has a real opportunity to monitor the administration of justice and verify its quality. Legitimacy reinforces the legal education function in the sense that judicial decisions that enjoy public trust are perceived by society as authoritative examples of lawful behavior. The influence of legal education strengthens the preventive function, since a society with a developed legal culture is less likely to tolerate abuses of the law. This systemic unity of the functions of judicial transparency has an important practical implication. Any restriction on transparency entails certain legal consequences; therefore, such restrictions require not only legislative interpretation but also proper doctrinal justification.

The structure of judicial transparency in civil cases includes a number of actors, namely: the court, which is obligated to ensure the openness of the justice system; the parties to the case as holders of the right to transparency regarding their case; society as the ultimate beneficiary of transparency; and the media as the institution that ensures the actual availability of public oversight of the justice

system. This multi-stakeholder nature necessitates the development of a comprehensive legal concept of transparency of justice in civil cases.

Provisions regarding foreign models of transparency in civil justice have been further developed; a comparative legal analysis of these models has identified a number of possible legislative solutions. In particular, the German model proposes establishing a violation of public access as an unconditional ground for overturning a court decision; the French model emphasizes the reasoning behind court decisions; the Polish model enshrines the parties' right to independently record court proceedings without the court's permission. The Estonian model proposes a unique mechanism of "metatransparency" as a mandatory public announcement of rulings on closed court sessions, as well as the right of a person to waive the closed-door status of a court session granted to them. The English model introduces a positive duty on the court to actively promote the openness of justice and establishes mandatory recording of all court proceedings as the standard. The American model offers the most technically advanced system for redacting personal data during the public disclosure of court records and provides electronic access through the PACER system.

The paper argues that there are conceptual differences in the implementation of transparency at various levels of the civil justice system. It has been established that the degree of openness consistently narrows as the jurisdictional significance of the court increases, reaching a minimum in cassation proceedings, where legally binding precedents are established. This contradicts the functional nature of transparency, since the greater the significance of a judicial act for the legal system, the more open the conditions for its adoption should be.

It has been established that the reasoning behind a judicial decision constitutes the normative basis for transparency at the communicative level and is a necessary condition for the realization of the legitimizing and oversight functions of open justice.

The concept of public access has been refined; it is proposed to understand this as a procedural principle that guarantees any person the right to be present in

the courtroom and to directly observe the proceedings in real time. Public access encompasses exclusively the procedural aspect of transparency. At the same time, the limits of transparency are understood as the set of legally established grounds and criteria under which a court has the right to deviate from the general rule of openness in the interests of protecting state secrets, privacy, and personal data. The existing approach in legal doctrine has been supplemented with the conceptual criterion of proportionality, which allows for the assessment of the admissibility of any restriction on openness, regardless of its specific legal basis.

The academic understanding of the system of principles of civil procedure has been expanded. The principle of transparency of justice in civil cases is proposed to be understood as an independent principle that obligates the court, the legislature, and law enforcement officials to ensure a real opportunity for public oversight of justice through the consistent implementation of its procedural, informational, communicative, institutional, and technological components.

The practical significance of the findings lies in the fact that the theoretical conclusions presented can be used: in the research sphere to develop a theory of transparency of justice in civil cases; in legislative work to improve the provisions of the Code of Civil Procedure of Ukraine regarding the openness of court proceedings, the transparency of judicial acts, e-justice, and mechanisms for restricting the openness of civil court proceedings. The research findings may also be of interest to the High Council of Justice when drafting provisions on the functioning of the Unified System of Information and Communication in the Judicial System (ESIKS) and the Unified State Register of Court Decisions, as well as when establishing new standards for holding judges disciplinarily liable for failure to comply with transparency requirements; in legal practice to justify restrictions on public access in accordance with the proportionality criterion developed by the case law of the European Court of Human Rights; in the educational process—when teaching courses on civil procedural law, comparative civil procedure, and international standards of justice. In addition, the findings of this dissertation may be taken into account when preparing Ukraine's position in

the negotiation process regarding accession to the European Union, specifically in the section devoted to judicial reform and the rule of law.

Keywords: transparency of justice, civil proceedings, public nature of court proceedings, openness of case information, principles of civil procedural law, reasoning in judicial decisions, public nature of judicial acts, the right to a fair trial, the case law of the European Court of Human Rights, international legal standards of justice, access to justice, digitization of the judicial system, proportionality of restrictions on transparency, judicial and legal reform, public trust in the justice system.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Котвяковський Ю. О., Лук'янченко Д. В. Становлення та розвиток принципу гласності судового розгляду в римському праві. *Держава і право*. 2026. Вип. 98. С. 208–218.

2. Лук'янченко Д. В. Формування та розвиток доктрини гласності в європейському цивільному судочинстві: історико-правовий аналіз. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: «Право»*. 2025. Вип. 92: частина 1. № 2. С. 450–456.

3. Лук'янченко Д. В. Розвиток принципу гласності у цивільному судочинстві України. *Держава і право*. 2026. Вип. 100. С. 286–298.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Лук'янченко Д. В. Розвиток ідей щодо гласності судового розгляду цивільних справ у вітчизняному законодавстві: матеріали наук.-практ. конф. викладачів аспірантів та студентів Сумського національного аграрного університету (м. Суми, 13–17 квіт. 2026 р.). Суми. 2026. С. 461.

2. Лук'янченко Д. В. Межі транспарентності правосуддя у цивільних справах. *Сто восьми економіко-правові дискусії. Серія: Соціальні та гуманітарні науки*: матеріали міжнар. мультидисциплінарної наук. інтернет-конф. (м. Львів, Україна, м. Ополе, Польща, 27–28 трав. 2026 р.) / редкол.: О. Патряк та ін.; ГО «Наукова спільнота»; WSZIA w Opolu. Львів: ФО-П Шпак В. Б. С. 31–34.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
 РОЗДІЛ 1. ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ НАРИС СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ТРАНСПАРЕНТНОСТІ ПРАВОСУДДЯ У ЦИВІЛЬНИХ СПРАВАХ	
1.1 Зародження уявлень щодо транспарентності правосуддя в римському цивільному процесі	14
1.2 Формування та розвиток транспарентності правосуддя з цивільних справ в країнах Західної Європи в періоди Середньовіччя та Нового часу	21
1.3 Становлення ідей стосовно транспарентності правосуддя з цивільних справ у вітчизняному законодавстві	31
1.4 Сучасний стан наукової розробленості проблеми транспарентності правосуддя у цивільних справах	58
Висновки до Розділу 1	84
 РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТРАНСПАРЕНТНОСТІ ПРАВОСУДДЯ У ЦИВІЛЬНИХ СПРАВАХ	
2.1 Транспарентність як категорія цивільного процесуального права	88
2.2 Міжнародно-правові стандарти транспарентності правосуддя у цивільних справах	109
2.3 Зарубіжні моделі транспарентності правосуддя у цивільних справах	122
2.4 Межі транспарентності правосуддя у цивільних справах	143
Висновки до Розділу 2	152
 РОЗДІЛ 3. МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТРАНСПАРЕНТНОСТІ ПРАВОСУДДЯ У ЦИВІЛЬНИХ СПРАВАХ	
3.1 Гласність судового розгляду цивільних справ	160
3.2 Транспарентність судових актів	177
3.3 Інформаційні технології як засіб забезпечення транспарентності правосуддя у цивільних справах	192
3.4 Довіра до судової влади як критерій оцінки правосуддя у цивільних справах	201
Висновки до Розділу 3	206
 ВИСНОВКИ	212
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	217
ДОДАТОК	236

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Сьогодні Україна переживає знаковий період своєї історії. Прагнення повернутися до європейських витоків, знову увійти до єдиної європейської правової спільноти обумовлює необхідність та напрями реформування всіх державних інституцій. Звісно, що реформи не можуть не торкнутися і судової влади, та цивільного судочинства. Але досягнення поставлених цілей, як свідчить досвід провідних зарубіжних країн, не може відбутися без належного наукового обґрунтування вживаних законодавчих заходів, у відриві від сформованої доктрини щодо правосуддя у цивільних справах, потреб та очікувань громадянського суспільства. Власне, стає очевидним, що в таких умовах багаторазово зростає роль досліджень, які, виконуючи прогностичну функцію, спрямовані не тільки на накопичення нових знань, а й на переосмислення більшості усталених правових понять й конструкцій, що донедавна здавалися непорушними. Послідовне розширення міжнародно-правових стандартів справедливого судового розгляду, поряд із тенденціями повсюдної інформатизації цивільного судочинства та появою нових форм участі сторін у судовому процесі, оптимізація судової діяльності за рахунок запровадження нових судових процедур ставить перед цивільною процесуальною наукою завдання, які вже не можуть бути вирішені лише шляхом адаптації традиційних теоретичних концептів до умов, що змінилися. Необхідний критичний аналіз і перегляд фундаментальних основ, на яких будується розуміння правосуддя у цивільних справах як унікального юридичного феномену – принципів цивільного судочинства. Здається, що було б великою помилкою зараз вважати, що дана проблематика вичерпала себе в класичних доктринальних розробках і тому не потребує подальшого осмислення. Навпаки, поглиблене знання про судову владу та правосуддя, їх природу, функції та ціннісні засади є затребуваним як ніколи.

Одним із найбільш перспективних і, водночас, недостатньо вивчених напрямків у сфері, що розглядається, є проблематика транспарентності правосуддя у цивільних справах. Це поняття не можна вважати лише новим позначенням гласності або відкритості судового процесу. Становлячи самостійну і значно ширшу правову категорію, що охоплює процесуальний, інформаційний, інституційний та технологічний рівні відкритості правосуддя в їх діалектичній єдності, транспарентність відкриває нові можливості для системної та об'єктивної оцінки вітчизняного цивільного судочинства на предмет відповідності нормативного регулювання та правозастосовчої практики стандартам відкритого та публічного правосуддя, які склалися в міжнародному праві та європейських правопорядках, а також визначення першочергових заходів щодо вдосконалення вітчизняного процесуального законодавства та практики його застосування.

Варто зауважити, що у вітчизняній юридичній науці до питань, що становлять предмет дисертаційного дослідження, зверталися А. С. Амеліна, І. В. Андронов, Я. Берназюк, С. А. Бондарчук, О. Волкович, К. В. Гусаров, Р. О. Кабальський, В. В. Комаров, Ю. О. Котвяковський, А. О. Коршун, О. В. Кошова, В. А. Кройтор, М. П. Курило, Т. В. Лукаш, А. Б. Мазовіта, В. А. Миколаєць, І. О. Котович, Л. М. Ніколенко, О. З. Нор-Хотинська, О. О. Овсяннікова, Л. Остафійчук, О. М. Перунова, Ю. Д. Притика, В. О. Работинська, А. І. Тімонов, Г. П. Тимченко, Г. А. Трунова, Т. А. Цувіна, С. Я. Фурса, М. М. Ясинок та інші відомі правознавці.

Переважно тоді йшлося про підсумки, у широкому контексті, судово-правової реформи 2017 року, гласності та відкритості судового розгляду як елементів права на справедливий судовий розгляд. Стосовно транспарентності правосуддя у цивільних справах зазначені наукові дослідження мали лише епізодичний характер, що не дозволяє дисертанту говорити про сформовану цілісну концепцію розглянутого правового явища. Необхідна доктринальна розробка питань щодо змісту, механізмів та меж транспарентності правосуддя у цивільних справах з метою забезпечення реальної, а не декларативної

відкритості судової системи, її сприйняття судовою системою як іманентної цінності судової влади та правосудної діяльності. При цьому важливим є дослідження зазначеного принципу як на стадії розгляду справи у суді першої інстанції, так і в апеляційному та касаційному провадженні, оскільки чим вища значущість судового рішення для правової системи, тим вагомішим має бути рівень транспарентності його ухвалення. Все вищевикладене визначає актуальність дисертаційного дослідження проблем транспарентності правосуддя у цивільних справах, логіку його структури та хід авторських міркувань, що охоплюють найважливіші, як вважає автор, теоретичні та практичні аспекти цивільного судочинства.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дисертаційне дослідження здійснювалось у рамках науково-дослідницької роботи кафедри правосуддя та філософії юридичного факультету Сумського національного аграрного університету.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є концептуальна розробка поняття «транспарентність правосуддя у цивільних справах» як самостійної правової категорії та всебічна оцінка механізмів її забезпечення у цивільному судочинстві України з позиції загальновизнаних міжнародно-правових стандартів у цій сфері, формулювання пропозицій щодо вдосконалення нормативної регламентації цивільних процесуальних відносин та підвищення ефективності правозастосування.

Досягнення поставленої мети зумовило постановку та вирішення таких завдань:

виявити співвідношення транспарентності правосуддя у цивільних справах з категоріями гласності, відкритості та публічності в цивільному судочинстві та встановити місце транспарентності в системі принципів ЦПК України;

визначити функції транспарентності правосуддя у цивільних справах та сформулювати її авторське визначення як багаторівневої правової категорії;

дослідити міжнародно-правові стандарти транспарентності правосуддя у цивільних справах, передусім, стандарти Ради Європи, Європейського Суду з прав людини, Модельних європейських правил ELI/UNIDROIT та Принципів ALI/UNIDROIT;

провести порівняльно-правовий аналіз нормативних моделей транспарентності правосуддя в цивільних справах у Німеччині, Франції, Польщі, Естонії, Англії та США;

обґрунтувати допустимі межі обмежень та можливі законодавчі механізми забезпечення транспарентності правосуддя у цивільних справах;

визначити зв'язок транспарентності з рівнем довіри суспільства до правосуддя у цивільних справах;

сформулювати пропозиції щодо вдосконалення ЦПК України та практики його застосування.

Методи дослідження. Методологія цього дисертаційного дослідження базується на сукупності загальнонаукових та спеціально-юридичних методів. Діалектичний метод пізнання забезпечив розгляд транспарентності як правової категорії в її розвитку, взаємозв'язках з іншими принципами цивільного судочинства та в єдності її нормативної та соціальної складових. Системний метод дозволив дослідити транспарентність не як абстрактну вимогу, а як багаторівневу систему взаємопов'язаних елементів. Формально-юридичний метод застосовувався при аналізі нормативного змісту статей ЦПК України, відповідних міжнародно-правових актів та зарубіжного цивільного процесуального законодавства. Порівняльно-правовий метод широко використовувався при аналізі німецької, французької, польської, естонської, англійської та американської моделей транспарентності правосуддя у цивільних справах з метою виявлення типологічних закономірностей та розробки пропозицій щодо імплементації успішного зарубіжного досвіду. Історико-правовий метод застосовувався при дослідженні еволюції уявлень про транспарентність правосуддя в національному та іноземному цивільному процесуальному праві.

Функціональний метод використовувався при визначенні функцій транспарентності та їх системної взаємодії. Соціологічний метод знайшов застосування при аналізі даних про рівень довіри суспільства до судової влади та правосуддя як соціального показника транспарентності правосуддя у цивільних справах.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають при здійсненні правосуддя у цивільних справах.

Предметом дослідження є транспарентність правосуддя у цивільних справах як правова категорія, нормативні механізми її забезпечення та обмеження в національному та зарубіжному праві, а також практика їх реалізації.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що ця дисертація, у національній доктрині цивільного процесуального права є одним із перших, з огляду на підсумки судово-правової реформи та редакцію ЦПК України, досліджень транспарентності правосуддя у цивільних справах. Наукову новизну становлять, зокрема, такі основні висновки:

уперше:

авторська концепція транспарентності правосуддя у цивільних справах являє собою систему взаємопов'язаних наукових положень, які розкривають природу, ціннісну основу, структуру, функції, суб'єктний склад, нормативне значення та соціальний критерій транспарентності в їх єдності та створюють вагомий теоретичний базис для оцінки цивільного процесуального законодавства та судової практики в частині відкритості правосуддя та вироблення конкретних пропозицій щодо їх вдосконалення в річизні європейських стандартів та в інтересах українського громадянського суспільства;

обґрунтовується, що в онтологічній площині транспарентність є правовим явищем, вкоріненим у самій ідеї правосуддя як публічної діяльності, що здійснюється від імені народу та вимагає суспільного визнання. З огляду

на це, транспарентність розглядається як іманентна властивість судової влади в демократичній правовій державі;

на аксіологічному рівні транспарентність може бути визначена як самостійна правова цінність, яка виражає інтерес суспільства у здійсненні контролю над судовою владою та її демократичній підзвітності. Водночас, транспарентність існує в системі цінностей, що конкурують між собою, і не має абсолютного пріоритету. Її співвідношення з охороною державної таємниці, захистом приватного життя, персональних даних встановлюється за допомогою тесту на пропорційність. Обмеження транспарентність має бути мінімально необхідним, і ця презумпція відкритості правосуддя не може бути подолана ані посиленням на категорію справи, ані на розсуд суду без конкретного обґрунтування;

доводиться, що з урахуванням структурно-функціональних аспектів транспарентність є багаторівневою правовою категорією, що означає сукупність взаємопов'язаних вимог до організації та здійснення цивільного судочинства, які забезпечують можливість громадського контролю над правосуддям. Структурно транспарентність правосуддя у цивільних справах включає, по-перше, процесуальний рівень (гласність судового розгляду); по-друге, інформаційний рівень (відкритість інформації про цивільну справу та її результати); по-третє, комунікативний рівень (публічність оголошення судових рішень, включаючи їх належну мотивувальну частину); по-четверте, інституційний рівень (прозорість судової системи в цілому, включаючи механізми розподілу судових справ, оприлюднення правової статистики, організацію доступу до правосуддя); по-п'яте, технологічний рівень (використання цифрових технологій для забезпечення доступності правосуддя).

з огляду на нормативний та інструментальний аспекти транспарентності правосуддя у цивільних справах встановлено, що транспарентність має самостійний нормативний зміст, який не охоплюється жодним із принципів цивільного судочинства. Підсумковим критерієм реалізованості концепту

транспарентність є не формальна відповідність нормативним вимогам, а рівень довіри суспільства до правосуддя як соціальний показник відкритості. Суд, який не користується довірою суспільства, не реалізує транспарентність належним чином;

отримали подальший розвиток положення щодо:

тривалої еволюції розуміння транспарентності судового розгляду в вітчизняному праві – від давніх общинних традицій до суворого процесуального закріплення в сучасних кодексах як системи правових гарантій, що забезпечує відкритість правосуддя та право громадян на інформацію. Гласність є українською історичною традицією. Відкритість суду є давнім звичаєм, що сягає корінням у общинний лад Київської Русі. Гласність не була нав'язана ззовні, а випливала з самої природи давнього судового процесу, який являв собою публічне змагання сторін перед судом та общиною. Статути Великого князівства Литовського (1529, 1566, 1588 років) закріпили публічність через конкретні юридичні вимоги, а саме: заборону заочного засудження, доступність судової інформації, гласні процедури судового повідомлення. У період Гетьманщини увага була зосереджена на відкритості матеріалів справи та публічному порядку оголошення судових рішень. Судова реформа 1864 року замінила колишні процесуальні форми та замість канцелярської таємниці запровадила повноцінну гласність та змагальність. ЦПК УРСР 1924, 1929 та 1963 років лише декларували принцип гласності. Ключовими елементами відкритого судового розгляду за ЦПК України 2004 року стали право на інформацію про час і місце суду, публічне оголошення рішень та обов'язкове фіксування перебігу засідання технічними засобами;

зарубіжних моделей транспарентності правосуддя у цивільних справах, порівняльно-правовий аналіз яких дозволив виявити низку можливих законодавчих рішень. Зокрема, німецька модель пропонує закріплення порушення публічності як безумовної підстави для скасування судового рішення; французька модель акцентує увагу на мотивованості судових рішень;

польська модель закріплює право сторін на самостійну аудіофіксацію судового процесу без дозволу суду. Естонська модель пропонує унікальний механізм «метатранспарентності» як обов'язкового публічного оголошення постанов про закриті судові засідання, а також право особи відмовитися від наданої їй закритості судового засідання. Англійська модель вводить позитивний обов'язок суду активно сприяти відкритості правосуддя та закріплює обов'язковий запис усіх судових засідань як стандарт. Американська модель пропонує технічно найбільш розроблену систему редагування персональних даних при публічному розкритті судових матеріалів та електронного доступу через систему PACER;

міжнародно-правових стандартів транспарентності правосуддя, насамперед, ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод та практики ЄСПЛ, ст. 47 Хартії Європейського Союзу, Принципи ALI/UNIDROIT, Модельні правила ELI/UNIDROIT та документи Венеціанської комісії, які утворюють єдину взаємодоповнювальну систему, яка має для України безпосередню нормативну силу на підставі ст. 10 ЦПК;

концептуальних особливостей реалізації транспарентності на різних рівнях системи цивільного судочинства. Встановлено, що режим відкритості послідовно зростає у міру зростання юрисдикційного значення судової інстанції, досягаючи мінімуму в касаційному провадженні, в якому формуються загальнообов'язкові правові позиції. Це суперечить функціональній природі транспарентності, оскільки чим вища значущість судового акта для правової системи, тим відкритішими мають бути умови його ухвалення;

мотивованості судового рішення, яке становить нормативну основу транспарентності на її комунікативному рівні та є необхідною умовою реалізації легітимаційної та контрольної функцій відкритого правосуддя. Вимоги ст. 265 ЦПК України відповідають стандартам Європейського суду з прав людини в частині обов'язку суду надавати мотивовану відповідь на

кожен істотний аргумент сторін, хоча залишається стійкою практика формального обґрунтування;

удосконалено:

поняття гласності, під яким пропонується розуміти процесуальний принцип, що гарантує будь-якій особі право бути присутньою в залі судового засідання та безпосередньо спостерігати за ходом розгляду справи в режимі реального часу. Гласність охоплює виключно процесуальний аспект транспарентності, тобто просторово-часову доступність судового засідання для безпосереднього спостереження;

теоретичний підхід до визначення допустимих меж обмеження транспарентності правосуддя у цивільних справах. При цьому, під межами транспарентності розуміється сукупність законодавчо встановлених підстав і критеріїв, за наявності яких суд має право відступити від загального правила відкритості в інтересах охорони державної таємниці, приватного життя, персональних даних. Існуючий у доктрині підхід доповнено концептуальним критерієм пропорційності, що дозволяє оцінювати допустимість будь-якого обмеження відкритості незалежно від його конкретної нормативної підстави;

наукове уявлення про систему принципів цивільного судочинства. Під принципом транспарентності правосуддя у цивільних справах пропонується розуміти самостійний принцип, що зобов'язує суд, законодавця та правозастосовника забезпечувати реальну можливість громадського контролю над правосуддям шляхом послідовної реалізації його процесуальної, інформаційної, комунікативної, інституційної та технологічної складових. Чинна редакція ст. 2 ЦПК України є концептуально неповною через відсутність цього принципу в її переліку, а також змішування гласності та відкритості судового процесу та вимоги його повної фіксації технічними засобами в рамках одного принципу.

Практичне значення отриманих результатів. Викладені теоретичні висновки можуть бути використані:

у дослідницькій сфері – для розробки теорії транспарентності правосуддя у цивільних справах;

у законопроектній роботі – під час вдосконалення норм ЦПК України щодо забезпечення гласності судового розгляду, транспарентності судових актів, електронного судочинства та механізмів обмеження відкритості судового розгляду цивільних справ. Результати дослідження можуть бути затребувані також Вищою Радою правосуддя при розробці положень щодо функціонування ЄСІКС та Єдиного державного реєстру судових рішень, а також при формуванні нових стандартів притягнення до дисциплінарної відповідальності суддів у разі недотримання вимог транспарентності;

у правозастосовній практиці – при обґрунтуванні обмежень публічності відповідно до критерію пропорційності, який розроблено практикою Європейського суду з прав людини;

у навчальному процесі – при викладанні курсів цивільного процесуального права, порівняльного цивільного процесу та міжнародних стандартів правосуддя. Крім того, висновки дисертаційного дослідження можуть бути враховані при підготовці позиції України в переговорному процесі щодо вступу до Європейського Союзу в частині розділу, присвяченого судовій реформі та верховенству права.

Апробація матеріалів дисертації. Дисертація підготовлена на кафедрі правосуддя та філософії юридичного факультету Сумського національного аграрного університету.

Основні положення дисертації були оголошені і обговорювались на наукових конференціях: Науково-практичній конференції викладачів аспірантів та студентів Сумського національного аграрного університету (13-17 квітня 2026 р.); Міжнародній мультидисциплінарній науковій інтернет-конференції «Сто восьми економіко-правові дискусії. Серія: Соціальні та гуманітарні науки» (м. Львів, Україна, м. Ополе, Польща, 27–28 травня 2026 р.).

Структура та обсяг дисертації зумовлені метою й завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, які охоплюють дванадцять підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатку. **Загальний обсяг дисертації** становить 236 сторінок, з них **Основного тексту** 215 сторінок. Список використаних джерел містить 192 найменування і викладений на 19 сторінках. Додаток – на 1 сторінці.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ НАРИС СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ТРАНСПАРЕНТНОСТІ ПРАВОСУДДЯ У ЦИВІЛЬНИХ СПРАВАХ

1.1 Зародження уявлень щодо транспарентності правосуддя в римському цивільному процесі

В історії правової думки та законодавства особливе місце справедливо посідає період панування римської юриспруденції, в якому, як показав час, з вражаючою точністю й глибиною були розроблені основні поняття, категорії та інститути цивільного права та процесу, судові правила, що мали дуже помітний вплив на створення не тільки континентальної, але й правової сім'ї загального права.

Досить буде лише нагадати, що саме римськими юристами було покладено початок плідної розробки базисних для сьогодення принципів справедливого судового розгляду – диспозитивності, змагальності, усності, гласності та низки інших; вчення про позови, зокрема, поділ позовів на речові та особисті, ефективні способи забезпечення позовів; ймовірних нормативних моделей преюдиції, апеляції та заочного рішення; прикладних питань доказового права – тягара доказування, вільної оцінки доказів, видів доказів, презумпцій, імунітету свідків; процесуального представництва та адвокатури тощо.

Осмислення всесвітнього історичного значення римського права в різних сферах наукового знання, мабуть, ще не завершено до кінця. Це дає можливість дослідникам по-новому підходити до першоджерел формування західної правової традиції, фундаментальних принципів юридичної освіти та логічно завершеного правового мислення як уособлення найбагатшої культурної спадщини римського права, яке не втрачає своєї теоретичної та практичної значущості й донині. Можна з упевненістю припустити, що ключ

до вирішення багатьох сучасних проблем правознавства – у пізнанні минулого, вмілому винесенні безперервних уроків історії, грамотному використанні зарубіжного та вітчизняного юридичного досвіду, у тому числі, і в сфері цивільного права та цивільного судочинства.

Ця теза цілком застосовна до проблем транспарентності правосуддя у цивільних справах. У цьому плані, для підтвердження авторських гіпотез пропонуємо простежити за становленням римського цивільного процесу, в якому вперше отримали відповідне закріплення ідеї відкритого та гласного судового розгляду.

Однак спочатку відразу обмовимося, що римський цивільний процес – це аж ніяк не застигла юридична конструкція. Протягом багатовікової історії існування давньоримської цивілізації судові правила зазнавали настільки глибоких змін, що говорити про характерні риси цивільного процесу можна лише з великою часткою умовності, беручи до уваги певні історичні етапи його розвитку. Це, звісно ж, стосується і поставлених питань цього наукового аналізу.

Прийнято вважати, що опублікування календаря, що пояснює дні подання позовів і формули цивільного судочинства, стало відправною точкою зародження уявлень щодо публічного характеру цивільної процесуальної діяльності. Як відомо, «в Римі тривалий час існувала монополія визначеного невеликого кола осіб – понтифіків, котрі володіли повноваженнями роз'яснювати і тлумачити закони, давати консультації з питань права, займатися складанням позовів. По суті, це були перші юристи-професіонали. Якщо взяти до уваги традиції, які склалися у цій сфері діяльності (кастовість, недопущення сторонніх у цю сферу, закритість для широких мас), то про якусь гласність чи відкритість такої діяльності не могло бути й мови. Відхід від монополії у виконанні юридичної діяльності пов'язують з іменем Г. Флавія, переписувача за фахом, котрий передав народу викрадену у одного з цензорів книгу, яка містила позови і форми до них. Цей дар був таким

дорогим народу, що Г. Флавій став трибуном плебсу, сенатором і еділом (куратором народних ігор)» [160 с. 62].

Віддаючи належне цій неординарній події, все-таки зауважимо, що еволюція поглядів на гласність судового розгляду не може бути пізнана поза існуючими процедурами римського цивільного процесу. Для кращого розуміння загальних закономірностей і суперечностей у його розвитку, методологічно виправданим є звернення і невгамовний дослідницький інтерес до відомих форм римського цивільного процесу.

Зазвичай першою формою римського цивільного процесу заведено вважати легісакційний процес, який був доступний тільки римським громадянам і проіснував аж до видання закону Ебуція. За часів легісакційного цивільного процесу широкого поширення набули самоуправство та помста. Оскільки законодавчої та судової влади тоді ще зовсім не існувало, будь-яке правопорушення викликало реакцію, найперше, у потерпілої особи або її роду. Стародавні закони римлян визнавали самоуправство в неосяжних розмірах (скажімо, *manus injectio* на боржника або право кредитора забрати його). Зрозуміло, що майнові відносини ще не були достатньо розвинені, тому стягнення фокусувалися на особистості боржника.

Відмінною особливістю *Legis actio* був надмірний формалізм, що призводив до того, що будь-яке відхилення від встановлених формальностей означало програш справи. Коли виникав спір про право, позивач змушений був звертатися до посередництва третьої особи. Судочинство (*legis actio sacramento*) ставало справою жерців (*pontifices*), які вирішували, чия клятва справедлива, оскільки одна зі сторін обов'язково давала неправдиву клятву (*falsum sacramentum*) і повинна була заплатити релігійний штраф. Римське право в той час передбачало поділ судового розгляду на провадження *in jure* (перед магістратом або претором, де встановлювалася наявність всіх необхідних передумов для надання судового захисту і визначався порядок здійснення судочинства. Тільки в цьому випадку справа направлялася далі) і

провадження *in iudicio* (перед суддею, де відбувався подальший розгляд і вирішення справи по суті).

У період легісакційного процесу судовий розгляд був максимально відкритим: обидві стадії процесу відбувалися публічно на площі або на форумі при великому скупченні народу. Як відмічав Д. В. Слинько, «в царський період, суд і право на здійснення судочинства міцно захопила родова знать. Вся судова влада була зосереджена в руках царя, котрий чинив суд у присутні дні на судному місці на Збірному майдані. Суд відбувався публічно при великому скупченні народу. Цар сидів у колісничному (курульному) кріслі (*sella curulis*). Біля царя стояли його вісники (ліктори), а перед ним – обвинувачені або учасники цивільного спору» [153, с. 22, 30, 31]. Ця форма процесу була характерна для ранньої Римської республіки.

У Р. А. Калюжного та В. М. Вовка також знаходимо згадку про те, що «для архаїчного (раннього) періоду, коли діяв легісакційний процес, була характерна публічність судового розгляду. Судовий процес проходив просто неба (*in iure*)» [73, с. 105].

Закони XII Таблиць приписували, що «якщо сторони не доходять згоди, вони повинні зійтися для позову на форумі або на коміціумі до опівдня. Якщо учасники позову не дійдуть згоди, хай (вони) до опівдня зйдуться для позову на форумі або на коміціумі. Хай обидві сторони по черзі захищають (своє діло). Після опівдня (магістрат) затвердить вимогу тієї сторони, котра є присутньою. Якщо присутні обидві сторони, хай захід сон ця буде остаточним терміном. Навіть дії, пов'язані з викликом до суду або виконанням рішення, були публічними: якщо свідчень бракувало, позивач повинен був іти до воріт дому свідка, який не з'явився, і протягом трьох днів прилюдно (прилюдно) звертатися до нього. Боржників, засуджених судовим рішенням, протягом 60 днів тричі поспіль у ринкові дні приводили до претора на коміціум і при цьому оголошувалась присуджена з них сума. На третій ринковий день вони карались на горло або поступали на продаж за кордон, за Тібр» [120, с. 244, 245].

У класичний період, що ознаменував собою відокремлення права від моралі та релігії, відбувся перехід до так званого формулярного процесу (*Per Formulas*). Він був введений законом Ебуція та законами Юлія.

Характерною рисою цієї форми римського цивільного процесу стало складання претором письмової формули, що містила інструкції судді про те, як вирішити спір. Суддя розглядав тільки фактичну сторону справи, тоді як претор ніс відповідальність за надання судового захисту. Претори отримали фактичний вплив на розвиток права, даючи формули навіть у випадках, не передбачених *jus civile* (*actiones in factum*). Крім цього, судочинство все так само було розділене на дві частини – *in jure* (перед магістратом/претором) – стадія процесу, в якій за допомогою претора і юристів створювалася точна юридична формула для позову та захисту. Ця формула визначала, за яких умов позов міг бути визнаний обґрунтованим. На другому етапі *in judicio* відбувався розгляд справи по суті (фактична перевірка вимог і рішення) перед суддею, обраним сторонами або призначеним претором.

На думку вітчизняних науковців, «хоча в історичних пам'ятках немає прямого опису місця проведення другої стадії як публічного у цей період, сама модель двостадійного процесу, заснована на участі приватного судді (який зазвичай обирався сторонами), традиційно асоціювалася з більшою відкритістю. На стадії розгляду справи перед претором сторони також повинні були узгодити вибір судді. Окрім особливих випадків, коли справа повинна була слухатись у колегіальному суді «ста мужів» (*centumviri*) чи рекуператорів (*recuperatores* – колегія із трьох суддів (іноді більше), що призначалась у справах особливої публічної важливості (про свободу, про тяжкі делікти, про відкупи), вони могли вибрати будь-яку приватну особу. Якщо сторони не досягали згоди у цьому питанні, суддя назначався з кола суддів, що оголошено у спеціальному списку. Ім'я судді заносилось до формули, з якого вона і починалась» [121, с. 127].

З урахуванням вищевикладеного не позбавленою підстав видається теза про те, що в розглянуту епоху судочинство зберігало свій колишній гласний і

усний характер, провадження *in jure* проводилися публічно в визначені для суду дні, а судові рішення ухвалювалися остаточно, по совісті, в межах доручення або формули.

Третя форма римського цивільного процесу (*extraordinaria cognitio*) існувала в імператорський період. Найімовірніше, що саме ця форма стала прообразом сучасного європейського цивільного судочинства. На зміну відокремленим процедурам *in jure* та *in iudicio* приходить єдиний судовий процес. На місце виборних суддів прийшли професійні юристи – чиновники імперії. Поєднуючи функції, магістрат сам керував судовим розглядом з моменту пред'явлення позову та до винесення рішення. Процедура виклику до суду стала офіційною й письмовою. Позов перетворився на скаргу позивача, що заносилася до протоколу суду. Відсутні були будь-які типізовані форми, такі характерні для формулярного цивільного процесу. Виконання рішення перейшло від позивача до судів, ставши заключною стадією судового процесу. Найпоширенішим способом виконання стало безпосереднє стягнення на окремі предмети майна.

Перехід суддів у ранг імперських чиновників призвів до розвитку системи нагляду (апеляції) і, як наслідок, до послаблення гласності. Розгляд справи вже не здійснювався публічно. «У екстраординарному процесі судові функції здійснювалися адміністративними органами: у Римі та Константинополі – начальником міської поліції (*praefectus urbi*), у провінціях – правителем провінції, а в менш важливих справах – муніципальними магістратами. Але нерідко імператори особисто розглядали судові справи. Характерною особливістю цього процесу було те, що справа не розглядалася на двох стадіях. Розгляд справи вже не здійснювався публічно. Судові засідання проводилися за зачиненими дверима або у закритих приміщеннях за участю сторін, свідків, помічників судового магістрата і особливо поважних (почесних) гостей. Обов'язок по забезпеченню явки відповідача до суду покладался вже на державні органи, але тут існувала деяка відмінність залежно від епохи, в якій здійснювався цей процес» [121, с. 130].

«Якщо відповідач не з'являвся до суду, то, за правом Юстиніана, можна було розглянути судову справу і винести вирок. Сторони після їх явки до суду обов'язково присягалися. Відмова від клятви призводила до можливого припинення судового процесу» [73, с. 106].

У зв'язку з обмеженням публічності, розвивалася писемність у судочинстві. «Все, що відбувалося в суді, заносилося до судового протоколу. Була й судова канцелярія, в якій зберігалися різні документи по судових справах, зокрема й відписки відповідача на виклик до суду» [121, с. 132]. Це сприяло посиленню канцелярської таємниці діловодства, оскільки зосередження всього провадження в судових канцеляріях робило присутність приватних осіб для прочитання паперів незручною і такою, що заважає роботі. У цей історичний період з'являються і перші обмеження, пов'язані з наповненням доказової бази у справі, наприклад, суддям було заборонено вірити показанням одного свідка.

Підводячи короткі підсумки дослідження римського права, важливо ще раз підкреслити його фундаментальний вплив на основні правові системи сучасності. Розуміння складного еволюційного шляху становлення римського цивільного процесу необхідне для вирішення поточних правових проблем правосуддя у цивільних справах.

Звернення до історії римського цивільного процесу дає змогу простежити показову еволюцію ставлення до відкритості судочинства. Архаїчна система *legis actiones* за всієї своєї жорсткої ритуальності передбачала публічність розгляду як природну умову. Процес *per formulas*, зберігаючи усний та гласний характер судового розгляду, вніс принципову новачію, а саме: письмові інструкції претора судді, вперше розмежували публічну та непублічну складові єдиної процесуальної дії. *Cognitio extraordinaria* ознаменувала якісний перелом, пов'язаний з поступовою відмовою від гласності, наростаючою письмовістю судочинства та зосередженням всієї судової влади в руках імператорських чиновників.

Таким чином, історія римського цивільного процесу демонструє закономірний рух від архаїчної публічності, яка спиралася на общинне спостереження, через класичну відкритість усного змагального процесу до бюрократичної письмовості пізньоримського судочинства [85, с. 208–218].

1.2 Формування та розвиток транспарентності правосуддя з цивільних справ в країнах Західної Європи в періоди Середньовіччя та Нового часу

Продовжуючи розпочате в попередньому підрозділі дисертаційного дослідження осмислення складного історичного шляху становлення уявлень щодо транспарентності правосуддя у цивільних справах, видається правомірним, з огляду на логіку та структуру авторського аналізу, звернення до цивільного процесуального права провідних зарубіжних держав.

Зазначимо, що для наукового вивчення, в силу різних об'єктивних причин, були обрані такі країни як Німеччина та Франція, які, хоча і належать до однієї континентальної правової системи, проте уособлюють й сьогодні часто протилежні нормативні підходи до здійснення цивільного судочинства, у тому числі, і з позиції закріплення принципів судового процесу та інших особливостей судових проваджень.

В юридичній літературі, напевно, небезпідставно «Німеччина і Франція розглядаються як одні з найяскравіших прикладів процесуалізації права в епоху Середньовіччя» [152, с. 29]. У цьому сенсі, мабуть, цікаво простежити за ходом модернізації в цілому європейських судових процедур і правил, виявляючи основні етапи еволюції ідеї публічного судового розгляду, зрештою, порівнюючи зарубіжний і вітчизняний досвід розвитку цивільного правосуддя в широкому історичному контексті.

Не можна, втім, думати, що формування цивільного процесу в Німеччині та викристалізація його ключових принципів було швидким і

одномоментним. Потрібен був дуже тривалий час, щоб пройти через періоди функціонування давньогерманського народного відкритого суду, рецепції римсько-канонічного права, верховенства таємного канцелярського діловодства і, нарешті, радикальних реформ ХІХ і ХХ століть, спрямованих на введення та послідовне утвердження змагального, усного та гласного цивільного судочинства.

Як всім відомо, «місцем суду у стародавніх германців був мирський зхід (concio, mallus, ding).

Судді часто були неосвічені, що змушувало їх звертатися до представників народу – рахімбургів або шеффенів (зазвичай 12 осіб), які більшістю голосів вирішували проблемні питання. У цей час суд розглядався скоріше як спір щодо «образи», а не як розгляд з приводу прав і обов'язків, і мир був присутній тут як свідок». У такій нерозвиненій системі правосуддя гласність була природною характеристикою судового процесу, що проводився публічно. Правильність дотримання форми доказування мала набагато більше значення, ніж усне пояснення фактичних обставин. Вирішення спору залежало від судів Божих (поєдинку або інших випробувань), оскільки вважалося, що боги вкажуть, на чиєму боці правда.

Як слушно писав О. В. Горецький, «давні народи вбачали у праві божественну природу. Божество постійно керує долею людей, охороняючи добрих і караючи злих. Мінлива думка людей не в змозі своїм розумом знайти право у спірному випадку, воно пізнається лише одкровенням божества. Тому намагаються дізнаватися, на чийому боці у спірній справі божество. Звідси суди Божі, зокрема, поле, випробування залізом і водою, присяга» [45, с. 15]. Одночасно з переважанням формальних доказів ці обставини є свідченням того, що архаїчний німецький цивільний процес був найтіснішим чином пов'язаний з безпосередньою народною правосвідомістю. На відміну від римлян, стародавні германці регулювали відносини на основі соціальних, морально-релігійних норм і звичаїв.

З завоюванням Римської імперії, германські народи неминуче зіткнулися з римським правом. З одного боку, воно зберігалось римським населенням і церквою (канонічний процес, який застосовувався у всіх судах, за винятком територій, де керувалися саксонським правом і характеризувався писемністю та закритістю судових розглядів. Брати участь у судовому процесі могли тільки заінтересовані особи). З іншого – відбувалася рецепція (запозичення, вивчення і використання) римського права, яка проходила в два етапи – теоретична (починаючи з XII століття, пов'язана з ідеєю наступності Імперій) і практична (через коментарі глосаторів, які заклали основи сучасного розуміння категорії суб'єктивного права); римське право стало вважатися чинним писаним законом імперії, що доповнює місцеві правові звичаї.

Прикметно, що окремі юридичні поняття, категорії та конструкції, взяті з римського права, в тому чи іншому вигляді, діють досі. Джерелом рецепції римського права зазвичай прийнято називати Звід законів імператора Юстиніана (*Corpus Juris Civilis*). Говорячи про причини рецепції, найчастіше згадується сфера приватної власності – римське право, яке найточніше відобразило у своїх поняттях природу правових явищ і приватновласницьких відносин, відповідало інтересам нового панівного соціального класу – буржуазії, що виникла в рамках феодального суспільства.

Повертаючись до права Німеччини, варто зазначити, що вищі суди використовували систему юридичних понять, запозичених з римських і канонічних джерел. Через брак освічених юристів у суддівському середовищі виник звичай пересилати судові справи на обговорення вчених-правознавців університетів, висновки яких замінювали участь шеффенів.

У цей період стрімко розвивається письмове судочинство, що призвело до посилення ролі допоміжного судового персоналу, зародження такого негативного явища в суддівництві як канцелярська таємниця. Рух цивільних справ зосереджувався в судових колегіях та їх канцеляріях. Присутність сторонніх осіб була визнана незручною. Канцелярська таємниця була однією з

причин повільного здійснення судового розгляду цивільних справ і дозволяла недобросовісним чиновникам, які мали доступ до таємниць діловодства, зловживати наданою їм владою. У доказовому праві головне місце все ще займала теорія формальних доказів.

Феодална роздробленість, що зберігалася в Німеччині, як відомо, до середини XIX століття, зовсім не сприяла створенню єдиного цивільного судочинства. Як стверджує О. О. Красовський, «у 1572 році на території Саксонії був прийнятий однойменний цивільний процес, оскільки населення цього регіону сповідувало лютеранство, і відповідно не сприймало цивільний процес, що містив католицькі канонічні норми» [87, с. 299].

На території Південної Німеччини, Саксонії, Мекленбурга, Шлезвіг-Гольштейна, Браншвайга, Ольденбурга, Ганновера, Гессен-Дармштадта і на території вільних міст діяло загальне процесуальне право, в Пруссії – Пруське процесуальне право, а у Вестфалії – цивільне процесуальне законодавство Франції. До того ж, судові процедури більше відповідали слідчому типу цивільного процесу, ніж змагальному. Зокрема, в Саксонії до повноважень суду належало визначення предмета доказування у справі та сторони, яка несла тягар доказування. У Пруссії до обов'язків суддів, крім іншого, входило і детальне з'ясування у сторін обставин спірних справ та роз'яснення їм положень чинного законодавства.

За свідченням дослідників, «Пруссія, прагнучи підвищити ефективність судочинства, провела власну судово-правову реформу. Її метою було зменшення формальностей і письмової роботи, а також обмеження адвокатів (чия професія була навіть заборонена, і замість них сторонам допомагали судові чиновники). Суд зобов'язувався *ex officio* доповнювати аргументацію сторін. Однак на практиці мало що змінилося, оскільки сторони вважали, що мають мало впливу на процес, і не довіряли суду» [153, с. 69].

З початку XIX століття, особливо після буржуазних революцій, які викликали необхідність кардинальної зміни системи відправлення правосуддя і впровадження в судовий процес змагальних засад, Кодифікацій Наполеона і

введення французького Code de procedure civile в рейнських провінціях, в Німеччині почалася низка перетворень з метою повсюдного впровадження принципів усності та гласності.

Починаючи з другої чверті XIX століття, перебудови в Пруссії, Ганновері, Баварії та інших землях Німеччини були спрямовані на закріплення усності та гласності цивільного судочинства. Проголошувалися ідеї усного змагання, щоб сторони не могли обмежитися поданням лише письмових документів. Відмова від теорії формальних доказів привела до вирішення справ за переконанням совісті на підставі вільної оцінки всієї сукупності доказів. Провадження в судах зазнало значної демократизації, був посилений принцип змагальності, хоча і зі збереженням вагомої ролі суддів (сприяння сторонам, зокрема, повноваження щодо роз'яснення справи). У 1850 році в Королівстві Ганноверському вперше в усій Німеччині отримали належний законодавчий розвиток основоположні принципи судової процедури – усність, безпосередність і гласність. Ганноверський процес згодом став базисом для ЦПК Німеччини 1877 року.

Гласність цивільного судочинства стала розглядатися як необхідне доповнення принципу усності, яке служить найліпшим засобом забезпечення правильності здійснення правосуддя. Передбачалося, що судді, які перебувають під постійним контролем присутньої в суді публіки, стають уважнішими до виступів сторін і ретельніше дотримуються зовнішніх форм судового процесу. Ба більше, гласність розвиває в суспільстві уявлення про справедливість, породжує довіру громадян до суду і позитивно впливає на оцінку діяльності судових органів. Наприклад, за Ганноверським статутом, якщо відповідач подав письмову відповідь, але не з'явився на усне змагання, факти, наведені в позовному проханні, вважалися визнаними, хоча б вони і були відкинуті у запереченнях на позов.

Отже, відкрите усне змагання учасників судового процесу ставало єдиною основою судового рішення, що є проявом принципу гласності в змагальному цивільному процесі. Незважаючи на встановлення публічності в

ході судового розгляду, суд міг вводити і деякі її обмеження, скажімо, наради суддів при винесенні ними судових рішень повинні були проходити за закритими дверима. Це робилося для того, щоб розбіжності суддів і їхні окремі думки у справі залишилися невідомими, оскільки гласність могла б послабити авторитет судових постанов.

ЦПК Німеччини 1877 року продовжив, за прикладом Франції, тенденцію до посилення змагальних засад цивільного судочинства, зберігаючи вимоги щодо сприяння суду сторонам у використанні ними своїх процесуальних прав і виконанні процесуальних обов'язків. Це означало торжество ліберальних ідей, закріплюючи пасивне положення суддів і надаючи сторонам повну свободу у визначенні ходу цивільного процесу. Проте незважаючи на загальноліберальну спрямованість та уявлення щодо сутності цивільного судочинства, правосуддя все ж залишалось, на думку правознавців, надмірно формальним і тривалим [153, с. 70].

До кінця XIX століття німецький цивільний процес остаточно набув рис, заснованих на фундаментальних принципах: усності – звичайною практикою стала усна форма ведення судочинства, якій передувала письмова підготовка у цивільній справі (обмін позовними документами). Це усне змагання мало обов'язковий характер для сторін. При цьому зберігалася можливість використання спрощеного провадження, якщо йшлося про нехайне і безспірне стягнення без виклику до суду відповідача, у випадках документально підтвердженої вимоги; змагальності та диспозитивності – суворо виконувався римський постулат, згідно з яким суд не розглядає справи без прохання сторін, суд повинен був спиратися тільки на факти, повідомлені сторонами, рух справи залежав виключно від волі заінтересованих осіб.

Зміни в ЦПК Німеччини, що відбулися вже в XX столітті, стали, здебільшого, відповіддю на виявлені недоліки ліберальної моделі цивільного судочинства, що панувала в кінці XIX століття, основою його поступової соціалізації, пошуком такої концепції функціонування, яка, спираючись на конституційні принципи правосуддя, забезпечує справедливий судовий

розгляд цивільних справ, дозволяючи пересічним громадянам і активній юридичній громадськості здійснювати контроль за діяльністю судової влади та судочинством.

Оцінюючи цивільне судочинство Німеччини в його непростому історичному розвитку, обґрунтованою видається теза про те, що в основі стародавнього германського процесу лежали релігійно-моральні уявлення щодо суду та справедливості, а судовий процес епохи Середньовіччя, що зазнав впливу римського права, характеризувався канцелярською, таємною і повільною юстицією. Рішучий перехід до усного, відкритого й змагального цивільного процесу став можливим лише в XIX столітті, яке ознаменувало собою кардинальні реформи сфери судоустрою і судочинства.

Не менш цікавим є шлях розвитку цивільного судочинства у Франції, який має як схожі з Німеччиною риси становлення, так і особливі, зумовлені правовою культурою та правовими традиціями на ниві судової юрисдикції. В цілому, еволюція французького цивільного процесу уособлює перехід від давніх, нерозвинених обрядових форм вирішення спірних справ до панування римсько-канонічного права, посилення монархічної влади і, нарешті, до революційних перетворень XIX століття, які остаточно утвердили ідеї ліберального правосуддя та непорушність принципів гласності й усності судового розгляду.

Говорячи про Середньовічний і ранній період (до рецепції римського права), цивільне судочинство у франків спочатку перебувало на низькому рівні розвитку, де правові поняття та процедури були мало розробленими. Спори часто вирішувалися за допомогою суду Божого або присягою. Як вважають сучасні вчені, «на ранніх етапах, в державі франків майже до кінця XII століття, основною формою цивільного судочинства залишався обвинувально-змагальний процес, ключові риси якого включали: позовний характер – процес у всіх справах починався за приватною ініціативою (скаргою або звинуваченням); суд спочатку проголошував звичаї (право), що мали відношення до справи, а потім виносив рішення; із затвердженням

абсолютизму, особливо після XIII століття, обвинувально-змагальний процес поступово витіснявся розшуково-інквізиційною формою. Судочинство почало відбуватися в письмовій формі і набуло таємного характеру» [152, с. 29].

З плином часу глибокий вплив на французький цивільний процес справило римське право, і щонайперше, через використання римських принципів судового захисту. Канонічний процес, заснований на римському цивільному процесі часів Імперії, набув досить широкого поширення в церковних судах Західної Європи. Через європейські університети, де викладалася італійська доктрина права, цей порядок судочинства став проникати й в інші суди.

Судова практика і королівські ордонанси (найбільше Ордонанс 1667 року), впроваджуючи в цивільне судочинство безліч римських понять, сприяли посиленню письмових засад і апеляційної форми розгляду цивільних справ. Протягом певного часу у судах, особливо колегіальних, гласність не була загальноприйнятим принципом. Однак, оскільки у Франції на сам суд (колегії) покладался обов'язок тільки вислуховувати словесні пояснення сторін або їх адвокатів, відбирати необхідні докази та постановляти судові рішення, можна припустити, що засади усності та гласності цивільного судочинства не були втрачені повністю.

Кінець XVIII століття, як відомо, характеризувався кардинальними перетвореннями державного і соціального устрою Франції, викликаними, крім усього іншого, і важливістю усунути канцелярську таємницю, прискорити рух цивільних справ і припинити змішання влад. Кожна Конституція Франції революційної епохи вважала за необхідне гарантувати публічність судових засідань.

Організація судової влади була значно спрощена скасуванням цілої низки судових інстанцій, закриттям патримоніальних, церковних і багатьох інших спеціальних судів. Судова влада відокремлювалася від адміністративної та законодавчої. Передбачалися гарантії самостійності, неупередженості та незалежності судів від інших органів державної влади.

У 1790 році були засновані мирові суди, до завдань яких входило схилення сторін до миру, розгляд малозначних і невідкладних справ. У тому ж році був заснований і Касаційний суд в Парижі, який не розглядав справи по суті і не був судовою інстанцією в точному сенсі слова. Його роль – скасування незаконних рішень (касація) і забезпечення єдності правозастосування.

Незважаючи на те, що Національний конвент Франції оголосив, що судові справи повинні проводитися без будь-якої процедури, судова практика зберігала попередні судові правила. У 1800 році дія колишніх ордонансів була відновлена, а в 1806 році Наполеон I затвердив *Code de procédure civile*, який остаточно закріпив принципи усності та гласності процесу – усні пояснення сторін та їх представників вислуховуються виключно в публічних засіданнях.

У французькому цивільному процесі проводилися змагальні засади. Звичайне судове провадження починалося позасудовим обміном паперів між адвокатами, щоб підготувати сторони до словесного змагання. Тільки після цього відбувається усне змагання. Для заочного провадження (у разі неявки відповідача) було введено правило, згідно з яким судове рішення могло бути скасоване простим відкликанням і явкою відповідача до розгляду.

Дарма що гласність була проголошена фундаментальним принципом цивільного судочинства, ідеї публічного судового розгляду ще не отримали належного розвитку в законодавстві. Зокрема, допит свідків відбувався за закритими дверима перед одним із членів суду; усному процесу, що проходить публічно, передую позасудовий обмін паперами між адвокатами (письмова підготовка); у французьких окружних судах не ведеться загальних протоколів у цивільних справах. Фактичні обставини викладаються самими адвокатами в особливих паперах (*qualités*), що замінює протокол справи і позбавляє суди від письмової роботи. Це також варто вважати відступом від повної гласності, оскільки фактичний матеріал справи формується не в публічному засіданні, а адвокатами.

Принципи усності та гласності, визнані *Code de procédure civile* 1806 року, а також принципи судоустрою (обмежена кількість судових

інстанцій, незалежність суддів, відокремлення судової влади від адміністративної), зробили французьку організацію процесу того часу зразком для законодавств інших країн Європи (Бельгії, Голландії, Італії, Іспанії).

«Новий Цивільний процесуальний кодекс Франції був прийнятий 05 грудня 1975 року та вступив в силу з 01 січня 1976 року (на деяких територіях – Ніжній Рейн, Верхній Рейн, Мозель), вступив в силу з 01 січня 1977 року, при цьому продовжували діяти деякі норми Старого ЦПК (Кодексу Наполеона), аж до прийняття Закону Франції № 2007–1787 від 20 грудня 2007 року «Про спрощення права» [87, с. 302].

Французьке цивільне судочинство традиційно продовжує належати до континентальної моделі розгляду та вирішення цивільних справ. Втім його сучасний розвиток відзначений досить істотними змінами, що виразно проявляються в неодноразових спробах підвищення ролі суду. До початку другої половини XX століття європейський цивільний процес, очевидно, значно соціалізувався. В цілому, цей період ознаменувався у Франції, та й у ряді інших західноєвропейських країн поступальним рухом у бік посилення судових повноважень. Це передбачало обмеження можливостей сторін впливати на хід судової справи і покладення набагато більшої відповідальності за процес на суд. Ідеї австрійського вченого-юриста Ф. Кляйна про соціальний цивільний процес, з характерною для нього активністю суду та концентрацією судового процесу в його руках, були дуже популярні серед європейських процесуалістів XX століття.

Що стосується принципу гласності, то він, поряд з іншими базовими принципами цивільного процесу, міститься в розділі ЦПК, присвяченому вступним положенням, який практично не зазнав змін з 1975 року. Згідно зі ст. 22 ЦПК Франції, судовий розгляд є відкритим. Водночас гласність не є абсолютною. Судовий розгляд може бути закритим у випадках, коли закон вимагає або дозволяє розглядати справу в закритому судовому засіданні.

Підводячи зараз короткі підсумки вивчення деяких історико-правових аспектів розвитку французького цивільного процесу, варто зауважити, що

його еволюція відображає зміну архаїчних форм розгляду справи, відмову від середньовічного формалізму та таємниці здійснення діловодства на користь нормативного затвердження принципів гласності, усності та змагальності судового розгляду, а також унікальну систему юридичного представництва та специфічний підхід до пошуку балансу прав і обов'язків сторін та суду, спільної відповідальності за долю судового спору [100, с. 450–456].

1.3 Становлення ідей стосовно транспарентності правосуддя з цивільних справ у вітчизняному законодавстві

В умовах повномасштабного реформування цивільного процесуального законодавства та затвердження загальновизнаних європейських цінностей демократії та права, надзвичайно важливим є врахування національних правових традицій. Це стосується всіх аспектів функціонування державних і громадських інститутів, проте особливе значення, на нашу думку, все ж має в сфері судової влади та здійснення правосуддя у цивільних справах, яка уособлює справді неординарний шлях історичного розвитку українського народу та Української держави. Пізнання такого шляху – найважливіший елемент обґрунтування нашої приналежності до європейської правової спільноти. Історико-правовий метод дослідження дозволяє взяти найкраще з накопиченого не одним поколінням вітчизняних юристів досвіду, простежити еволюцію правових явищ і цивільного судочинства, що, зрештою, сприяє глибокому осмисленню уроків історії з тим, щоб ніколи не повторити помилок і упущень минулого. Ці тези, очевидно, можна поширити на багато аспектів цивільної процесуальної проблематики. У рамках цього дисертаційного дослідження історичний аналіз був би далеко неповним без звернення до вітчизняних правових пам'яток, що відобразили на різних етапах української державності уявлення щодо порядку розгляду та вирішення цивільних справ.

Гласність судового розгляду була однією з характерних рис судового процесу за Руською Правдою і в наступний давньоруський період. Як зазначають Р. А. Калюжний та І. В. Атаманчук, «у княжу добу судочинство провадиться в державних (княжих), громадських, церковних і домініяльних судах. Процес («тяжба») – це змагання сторін перед судом, який є тільки третім у спорі. Він лише наглядає над порядком розправи і постановлює вирок процесового значення. «Розправа» ведеться прилюдно, і в ній бере чинну участь громада («лучші люди»). Вироки судом виголошувалися усно і прилюдно. Такий судоустрій і процес в Україні зберігся до кінця XIV століття. Навіть у часи середньовіччя інститут прилюдності судочинства не обмежувався так, як у західноєвропейських державах» [72, с. 9, 45, 46].

Отже, витоки гласності лежать у природі судового процесу, точніше кажучи, вона тісно пов'язана з характером судочинства, що передбачав публічне змагання сторін перед судом за активної участі громади. Звісно, що за таких умов судові рішення могли ухвалюватися лише усно та публічно. Ба більше, відомі на той час досудові процедури також мали, судячи з усього, відкритий характер. Йдеться про такі процедури, як «заклич на торгу», тобто оголошення про зникнення холопів або речей на площі, що було одним із початкових етапів досудового розгляду. Має рацію І. В. Легка, коли пише, що «судові процеси за часів Київської Русі мали особливий всезагальний, народний характер, за якого публічність судочинства була усталеним правовим звичаєм, невід'ємною ознакою здійснення правосуддя княжим судом чи за його дорученням урядовцями, про що свідчать гоніння слідом, привселюдне проведення випробувань залізом та водою» [95, с. 77].

Значну роль уже відіграють свідки, що також передбачало відкритість судового процесу, оскільки ці особи мали виступати перед судом. Як відомо, свідки в Стародавній Русі поділялися на дві основні категорії: видоки – це свідки факту, або очевидці події, що відбулася, і послухи – свідки доброї слави або люди, які чули про факт злочину від тих, хто знав про нього. Трохи пізніше, щоправда, термін «видок» остаточно вийшов з ужитку, а

«послухами» стали називати всіх можливих свідків. Варто зазначити, що «Руська Правда» вже містила суворі вимоги до свідків. Зокрема, у судовому процесі могли брати участь лише вільні свідки. Якщо позивач посилався на показання холопа, він брав на себе відповідальність і міг вимагати випробування обвинуваченого залізом. Якщо обвинуваченого не було викрито, позивач платив йому гривню як компенсацію – «ты тяже все судяты послухи свободными, будеть ли послухъ холопъ, то холопу на правду не вылазити; но оже хочеть истецъ, или иметь и, а река тако: по сего речи емлю тя, но азъ емлю тя, а не холопъ, и емети и на железо; аже обинити и, то емлетъ на немъ свое; не обинить ли его, платити ему гривна за муку, зане по холопыи речи яль и (ст. 81 Розширеної редакції Руської Правди); «а железного платити 40 кунъ, а мечнику 5 кунъ, а пол гривны детьскому; то ти железныи оурукъ, кто си в чемъ емлетъ. Аже иметь на железо по свободныхъ людии речи, либо ли запа на нь будеть, либо прохождение нощное, или кимъ либо образомъ аже не ожжеться, то про муки не платити ему, но едино железное, кто и будеть яль» (ст. 82 Розширеної редакції Руської Правди).

Свідчення холопа не допускалося. Однак, у разі крайньої необхідності, якщо не було вільних людей, допускалося залучати в якості свідка боярського тіуна або закупа – «а послушства на холопа не складають, но оже не будеть свободаго, но по нужи сложити на боярська тивуна, а на инехъ не складывати. А в мале тяже по нужи възложить на закупа (ст. 59 Розширеної редакції Руської Правди).

Для доведення звинувачення у вбивстві було потрібно 7 свідчень, які б підтвердили вину. У статті 15 Розширеної редакції Руської Правди міститься положення про те, що «аще будеть на кого поклепная вира, то же будеть послухов 7, то ти выведутъ виру; паки ли варягъ или кто инъ, тогда (а). А по костехъ и по мертвеци не платить верви, аже имене не ведають, ни знають его». У справах про нанесення образ або якщо звинувачення висувалися проти варяга або чужинця, було потрібно два свідки, які повинні були складати присягу – «аче попъхнеть мужъ мужа либо к собе ли от собе, либо по лицу

оударить, ли жердью оударить, а видока два выведутъ, то 3 гривны продажи; аже будетъ варягъ или колбѣгъ, то полная видока вывести и идета на ротоу (ст. 25 Розширеної редакції Руської Правди).

Підбиваючи зараз короткі підсумки, можна стверджувати, що цивільне судочинство періоду Київської Русі ґрунтувалося на публічних і усних процедурах, що забезпечували активну участь сторін та громади.

Згідно зі Статутом Великого князівства Литовського 1566 року, судовий розгляд також ґрунтувався на уявленнях про гласність, що виявлялося як у необхідності особистої присутності сторін, так і в публічному характері багатьох процесуальних дій.

Так, стаття 2 розділу 1 встановлювала, що «мы Господар обещуем и шлюбуем никого не карати на заочное повееданье, хотя бы се дотыкало и о ображенье маестату нашего господарского; и хто теж што на кого вел, а не довел, тым сам мает каран быти. Теж предъречоным прелатом княжатам, понятом, паном, радам духовным и свецким, паном хоруговным шляхтам и местам земли Великого Князства литовского, Руское, Киевское, Жомоитское, Волынское, Подляшское, Смоленское, Полоцкое, Витебское, Мстиславское и иных земель Великого Князства литовского, обещуем словом нашим господарским, иж над жадного человека выданье албо осоченье явное таемное и подозренье тых станов вышеймененых карати не хотим ани винити которою кольвек виною пенежною, кривавою, везеньем, або достоенств врядов або имения отнятьемъ; нижли аж бы первой у суду явным рядом и поступом права, коли жалобник то есть повод и отпор обжалованный очивисте станут, и достаточне на конец будут поконаны, которые по суде и таковом поконанью винни, мають быти караны виною меновите назначоною. А хто бы теж кого колвек, обмовляючи вчинил к соромоте и зелживости, а шло бы о честь або о горло або о которое кольвек скаранье; тогды тотъ, хто на кого мовит и ведет, а не доведет, тым караньем сам мает быти каран».

Стаття 4 Розділу 1 спеціально передбачала, що у справах про образі судити шляхту має право сам Господар разом із панами на вальних сеймах на

території Великого Князівства Литовського – «коли бы хто якого кольвек стану был найден явно подозренный, иж маестат наш господарский образил, таковому жаден привилей ани зацность ани достоенство не маеть помагати ани се им щытити можеть, абы се не мел справовати, и где будеть правом поконан, абы не мел каран быти. А хто бы в час милуючы пана Бога и пана своего и Реч Посполитую справедливе перестерег або объявил, повышенья годен будеть. А за обмовенье славною о парсуне нашей господарской за доводом слухным справа и суду маем карати ведле важности выступу и слов, ведже ласкою нашою господарскою, а честию и гор лом ани имения отнятьем за то карати не будемъ; ведже в том выступе коло ображеня маестату нашего господарского, где кому идеть о честь и о горло, таковых шляхту подданных наших нигде индей, одно у здешнем панстве нашем Великом Князстве литовском на соймех валных тутошнего панства, мы Господар с паны рады нашими судити водле выступку их тым каранем, яко вышей описано, карати маем».

Стаття 11 Розділу 3 закріплювала, що у разі звинувачення посадових осіб у розкраданні або неналежному виконанні обов'язків сторони повинні особисто з'явитися перед князем – «достоенств и врядов на заочное обмовенье не маем одыймовати. Теж обещуем, иж достоинств всяких врядов староств держав тивунств на справу чию кольвек и на обмовы заочные мы и потомки наши не мають отнимати; але коли бы который из врядников наших был роспрошитель або шкодник наш и дворов наших, и до нас бы в том обмовен и обвинен былъ; тогды обоя сторона, як тая хто ведет, так на кого менил, мають перед нами очевисто стати, а мы с паны радами нашими Великого Князства литовского, выслухавшы их и розознавшы тую реч, винного водле выступку его карати маем, а безвинне и без права на заочное поведанье не будем ни в кого врядов брати, ани их з них рушати».

Статут Великого князівства Литовського 1566 року надавав публічного характеру процесуальним діям щодо вручення документів. Будь-яка особа, яка отримала документ для ознайомлення, зобов'язана повернути його власнику

протягом трьох днів. При цьому вона має право зробити копію документа, завірену печаткою судового урядовця. За незаконне утримання документа винна особа карається штрафом на користь Великого князя. Поза тим, він зобов'язаний відшкодувати збитки потерпілій стороні. Щоб факт передачі документа був юридично зафіксований, лист повинен подаватися через судового урядовця та у присутності свідків – «листы отворонные мають быти каждому ворочаны. Теж хтобы листы наши отворонные в жалобе своей до кого принес, будь до князя, або до пана, або до державец, або земенин до земенина, а хто бы колвек з них оный лист отворенный прочетши у себе держал и копею з него знявши под печатью вознаго оному не хотел вернути до трех дней; тогда таковой за противность свою нам Господару у вину упадывает у дванадцать рублей грошей, а стороне також маеть заплатити. А ведьже листы отворонные мають обычаем слушным даваны быти через возного и пред людьми сторонными шляхтою» (ст. 11 Розділу 1).

Свідків слід допускати до дачі показань лише після того, як суддя нагадає їм, що вони мають пам'ятати про Бога та справедливість – «на всякую реч в каждого суда сведки мають быти веры хрестиянское и таковые, которые привильями нашими до того припущоны суть, люди добрые веры годные и неподозренные. Ведже судья первой, нижли сторон або сведков ку свидетельству припустит, маеть их розважыти, абы па метали на Пана Бога и на справедливость его и почтивость свою. Иж кгда бы судья, выслушавшы жалобы и отпору сторон, скажет которой кольвек стороне повод або отвод, а оная сторона на оный час, который мела доводити або отводить, не доводила або ся не отведет, таковая реч свою тратить. А ведьже если бы сторона заразом которого светка ставить не могла, тогда суд до завтрея отложить может и маеть, а то вже будеть под страченьем права рок завитый» (статті 51, 52 Розділу 4).

Повноваження представника мають бути підтверджені довіреністю в суді – «кгда бы хто за позвы або на котором року припалом не мог на праве быти, так за хоробою яко и за иными некоторыми прычынами и потребами

своими; тогда прокуратора або уמוцованого своего может у место себе у права мети. А ведже умоцованый або прокуратор инакшый иначе установлен и у права приимован быти маеть, абы ему очевисто злецыл реч свою перед врьдом которым кольвек, тым земским або замковым, и с того врьду выпис с книг маеть взяти. А княжата панове рада и панове хоруговные врьдники наши шляхты, котории суть печатей значных, могут в речах потребах своих прокураторов и умоцованых до права слати з листы своими отворонными, припечатовавши их печатью своею и рукою своею власною подписавшы, хто писати умееть; за таковыми листы умоцоваными и выписы врьдовыми суд прокуратору маеть допустити у права мовити и справовати, а который бы сам писати не умел, тогда перед врьдом маеть до книг сознанье вчинити. А где бы теж хто з шляхты врьду близкости або за хоробою своею до врьду ехати и порученья прокуратору очевисто перед врьдом сознаньем своим дати не могъ; тогда теж таковой может листом отворонным до врьду прокуратора умоцованого послати и ему реч свою злецити, в котором листе при печати своей маеть о приложенье печатей шляхтича веры годного просити, тогда таковой лист, в котором поменивши реч, о што идет, остаток на позов указати зыск и трату доложити, и так вжо за ним прокуратор мощный у права быти маеть» (ст. 32 Розділу 4).

Судовому урядовцю, при виконанні своїх обов'язків, необхідно було завжди мати при собі двох шляхтичів як понятих. Дрібні образи та некриваві рани він міг оглядати сам, але зобов'язаний був негайно внести звіт до судових книг. Запис у книзі прирівнювався до його особистого свідчення. Якщо судовий урядовець помирав до того, як встиг зробити запис, його слова мали підтвердити ті самі шляхтичі-поняті. За фальсифікацію показань, неправдиве свідчення або заподіяння шкоди одній зі сторін судовому урядовцю загрожувала виключно смертна кара. За виїзд на справу, вручення повістки або огляд на місці, при введенні у володіння стягувалася плата – «а то врьд возного: позовы носити и ими позывати, хотя без ведомости врьдовое, и рок складати водлуг старого обычаю, а заповедити иж бы от права не

уежджали, сведком водле сказанья у суду присегу выдавати, при осведченью всяком быти, увязывати з выроку и с првданья судьи и подсудка за листы их, а кгвалты розбои раны головщизны оглядывати и до книг врьдowych, от которого врьду будеть послан, сознавати, и завжды маеть мети при себе при каждой таковой справе двух шляхтичов для подпору вызнанья и свидетельства своего, а ведже бои грабежы и крывды раны и иные шкоды тым подобные меньшие а не кривавые, которые сам один и без стороны шляхты огледати и без посланья врьдowego на то ехати может, однакож без жадного омешканья то все до книг врьдowych маеть сознати, а сознание возного в книгах так будеть мощно, яко бы сам возный очевисто стал. А где бы возный до книг не доехавшы и сознания не вчинившы умер, а не было бы то в книгахъ; тогда оная шляхта сторона и по смерти оного возного маеть стати и подперети сознания его. А где бы возный што кольвек такового непристойнаго справовал, албо иж бы неправдиве признавал, албо врьдом своим ку шкоде которое стороны фальшовал, шафовал за якою ж кольвек причиною; тогда за доводом ничым только горлом маеть быти каран. А што се дотычеть доходу возному, от кого што маеть брати, то ест коли где на которую справу поедеть, тогда от мили по грошу у в одну сторону, а што назад поедеть, за то ничего брати не маеть; а если мили не поедеть, только на местцы позвы даст огледывати кгвалту ран або при слухиватисе чого будеть предсе, ему от того грош, а от сведченья грошъ; а где на увязованье поедеть з тых же людей, в которые се увязывати будеть, з службы по грошу брати маеть, а с пустовщизны таковое, которую пашутъ, по пол-грошу, а от пол-службы а от суммы пенезей отправуючы се от копы по два пенези брати будеть» (ст. 5 Розділу 4).

Якщо шляхтич виїхав до сусідньої країни (не зрадивши короля та Речі Посполитої), він не втрачає автоматично честь, життя чи майно. Щоб повернутися й виправдатися в суді, людина отримувала «кклейт», тобто, документ (охоронну грамоту), що гарантував тимчасову недоторканність. Про видачу кклейта та строк його дії оголошували публічно, а саме: на ринках,

біля костелів, у судах та шляхом розклеювання «цедул» (оголошень). Це робилося для безпеки самого обвинуваченого – «если бы хто з якое пригоды припалоє кром ображенья маестату нашого и Речи Посполитое зъехал до земли якого суседа нашого, выймуючы земли Московские; таковой почтивости, горла и имения не тратить, одно маеть справоватися тому от кого будеть обвинен и ласки нашое господарское перенайдовати за кглейтом нашим, а тот кглейт наш на врадех, и ввезде где ся оборочати будеть, а особливе по местом торгом и при костелех, маеть давати обволывати и прибиваньем цедул ознаймованьем и рок выйстя кгдейту оповедати, а то для того абы себе лепшую безпечность мети мог. А если бы в том часе не переправил себе ласки нашое господарское и тому, кому завинил не справилсе; тогды мають такового за се из границ панства нашего за кглейтом нашим пропустити, леч не до земли неприятельское, и то мають чынити перед выйстем кглейту, а нам Господарю волно будеть кглейтом далшим водле воли и зданья нашего господарского» (ст. 7 Розділу 1).

Статут Великого князівства Литовського 1566 року закріплював основні процедури ведення судового спору. Позивач починає не зі скарги, а з пред'явлення судової повістки та доказів її вручення. Відповідач зобов'язаний відповідати по суті цього документа. Кожна сторона має право двічі на день просити про коротку перерву для консультації з друзями або адвокатами. Суд не має права в цьому відмовити. Коли сторони висловилися і писар усе записав, суддя оголошує завершення дебатів. Після цього заборонено додавати нові факти або аргументи. Суддя і підсудний можуть взяти час на роздуми. Якщо рішення не готове відразу, у них є максимум три дні. На третій день судові рішення має бути оголошено остаточно. У будь-який час, поки судді радяться, сторонам дозволено помиритися і закінчити справу миром. Великий князь, воєводи та судді офіційно позбавляються права судити на власний розсуд. Вони зобов'язані судити лише згідно зі Статутом – «хотечы то мети, абы у суду жалобы отпор порядне без сваров и непотребного забавенья и проволоки шли, так уставуем, иж наперед сторона поводовая не

чынечы жалобы, але вместо жалобы маеть дать на праве позов чести и позву своего слушным доводом подпирати, а сторона позванная маеть на тот позов яко на жалобы отказывати и справоватися. В котором споре если бы сторона поводовая што против него услышала, на што бы размышление потребовала; тогда судья отступление и порадую з ее приятяли маеть допустати, а будет ли повторей таяж сторона взычанья часу на порядку про сити, и того судьи повторе боронити не мають, также теж и обжалованой стороне по два-кrotь одного дня толко яко и поводовой стороне размышления на час не маеть суд боронити, а болш того свару и споров и отволок суд не маеть допускати. А кгда вжо на обе стороне справу свою перед судом выповедять, а судья с подсудком потребовали сами себе в том розмышления; тогда мають первой сторонам поменути, абы все, што бы на праве покладати и отказовати мели, мовити и учинити. А кгда вжо то все учинят и писар то спишет тогда; вжо над то стороны ничего большей прикладати не будут мочы, ани суд того приймавати и писати казати не мають, але судья и подсудок мають ся намышляти. если бы того дня або завтрей розмыслитися не могли, и до третьего дня то все взяти на порядку и размышление могут, а третьего дня вжо суд конечное сказанье будет повинен чинити водлугь жалобы и отпору сторон, ничего не прикладати ани выймовати. А в том часе кгда судья и подсудок намышляютца, стороны естли бы хотели взяти себе на вгodu и еднанье, тогда того они им допустити мають. А мы, Господар воеводове и врядники наши судья и подсудок и суд замковый або дворный и нихто иной ничего с головы и з умыслу своего судити и сказовати не мають и не будут мочы, только водле статуту сего, яко в нем стоять выображено» (ст. 30 Розділу 4) [75, с. 65, 68, 87, 94, 95, 98, 147].

Статут Великого князівства Литовського 1588 року закріплював норми, що забезпечували публічність судового процесу, переважно у справах про тяжкі злочини, справи, котрі зачіпали честь, та майнові спори. Заборонялося заочне засудження, навіть якщо справа стосувалася образи величності государя або державної зради. Судові засідання відбувалися публічно, на них

підтримувався суворий порядок – «а судья, подсудок и писар мають суды справовати и на суде седети каждого дня, кром недели, от поранку до не шпорное години. А позвы судити порадне з рейстру, не глядечи на особы, а не фольккуючи в том никому, але который первей уписался в рейстр, тот наперед сужон быти маеть» (ст. 46 Розділу 4).

Було встановлено послідовність явки сторін до суду. Ніхто не мав права з'являтися в суді, доки його не викличуть із реєстру. До судової зали дозволялося входити позивачеві та відповідачу, представнику та шістьом шляхтичам-приятелям – «хотечы мы, господар, то мети, абы на врядах наших, господарських, у суду земского и кгородьского порядок и скромность з учтивостыю пристойною захована была, уставуем, иж каждая особа якого ж кольвек стану, достоеньства до того дому албо избы, где на судех вряды наши земский албо кгородьский засядут, не маеть перед суд приходитьи и упорне ся тиснути, аж кого з рейстру до sprawy закличуть, и то не жадною тижбою людей до тое избы судебное входити маеть, толко наболеи самьосм, то ест сам с прокуратором а з шестыма приятел шляхтычами. Вед же если бы колко вчасников водлуг позву до одное речы и sprawy тое ж належало, тогды и тые войти мають. А тые вси учасники толко одного прокуратора и шести шляхтичов мети могут» (ст. 53 Розділу 4).

Публічність судового процесу забезпечувалася, серед іншого, й порядком подання доказів та проголошення судових рішень. Наприклад, у найскладніших справах, де йшлося про життя, свідків допитували окремо, але обов'язково в присутності сторін – «на всякую реч у каждого суда светки мають быти веры хрестияньское, люди добрые, веры годные и неподозронные. Вед же суд перъвей, нижли сторон або светков ку сведецьству припустить, маеть их напоменуть и розважити, абы паметали на пана бога, на справедливость его и на почтивость свою. А в речах важных кровавых, где идетъ о горло, светки по розну у суду пытаны быти мають, але однак при бытности сторон. А где бы который светок с прычин слушных, значных, явных, досконалых, леч не за доводом яким стороны противное, теж через

светки, але албо писмом яким слущьным правным, албо з властных уст его через врьд наш дознан был светком неправдивым, фалшывым, таковой светок маеть быти сам каран тым, на чом бы он сведецьством своим неправдивым другому ближнему своему ушкодити мел. Однак жо и таковому светку, естли бы собе кривьду и безьправье в розьсудку врьдовом розумел, апеляция вольная зоставати маеть до суду головьного. А к тому мають быти припущоны ку сведецьству и татарове тые, которые на службу нашу военньную ездять, яко то в привилью продка нашего описано, мають» (ст. 76 Розділу 4).

Суддя та його помічник були зобов'язані виносити рішення в письмовій формі. Суддя або помічник підписують чернетку або оригінал судового рішення, яку потім передають писарю. Писар не має права видавати сторонам судові листи, доки не внесе їх до офіційних книг і не зачитає вголос перед суддями. Усі документи повинні мати особистий підпис писаря – «нижли тот суд земьский только тых арьтыкулов судити не маеть и моцы мети не будеть, которые в особливых арьтыкулах суду нашому, господарьскому, и суду врьдов наших кгородских суть зоставлены и злеконы, обычаем, способом и поступком, около того на своих мествцах описаны. А декреты и вси сказанья судовые судья с подьсудьком мають с писма чинити и тую цедулу рукою своею судья або подьсудок подписати, которую цедулу самого выroku водлуг зезволения судиного с подьсудком писар маеть написати, а по выroku тую цедулу до писара отдати, водлуг которое писар оную справу в книги записати маеть; и не маеть выдавати сторонам листов судовых, аж перед судьею и подьсудьком вычитаеть, перьвей до книг уписавши. А листы судовые и всякие выписы и иные всий листы того врьду земьского маеть писар рукою своею подьписывати» (ст. 3 Розділу 4).

Копії судових рішень мали видаватися кожному, кому вони були потрібні. Документ вважався дійсним лише за умови наявності підпису писаря та печатки воєводи або старости – «а выписы або видимусы так с тых книг перьших воевод и старост, яко и кожьдый врьд с книг своих справ кождому,

кому кольвек того потреба указывати будеть, без вшелякого затрудненія и проволоки мають давати листы с подписом руки писара кгородского присяглого и с печатми самих воевод, старост або их врядников судовых, наместьника албо подьстаростего и судьи кгородского» (ст. 13 Розділу 4).

Суддям було суворо заборонено виносити рішення на власний розсуд, за натхненням або на підставі особистих знань про справу, отриманих поза судом. Джерелами судового рішення можуть бути лише Статут, матеріали справи (доводи сторін, озвучені в суді). Якщо в Статуті немає прямої відповіді на запитання, суддя повинен спиратися на справедливість і свою совість, приклади інших християнських прав (римське право, магдебурзьке право або звичаї сусідніх країн) – «и никто иной ничего з головы и домыслу своего, также и з ведомости своей судити и сказывать не мають и не будут мочы, толко водлуг сего статуту и арътыкулов, в нем описаных, и водлуг мовенья и споров у суду обеюх сторон. А где бы чего в том статуте не доставало, тогды суд, прихиялючыся до ближъшое справедливости водле сумненья своего и прикладом иных прав хрестияньских то отпраовати и судити маеть» (ст. 54 Розділу 4).

Для забезпечення прав сторін, зокрема тих, хто не мав постійного місця проживання, використовувалися публічні методи повідомлення. Якщо обвинувачений встиг виїхати до офіційної заборони, йому видається судова повістка з строком явки два тижні. Для осіб, які мали маєток, таку повістку залишали в їхньому найближчому маєтку. Для безземельних процедура публічна – повістку прибивають до воріт замків і ратуш, біля костелів, а судові урядовці на весь світ оголошують про виклик. Якщо обвинувачений ігнорує виклик, запускається процес оголошення поза законом і призначення покарання відповідно до тяжкості скоєного – «а хто бы перед заказом уехал, а о то бы до заказа очевистого не пришло, маеть по обьвиненого позов наш дворный толко на две недели дан быти, и кладен тот позов по оселого на близшом имению его, а по неоселого позов такой выданный маеть быти прибиван у брам замьковых и местьских, и пры костелех, и через возных

объволяван, рок ему ку справе такъже за две недели назначаючи. А не станет ли и за позвом, то такъже верьхуописаное выволанье и иньшое каранье водлуг учинку противко него стегатися маеть. Вед же где бы шло о якую реч, што ся чсти дотычеть, тогды то аж на сойме с паны радами нашими здешьнего паньства судити маем. А будеть ли такий свовольный на горячем учиньку пойман, а тот бы учинок вину отсуженья чсти и горьла за собою тягнул, тогды таковой, яко тот, который сам себе тым учиньком вольность свою шляхетскую згвалтил, маеть быти у везенью лжейшом до сойму осажен, и потом на сойме перьвшом ку розсудку в той речи ставен» (ст. 9 Розділу 1) [75, с. 151, 154, 188, 194, 208, 212, 213].

Підсумовуючи викладене, можна сказати, що три редакції Статутів Великого князівства Литовського закріплювали публічний характер судового розгляду шляхом регламентації обов'язково відкритих процедур ведення справи в суді, присутності сторін під час подання доказів, заборони на винесення заочних рішень, обов'язкової фіксації судового процесу, доступності судових книг та інших документів.

Соборне Уложення 1649 року основною формою забезпечення гласного судового розгляду називає обов'язкове ведення та засвідчення судових записів. Встановлюються найсуворіші вимоги до протоколу. У судових документах заборонені виправлення, дописки між рядками та підчищення. Позивач і відповідач зобов'язані підписати протокол одразу після засідання. Якщо вони неграмотні – підписує довірена особа. Секретар канцелярії зобов'язаний звірити остаточну версію протоколу з чернеткою та засвідчити її своїм підписом. Оригінал документу з підписами сторін зберігається як запобіжний захід на випадок майбутніх спорів щодо автентичності рішення – «а судные дела в приказах записывати подьячим, а черненыя бы и межь строк приписки и скребения в тех записках не было. А как суд отойдет, и исцу и ответчику к тем запискам прикладывати руки. А которые грамоте не умеют, и в тех место прикладывати руки, кому они верят. А как подьячей с тоя записки судное дело напишет набело, и дияку, справя то дело с прежнею запискою,

закрепити своєю рукою, а прежнюю записку подьячему за исцовою и за ответчиковою рукою держати у себя впредь для спору. А как судное дело вершится, и та записка за исцовою и за ответчиковою рукою подклеити под судное же дело впредь для спору же» (статті 10, 11).

Соборне Уложення 1649 року передбачало відповідальність посадових осіб за фальсифікацію судових записів. Якщо секретар канцелярії, через хабар або з особистої неприязні, накаже нижчому посадовцю фальсифікувати протокол, і це буде доведено, на нього чекає побиття батоном та усунення з керівної посади. Посадову особу, яка виконала такий наказ, мали стратити, відрубавши руку. Якщо за змовою секретарем канцелярії, така особа винесла документи за межі відомства для таємних маніпуляцій, і це викрилося – обидва отримують покарання батоном і звільняються. Усі матеріальні збитки позивача та державні мита стягуються особисто з секретаря канцелярії. Якщо сторона підозрює нижчих посадовців в упередженості, вона може подати скаргу, і справу зобов'язані передати іншому співробітнику – «а которой дияк норовя кому по посулом, или по дружбе, или кому мстя недружбу, велит судное дело подьячему написать не так, как в суде было, и как в прежней записке за исцовою и за ответчиковою рукою написано, и по тому диячьему приказу подьячей то судное дело напишет неделом, а сыщется про то допряма, и дияку за то учинити торговая казнь, бити кнутом, и во дьяцех не быти, а подьячего казнити, отсеци рука, а дело велеть написать, как истец и ответчик в суде говорили, и вершити то дело по суду, до чего доведется.

А будет кто учнет на подьячего бити челом, что он исцу или ответчику в судном деле норовит или судное дело исцу или ответчику кажет, и то спорное дело у подьячего взяти, и отдати иному подьячему. А будет впредь то спорное дело дьячьєю поноровкою объявится у того же подьячего, у которого то дело взято будет, или то спорное дело дьячьєю же поноровкою, а исцовым или ответчиковым промыслом подьячей вынесет ис приказа для какия ни буди хитрости, и вымут у него то дело за городом, или на дворе, а сыщется про то допряма, что то дело вынесено ис приказа по дьячью велению: и по тому делу

исцов иск и государевы пошлины за дьячью поноровку доправить на дьяке, да сверх того дьяку и подьячему учинити наказание, бити кнутом, и от дела их отставить, и впредь им ни у какова дела не быти» (статті 12, 13) [75, с. 323, 324].

Тож, Соборне Уложення 1649 року, прямо не згадуючи про публічність судового розгляду, тим не менш, забезпечувало елементи гласності через найсуворіші вимоги до точності запису виступів сторін та обов'язкового підтвердження цього запису самими учасниками судового процесу. Це робило письмовий протокол основним і недоторканим доказом того, що відбулося в суді.

За свідченням І. В. Легкої, «у козацьку добу судочинство здійснювалося за нормами литовського права, місцевими правовими традиціями, магдебурзьким правом. Козацькі суди мали демократичні риси гласності, публічності, колегіальності, особлива роль у здійсненні судочинства була відведена громадськості, участі представників громад у підготовці судових рішень» [95, с. 77, 78].

«Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року містили низку статей, що стосувалися порядку оголошення рішень, проведення судових засідань та доступу сторін до інформації. Насамперед, судові рішення має бути публічно оголошене в суді – «всякій же приговоръ, особливо в важныхъ ділахъ надлежит слушать и подписывать пред полуднемъ, во обыкновенное производеніе судовъ время, а не въ праздничные и другие дни, когда судебные діла отставляются; кроме если бы было діло кримінальное, которое времени не терпитъ, то такие діла яко производитъ, такъ и приговоры сочинять, во праздничные и во всякіе дни надлежитъ, о чемъ и выше в главѣ 7 в артикулѣ 10 м пунктѣ 1 показано. А сочинятъ всякіе приговоры на писмѣ обстоятельно выписанными изъ всего діла кратко судными речами, безъ упущеніа токмо потребного, а именно: какій от челобитчика искъ будетъ в челобиті, что в допросѣ и отвѣтѣ на то будетъ показано от отвѣтника, какіе от обоихъ сторонъ покажутся а бить на что доводи, какіе именно правные артикулы

тому приличествують, и какъ по силі онихъ будеть приговоренно. Тотъ же приговор, закріплений руками судей и писара, перво обоимъ сторонамъ объявленъ и предъ ними в суді вѣчитанъ, а потомъ правою стороною, за печатію судовою, выдаванъ бытъ иміеть; буди же и обвиненная сторона востребуеть с того приговора копій, то ей оныя дать не возбраняеть» (ст. 25).

Рішення слід оголошувати вголос перед обома сторонами, це було особливо важливо у кримінальних справах, що передбачали найвищу міру покарання. Вирок про страту мав бути публічно зачитаний, щоб його почув весь народ, із зазначенням провини та злочину – «а когда оный осужденный на місто зекуціи приведенъ будеть, то перво декретъ или приговоръ судовой о казни того осужденного сочиненый иміеть писар публічно гласно и виразно во внятіе всему народу, за какую вину и преступленіе оный осужденный к таковой казни приговоренъ прочесть, потомъ в присутствіи кто будеть от судей и священника наставляющаго его даже до самой смерти, палачъ надлежащую надъ нимъ зекуцію учинить иміеть».

Вирок, який не викладено в письмовій формі, не може вважатися дійсним і законним, що передбачає необхідність письмового оформлення судових рішень. Сторона процесу, якщо вона цього вимагатиме, повинна отримати копії цього вироку – «что же предлежитъ к правному процессу или поступку, иміють судіи на пристойномъ и ко югаравленію судовъ определенномъ мѣстѣ, а не на другомъ какомъ, оныѣ суда производитъ, и тамо ж всякія определенія и декрети судовыѣ на писмѣ сочиняють и своими руками закрѣпляютъ, ибо приговоръ, не на писмѣ издашшій, за силный и правильный принять бытъ не можеть».

Відкритість судового процесу забезпечувалася завдяки порядку ведення документації, яка була доступна для ознайомлення. У судовій канцелярії мали зберігатися реєстри всіх справ (завершених і незавершених). Цей реєстр слід було розмістити у зручному місці, щоб кожен, кого це стосується, завжди міг бачити, яка справа, за якою слідкує, і яка вже вирішена – «в каждомъ суді должны битъ содержиемыя таковыя книги: 1) протоколь приходящихъ и

(отпускаемых писемъ, 2) декретовъ или приговоровъ и мнѣній по челобитческимъ дѣламъ, 3) всякихъ протестовъ или явочныхъ челобитень, 4) особливѣе черниѣ книги о всякихъ преступленіяхъ и преступникахъ, двойниѣ, о которыхъ в главѣ 25 в артикулѣ 14 и в главѣ 26 в артикулѣ 2 м показано. А чтобъ всякій челобитчикъ и оотвѣтчикъ в судѣ о рѣшеннихъ своихъ и вершеннихъ дѣлахъ ведать могли, и чрезъ то (отъ оныхъ суда утружденія не было, надлежитъ в судовой канцеляріи реестри всѣхъ дѣлъ содержать и на нихъ помѣчать: первое которіе дѣла не вершени и зачѣмъ? второе которіе вершени но къ исполненію зачѣмъ не приведени? третее которіе вершени и совсѣмъ во исполненіи приведени, с надписаніемъ на оныхъ всѣхъ дѣлахъ года, мѣсяца, числа и нумера, и тотъ реестръ велѣтъ прибить в удобномъ мѣстѣ, дабы каждый, кому дѣло есть, всегда видѣтъ могли которое дѣло за которымъ слѣдуетъ, и которое уже (отправлено, а которое за чѣмъ ни? особливо же смотрѣть за протоколистами, чтобъ всякіе приходниѣ и (отпускниѣ дѣла в протоколную книгу порядочно были записивани».

Сторонамъ не заборонялося самостійно контролювати зміст судових справ. Будь-які доповнення сторін допускаються лише в тому випадку, якщо вони не суперечать закону та не завдають шкоди супротивнику – «к тому же имѣеть писарь судовой самъ тѣшиться и того за канцеляристами смотрѣть, чтобъ в сочиненіи дѣлъ судовыхъ не было излишняго разширенія, ни же упущенія того что к тѣмъ дѣламъ нужно, дабы судимымъ ют разширенія излишняя волокита, а сот упущенія погребного убитоку и затрудненіе не воспослѣдовали; и для того спорнымъ сторонамъ самимъ того досматривативатись не возбраняеть, и чего би которая сот о нихъ требовала в какомъ дѣлѣ і своѣмъ обстоятелніе и обширніе написать, такое требованіе мощно исполнить, толко б оноѣ было правамъ и опредѣленію судовому противно, а обида би другой сторонѣ от того не воспослѣдовала».

Судовий урядовець мав підтверджувати результати свого огляду особисто та своїм підписом, гарантуючи достовірність фактів без перекручень. Виписки з книг та його свідчення визнаються справжніми.

Писар мав, з відома суддів, видавати стороні, яка цього вимагала, копії або виписки з судових книг та постанов – «всякій же осмотрь свой имієть возныйй персонално в суді, при доездномь доношеній за своєю рукою, сознавать вірно, ничего не прибавляя, ни убавляя, без всякого умедлінія, а не даліє, буди в томь же городі гді суди согправляются что случилось, того ж дня или другого, а когда в иномь місті, то за неделю, а не даліє какь за дві неділі, смотря по разстоянію міста; и такое его возного сознате и доездное доношеніє надлежитъ в суді принимать и, записавъ в книгу, к ділу сообщить; всі же оногo возного сознаты и онѣихъ виписі из судовихъ и урядовихъ книгъ и у всякого права за вірніє и силніє принимани битъ иміють; и для того, когда востребуєть которая сторона тіхъ виписей или копій такова сознаты и доношенія, то писарь долженъ, за відомомь судьей и за своєю рукою, оной стороні не возбранно давать».

Будь-яка скарга або заява щодо початку процесу має прийматися в будь-якій канцелярії та обов'язково фіксуватися в реєстрах. Секретар зобов'язаний видавати позивачеві виписки з поданих заяв, завірені підписом, щоб у сторони залишалося підтвердження факту звернення – «кто би нибудь к которой судовой персоні требоваль увіщателного писма или позовного указа, или бь на кого из нихъ протестъ подалі в томь суді, в которомъ онъ засідаєть, таковому оногo жь суда другіє персони иміють т і писма увіщателніє или позови к отвітчику выдавать, а протести принимать, и из онихъ етракти челобитчику за своими руками, безъ отрицанія выдавать же, иміют. По тому жь, всякому свободно в своихъ сот кого-нибудь обидахъ и во всякихъ правнихъ процессахъ яучное челобите давать в который судъ кто пожелаетъ, а во всякихъ судахъ и канцеляріяхъ оніє явочніє челобитл принимани и в книги записивани битъ иміють, без всякого опасеніід».

Судовий процес мав відбуватися у пристойному та спеціально відведеному для цього місці – «что же предлежитъ к правному процессу или поступку, иміють судіи на пристойномь и ко югаравленію судовъ опреділенномь місті, а не на другомь какомь, онѣіє суда производитъ, и тамо ж

всякія опредѣленія и декрети судовіе на писмі сочиняють и своїми руками закріпляють, ибо приговоръ, не на писмі издашій, за силній и правильній принять бытъ не можетъ».

Ніхто не мав права заходити до судової канцелярії під час засідання суддів, а лише тоді, коли його покличуть або дозволять. При цьому слід було поводитися ввічливо, тихо та чемно – «во всіхъ судахъ должно сохранять тотъ порядокъ, даби всякъ, какова бь онъ чина и званід ни биль, а особливо естли бь в какомъ суді иміль с кимъ діло, въ судебную избу во время засіданія судей упрямо не входиль, но когда его призовутъ или дозволять прийти, то и тогда, вшедь, должень поступат со всякою учтивостію, и приходиль би не в излишнем, но токмо в самомъ потребномъ по ділу своєму числі людей.

Во время произвожденія суда даби судій и прочіе судовіе персони могли битъ ют всякого опаства охрaненни, без помішки же и препятствія судебніе діла сошправляли бь, никто без діла и за діломъ не иміеть к нымъ в судебную избу, не докладаясь, упорно тиснутись; к тому жь не должны битъ ни от кого в оной судебной избі шуму и ссори, но надлежитъ каждому віжливо, тихо и учтиво предъ судомъ и судіями себе содерживать; кто же би в той избі шумъ и ссори ділаль, на таковомъ тотъ часъ, не испущая его изъ суда, четирнадцять рублей десять копіекъ на канцелярскіе расходы доправить. Если жь би кто толико продерзливъ и не учнивъ битъ показался, и дерзнулъ судію или другихъ судовихъ персонъ в суді ругать и словами чести и слави ихъ касающимися поносить, таковий иміеть битъ взятъ подъ арестъ, и в немъ шесть недель висидівъ, за безчестіе обезчещенному заплатитъ, по званію его».

У одній справі могли бути присутніми всі позивачі та відповідачі, і вони могли мати при собі одного повіреного. Вільний доступ для всіх учасників процесу підкреслює відкритість розгляду для зацікавлених осіб – «а если в одномъ ділі челобитчиков и отвѣтчиков нѣсколько будеть, то онымъ всімъ в судебную кантору при произвожденіи того діла входитъ свободно, и таковий челобитчики или отвѣтчики одного повіренного при себѣ по своєму ділу йміть могутъ».

Хоча загалом судовий процес мав змагальний характер і залежав від приватних інтересів, у справах, що стосувалися громадського порядку, публічність події могла стати підставою для втручання суду. Зокрема, якщо вчинено діяння, що завдає «загальної шкоди» або «спокуси», і винний поводить «безсоромно», суд має право втрутитися *ex officio*, навіть якщо немає конкретного позивача. Достатньо «справжньої підозри» або громадської чутки – «судій хотя никого без челобитя и настоянія судить, ни к челобитствию и к произвождению діла въ суді не начатого принуждать не должньї, ибо всякі о своей обиді какъ челобитсвовать, такъ и молчать, поки самъ хочеть, волень; однакъ, ежели бы кто худое что, к соблазну и вреду общему, зділавъ, не крился, но не боязненно и безстыдно ходиль, вміняя, будто ему волно и пристойно было тоє ділать, хотя бы и челобитя на него в томъ ни от кого не было, а было б толко подлинное о такомъ его худомъ діл і подозрініє юг слуха произшедшее, такового в судъ для допросу можно взять и задержать, поки не оправдиться или поруки не поставитъ в томъ, что иміеть себе правильными очистит доводами» [131, с. 83, 85, 88, 89, 102, 103, 139, 142, 450].

Як бачимо, «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року встановлювали окремі правові механізми, які забезпечували публічність судового розгляду в частині порядку оголошення судових рішень, відкритості та доступності судової документації, дотримання процесуальної форми розгляду та вирішення справи.

Судова реформа середини XIX століття, яка була спрямована на кардинальне перетворення російської правової системи, не могла не торкнутися і питань публічного ведення цивільного судочинства. Величезну позитивну роль тут відіграв зарубіжний, переважно французький досвід організації судової влади. О. В. Середа слушно зазначає, що «наслідування європейських традицій проявилось у закріпленні демократичних принципів судочинства. Судове провадження у кримінальних та цивільних справах оголошено публічним. Воно проводилося в присутності сторін,

обвинувачених, свідків і сторонніх осіб. Кожне судове рішення, постановлене публічно, могло бути опубліковано як самим судом, так і приватними особами в юридичному журналі» [147, с. 50].

Принцип гласності на той час отримав належне нормативне закріплення. Згідно зі ст. 13 СЦС, «під час здійснення процесуальних дій та розгляду цивільних справ, за винятком випадків, прямо зазначених у законі, допускається присутність сторін та сторонніх осіб». Статті 324, 500 СЦС передбачали, що «розгляд справи та словесний спір сторін, перевірка доказів відбувається у відкритому засіданні суду».

Особиста присутність сторін у цивільному процесі визнавалася дуже корисною, оскільки сприяла обмеженню всіляких зловживань з боку суду та канцелярій, більш ретельному виконанню суддями своїх процесуальних обов'язків, а також загальному зростанню правової культури в суспільстві. На думку дослідників, «у результаті проведених реформ, процес у всіх справах став змагальним, місце канцелярської таємниці посіла гласність, заочний розгляд справ був замінений публічним розглядом за участю сторін та їх адвокатів. Утверджувався принцип здійснення правосуддя тільки судом, відмінялася система формальних доказів. Всі піддані імперії зрівнялися перед судом» [128, с. 48].

Втім, варто підкреслити, що Статут цивільного судочинства допускав деякі винятки щодо права сторонніх осіб бути присутніми під час розгляду та вирішення цивільних справ. Так, «судовий розгляд відбувався без допуску публіки, коли публічний розгляд справи міг бути шкідливим для релігії, громадського порядку або моралі (ст. 325); якщо про це просили обидві сторони і суд визнавав це прохання таким, що заслуговує на увагу (ст. 326); коли розглядалися справи про утримання позашлюбних дітей (п. 1 ст. 3251); коли розглядалися справи про такі привілеї на винаходи, які не підлягають опублікуванню, а повинні зберігатися в таємниці (п. 2 ст. 3251); коли розглядалися справи про відновлення спільного проживання подружжя, про утримання чоловіком дружини, яка проживає окремо (ст. 13455); про

узаконолення дітей (ст. 14605). Проте у всіх цих випадках судові рішення проголошувалося публічно».

Єдиним винятком із принципу гласності щодо сторін була нарада суддів при винесенні судового рішення, куди ніхто зі сторонніх не міг бути допущений (ст. 693 ЦПК).

Публічність цивільного судочинства виражалася також і в можливості друкувати як самі рішення суду, так і відомості про все, що відбувалося на публічних судових засіданнях. На підставі ст. 62 Основних положень про реформу судової частини, «кожне остаточне рішення, ухвалене публічно, може бути надруковано як самим судом, так і приватними особами та обговорюватися останніми в юридичних журналах із збереженням належної поваги до суду та його членів. Переслідування порушень цього правила покладається на обов'язок прокурорів судових місць, чим, не відбирається у приватних осіб право подавати куди слід скарги на вчинену їм образу».

«Попри те, що гласність була проголошена як один із принципів судової реформи, її впровадження на території України, особливо в Південно-Західному краї (Київська, Волинська, Подільська губернії), мало істотні обмеження, пов'язані з політикою імперської влади. Зокрема, у губерніях Південно-Західного краю окружні суди почали створюватися з 1877 року в самий розпал революційного руху. У серпні 1877 р. уряд видав указ щодо тимчасових штатів судових органів, тимчасового розкладу окружних судів і правила введення Судових статутів у дев'яти західних губерніях. Указ забороняв католикам займати судові посади, суттєво обмежив участь єврейського населення в суді присяжних засідателів. Принципи гласності та змагальності так само були обмежені. Друга інстанція загальних судів на цих теренах – Київська судова палата – була відкрита лише 29 червня 1880 року» [158, с. 216].

Крім того, під час так званих контрреформ, починаючи з 1881 року, адміністративна влада отримала право обмежувати гласність судового розгляду (відповідно до закону 1887 року). «У серпні 1881 р. було прийнято

Положення про заходи з охорони державного порядку і громадського спокою, що закріпило низку вилучень із загального судового порядку. У травні 1885 р. закон надав міністру юстиції право наглядати за чинами судового відомства, а в 1887 р. він дістав право обмежувати гласність судового розгляду. Крім того, законами від 12 червня 1884 р. і 28 квітня 1887 р. прокуратура була залучена до участі в складанні списків присяжних засідателів 171, а в 1889 р. відбулися суттєві зміни в діяльності місцевих судів та деякі інші нововведення, що відродили практику поєднання судових і виконавчих повноважень» [158, с. 232].

Отож, гласність стала одним із наріжних каменів післяреформеного цивільного судочинства, проте її всебічна реалізація часто суперечила адміністративним та політичним міркуванням, через що питання гласності здійснення судової влади та судочинства регулювалися окремими законами, особливо на околицях імперії.

Гласність була також однією із фундаментальних засад Австрійського цивільного процесуального кодексу 1895 року. За свідченням Х. М. Думич, «із впровадженням у Галичині австрійського ЦПК 1895 року відбулася засаднича зміна моделі судочинства у напрямі відмови від надмірного формалізму, повільності, тяганини. З прийняттям ЦПК 1895 року порядок здійснення цивільного судочинства ґрунтувався на принципах усності, гласності, відкритості, безпосередності і вільної оцінки доказів; була дозволена участь адвоката у цивільному судочинстві, сторона в судовому процесі мала право виконувати судові дії особисто або через повіреного тощо» [61, с. 6, 7].

Дійсно, прийняття ЦПК 1895 року, в основі якого лежали ідеї Ф. Кляйна, ознаменувало собою повну відмову від колишньої структури цивільного судочинства, яка характеризувалася, крім усього іншого, таємністю та відсутністю публічності судових дій. «Письмовий процес у цивільних справах у Галичині в складі Речі Посполитої, а також тривалий час у складі монархії Габсбургів з 1781 року неодмінно призводив до обмеження гласності у судовому процесі. Це пояснюється існуванням середньовічних

пережитків і стереотипів. Як видається, уникаючи крайнощів усного та письмового цивільного процесів, австрійські законодавці у Кодексі 1895 року поєднали ці два принципи, хоч і надали очевидну перевагу принципу усності. Наприклад, матеріал для встановлення фактичних обставин суд повинен був черпати як з письмових документів, так і з усних свідчень сторін. Окрім того, сторони наділялися правом наводити нові покази та змінювати зроблені раніше письмово заяви відносно фактичного стану справи. Якщо сторона не з'являлася на судові засідання, то рішення могло бути ухвалено і на основі письмових пояснень» [61, с. 86, 87].

«Австрійський законодавець поширював дію принципу гласності лише на судові засідання, вважаючи, що поза залом суду та під час нарад суддів необхідні винятки із загального права на публічний процес. Гласність, таким чином, виступала невід'ємним елементом для ухвалення неупередженого та справедливого судового рішення, оскільки давала можливість суспільству стежити за всім ходом здійснення правосуддя, слугувала стримуючим механізмом недобросовісної процесуальної поведінки сторін та суду. Гласність сприяла всебічному юридичному розвитку суспільства, дозволяючи громадянам знайомитися з чинним правом у його практичній реалізації».

«Незважаючи на важливість забезпечення відкритості судового процесу, Австрійський ЦПК 1895 року передбачав випадки, коли публічність могла бути обмежена – розгляд цивільних справ на засіданнях судів у Галичині відбувався публічно, проте такий розгляд припинявся, коли це суперечило нормам моралі, суспільного порядку або якщо існували підстави вважати, що публічність може ускладнювати розгляд справи. Зокрема, на прохання однієї зі сторін суд володів правом заборонити публічний розгляд, якщо для вирішення справи необхідно було з'ясувати певні інтимні деталі сімейного життя. Водночас публічність не могла бути скасована щодо оголошення судового рішення. У випадку закритого розгляду справи було заборонено будь-яке розголошення обставин її розгляду».

«Цивільні справи у судах Галичини розглядали відкрито (гласно). Якщо це положення не було дотримане, то розгляд справи при закритих дверях вважався серйозним порушенням порядку судочинства і слугував приводом до скасування рішення суду» [61, с. 82–87, 149, 162, 184].

Історичні події ХХ століття справили помітний вплив на розвиток цивільного процесуального законодавства. ЦПК УРСР 1924 року встановив низку принципів цивільного процесу, які, однак, відображали класовий характер радянської правової системи та були спрямовані на обґрунтування особливого соціалістичного правосуддя і концептуально відрізнялися від дореволюційних статутів. Гласність була одним із принципів, проголошених ЦПК УРСР 1924 року. Згідно з цим принципом, «розгляд справи в суді мав здійснюватися в відкритому судовому засіданні. Разом з тим, хоча й проголошувалися принципи судочинства, фактично цивільний процесуальний закон обмежував диспозитивність і змагальний характер судового процесу, порівняно з ЦГС 1864 року, закріплюючи підвищену роль суду та прокурора в цивільному судочинстві, визначаючи мету процесу як з'ясування не формальної, а матеріальної правди. ЦПК УРСР 1929 року не змінив форми існуючого на той час цивільного судочинства та змістовно й структурно дублював ЦПК 1924 року» [78, с. 16–18].

У ході масштабної кодифікації радянського законодавства середини ХХ століття було прийнято новий ЦПК УРСР.

В статті 10 ЦПК 1963 року «Гласність судового розгляду» зазначалося, що «розгляд справ у всіх судах відкритий, за винятком випадків, коли це суперечить інтересам охорони державної або іншої захищеної законом таємниці. Закритий судовий розгляд, крім того, допускається за мотивованою ухвалою суду з метою запобігання розголошенню відомостей про інтимні сторони життя осіб, які беруть участь у справі, а також забезпечення таємниці усиновлення. В закритому судовому засіданні присутні особи, які беруть участь у справі, представники громадських організацій і трудових колективів, які беруть участь в судовому розгляді відповідно до статті 161 цього Кодексу,

а в необхідних випадках також свідки, експерти і перекладачі. До залу судового засідання не допускаються громадяни, молодші шістнадцяти років, якщо вони не є особами, які беруть участь у справі, або свідками. Слухання справи в закритому засіданні суду ведеться з додержанням усіх правил судочинства. Рішення судів у всіх випадках проголошуються прилюдно, крім рішень про усиновлення у випадках, передбачених статтею 112 Кодексу про шлюб та сім'ю України».

Стаття 6 ЦПК України 2004 року передбачала, що «розгляд справ у всіх судах проводиться усно і відкрито. Ніхто не може бути позбавлений права на інформацію про час і місце розгляду своєї справи. Закритий судовий розгляд допускається у разі, якщо відкритий розгляд може привести до розголошення державної або іншої таємниці, яка охороняється законом, а також за клопотанням осіб, які беруть участь у справі, з метою забезпечення таємниці усиновлення, запобігання розголошенню відомостей про інтимні чи інші особисті сторони життя осіб, які беруть участь у справі, або відомостей, що принижують їх честь і гідність.

Рішення суду проголошується прилюдно, крім випадків, коли розгляд проводився у закритому судовому засіданні. Особи, які беруть участь у справі, а також особи, які не брали участі у справі, якщо суд вирішив питання про їх права, свободи чи обов'язки, мають право на отримання в суді усної або письмової інформації про результати розгляду відповідної справи. Хід судового засідання фіксується технічними засобами».

У 2017 році було суттєво оновлено цивільне процесуальне законодавство України. Можна навіть говорити про нову редакцію ЦПК України. Його особливості стосовно проблематики, що розглядається будуть розглянуті в наступному розділі цього дисертаційного дослідження.

На завершення історичної частини, присвяченої етапам становлення та розвитку уявлень щодо транспарентності правосуддя у цивільних справах, зазначимо, що розуміння гласності судового розгляду в вітчизняному праві пройшло тривалу еволюцію – від давніх обцинних традицій до суворого

процесуального закріплення в сучасних кодексах як системи правових гарантій, що забезпечує відкритість правосуддя та право громадян на інформацію. Правомірною видається теза про те, що гласність є українською історичною традицією. Відкритість суду є давнім звичаєм, що сягає корінням у общинний лад Київської Русі. Гласність не була нав'язана ззовні, а випливала з самої природи давнього процесу, який являв собою публічне змагання сторін перед судом та общиною. Такі процедури, як «заклик на торгу» або випробування водою та залізом, за визначенням не могли бути таємними. Статути Великого князівства Литовського (1529, 1566, 1588 років) закріпили публічність через конкретні юридичні вимоги, а саме: заборону заочного засудження, доступність судової інформації, гласні процедури судового повідомлення. У період Гетьманщини увага була зосереджена на відкритості матеріалів справи та публічному порядку оголошення судових рішень. Судова реформа 1864 року замінила колишні процесуальні форми та замість канцелярської таємниці запровадила повноцінну гласність та змагальність. Напевно, вперше були чітко сформульовані підстави проведення закритих судових засідань. ЦПК УРСР 1924, 1929 та 1963 років лише декларували принцип гласності. Ключовими елементами відкритого судового розгляду за ЦПК України 2004 року стали право на інформацію про час і місце суду, публічне оголошення рішень та обов'язкова фіксація перебігу засідання технічними засобами [99, с. 286–298; 98, с. 461].

1.4 Сучасний стан наукової розробленості проблеми транспарентності правосуддя у цивільних справах

У річищі проведеного історико-теоретичного пізнання проблем транспарентності правосуддя у цивільних справах неможливо обійти увагою наукове надбання та фундаментальні розробки вітчизняних вчених-процесуалістів, що мають неминуще значення для сучасного розвитку

цивільного судочинства та судової практики. Звернення до наукових праць та об'єктивне осмислення підсумків вивчення проблематики транспарентності правосуддя у цивільних справах – невід'ємний крок на шляху формування нового знання про правове явище, яке досліджується та вдосконалення законодавства й правозастосування.

Зазначимо, що для досягнення цілей цього дисертаційного дослідження було обрано останній етап у становленні вітчизняної цивільної процесуальної науки, який хронологічно збігається з моментом здобуття Україною своєї незалежності. Зі зрозумілих причин дисертант не торкається спадщини юридичної теорії радянської доби. Крім того, в цій роботі автор звертає увагу лише на окремі наукові праці, які, на нашу думку, відображають сучасний стан доктрини транспарентності правосуддя у цивільних справах, залишаючи для інших глибоких дослідників можливість всебічного аналізу національної теорії цивільного процесу та напрямків її розвитку в загальноєвропейському масштабі.

А. С. Амеліна у своїй науковій праці, присвяченій «гласності як одному з принципів цивільного судочинства, розглядає її не тільки як елемент цивільного судочинства, але і як важливий інструмент демократичної та правової держави, що забезпечує контроль суспільства над діяльністю судів і захист прав людини».

Аналізуючи наукові підходи щодо розуміння гласності, автор зазначає, що «у вузькому сенсі гласність стосується тільки сторін процесу (право знати про рух цивільної справи, знайомитися з її матеріалами). У широкому сенсі вона поширюється на необмежене коло осіб і включає право бути присутнім у залі засідань, фіксувати хід процесу та отримувати інформацію про діяльність суду».

Говорячи про «співвідношення гласності та відкритості», А. С. Амеліна підкреслює, що «ці поняття не тотожні. Гласність – це ціле, а відкритість – лише його частина, форма реалізації. Відкритість передбачає фізичну доступність судових засідань для всіх бажаючих, тоді як гласність охоплює

ширший спектр прав, включаючи інформування про час і місце цивільного процесу та публічне оголошення рішень».

«Принцип гласності виступає своєрідною «надбудовою», яка не дозволяє суддям відступати від приписів закону. У роботі розглядаються такі обов'язкові елементи принципу гласності, як повне фіксування процесу технічними засобами, використання державної мови (з правом на переклад для тих, хто нею не володіє) та усна форма судового розгляду, яка робить процес зрозумілим для присутніх». В кінцевому підсумку, правознавець доходить висновку, що «гласність є комплексною правовою гарантією «прозорості» діяльності судових органів, яка виконує контрольну функцію з боку суспільства» [1, с. 189–194].

І. В. Андронов в одній зі своїх численних наукових праць розглядає «транспарентність в аспекті ключових стандартів правосуддя як широкий термін, синонім публічності та відкритості, який включає в себе не тільки доступ до інформації, але й механізми зворотного зв'язку між судовою владою та громадянським суспільством. Транспарентність виступає ефективним фактором протидії зловживанням владою, оскільки громадський контроль «дисциплінує суддів».

Вчений підкреслює, що «транспарентність – це об'єднуючий принцип, який ширший, ніж «відкритість». Якщо відкритість (або публічність) стосується в основному процесуальної сторони цивільної справи, то транспарентність охоплює всі сторони, починаючи від формування суддівського корпусу до притягнення суддів до юридичної відповідальності». Автор відзначає найбільш «тісний зв'язок транспарентності з доступністю правосуддя у цивільних справах, оскільки відкритість інформації та електронні сервіси значно полегшують громадянам звернення до суду за судовим захистом».

Значна увага правознавцем приділена можливостям впровадження новітніх інформаційних технологій в українське цивільне судочинство. Дослідник прогнозує «послідовний перехід до комбінованого судового

процесу, де частина процесуальних дій здійснюється онлайн, а частина – безпосередньо в залі судового засідання». Говорячи про найближчі перспективи автоматизації судових процедур, І. В. Андронов звертається до зарубіжного досвіду, зокрема, «до британської системи Online Solutions Court, для позовів з невеликою ціною, відмінностям онлайн-врегулювання спорів і автоматичного врегулювання конфліктів, де остаточне рішення генерується штучним інтелектом. Незважаючи на видиму користь цифровізації, процесуаліст застерігає від повної заміни суддів цифровими алгоритмами, оскільки вважає, що правова оцінка поведінки сторін і прийняття судових рішень вимагають безпосередньої участі людини. При цьому, цифровізація робить судову діяльність більш прозорою і зрозумілою для громадян, перетворюючи суд в сучасний і доступний сервіс» [8, с. 127–133].

Я. Берназюк фокусує свій погляд на «практиці реалізації гласності, пошуку балансу між відкритістю правосуддя та захистом конфіденційної інформації, а також на дисциплінарній відповідальності суддів за порушення в цій сфері».

«Відзначаючи конституційну основу принципу гласності», вчений аналізує її не як просту «формальність, а як гарантію того, що правосуддя не буде здійснюватися таємно, що є вкрай необхідним для підтримки довіри до суду».

Автор детально розбирає законодавчі винятки, «коли преса та публіка можуть бути не допущені до зали судових засідань, виходячи з інтересів національної безпеки, громадського порядку, захисту приватного життя сторін, інтересів неповнолітніх або випадки, коли публічність може зашкодити інтересам правосуддя».

«Аналізується практика ВРП та Верховного Суду щодо притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності за необґрунтоване видалення присутніх осіб із зали суду, непроголошення судового рішення публічно, несвоєчасне повідомлення сторін про час і місце судового засідання». У своїх висновках Я. Берназюк спирається на «рішення ЄСПЛ (справи «Мальхоус

проти Чехії», «Шагін проти України», «Мітов проти Болгарії») та рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи, обґрунтовуючи, що право на інформацію є інструментом реалізації свободи слова. Це означає обов'язковість фіксації процесу технічними засобами, можливість трансляції засідань в інтернеті (особливо якщо всі учасники беруть участь у режимі відеоконференції) і право присутніх проводити фото- і відеозйомку на портативні пристрої без спеціального дозволу» [15].

С. А. Бондарчук у науковій праці «Гласність і відкритість судового процесу як гарантії доступу до правосуддя» проводить «розмежування понять гласності та відкритості в рамках національного законодавства». Автор зазначає про «розбіжність між національним і міжнародним правом. Конституція України закріплює лише принцип гласності та повного технічного фіксування судового процесу. У міжнародно-правових актах переважно йдеться про відкритий судовий розгляд. У процесуальних кодексах України та Законі України «Про судоустрій і статус суддів» використовуються обидва терміни одночасно». Дослідник виділяє «кілька функцій цих принципів – відкритість дисциплінує суддів і запобігає судовому свавілля; присутність громадян на судових засіданнях сприяє зростанню правової культури в суспільстві; публічність захищає суддів від зовнішнього тиску і підозр у упередженості».

У цій роботі детально розглядаються «правила поведінки в залі суду. Технічна фіксація (аудіозапис) секретарем судового засідання є обов'язковою конституційною гарантією принципу гласності. Фото- та відеозйомка, а також трансляція процесу допускаються тільки за рішенням суду. При цьому представники влади в адміністративних процесах не мають права заперечувати проти зйомки, оскільки виступають як публічні особи. Принцип гласності не є абсолютним».

Підсумовуючи головне, С. А. Бондарчук доводить, що «надмірна закритість судів підриває довіру громадян до держави, тоді як гласність і відкритість є фундаментом демократичного правосуддя» [23, с. 6–11].

О. Волкович акцентує свою увагу на «практичних аспектах реалізації принципу гласності в цивільному процесі під час війни». Автор зазначає, що «сьогодні існують нові виклики для транспарентності правосуддя. З одного боку, гласність залишається конституційною нормою, що забезпечує демократизм суспільства, з іншого – виникла необхідність обмеження доступу до деяких електронних ресурсів для забезпечення безпеки учасників процесу та захисту інформаційного простору від кібератак».

Правознавець, в рамках «гармонізації українського законодавства з правом Європейського Союзу, аналізує Проект «Від транснаціональних принципів до європейських правил цивільного процесу» (ELI-UNIDROIT), стандарти *acquis communautaire*, практику ЄСПЛ, згідно з якою публічність засідань є захистом від таємного правосуддя, але може бути обмежена в інтересах моралі, безпеки або приватного життя».

Піднімаючи складні питання подолання судового імунітету РФ, О. Волкович, посиляючись на правові позиції вищих судових інстанцій, вважає, що «підтримка імунітету РФ позбавила б позивачів доступу до суду, що є неприпустимим. Принцип гласності в таких справах реалізується через публічні оголошення на сайті судової влади та надсилання повідомлень на електронні адреси посольств, навіть якщо відповідач ігнорує судовий процес».

Автор аналізує законодавчі ініціативи, спрямовані на адаптацію судової системи до нинішніх умов воєнного стану, а саме: «розширення письмового провадження, широке використання відеоконференцзв'язку, дистанційну роботу суддів з автоматизованими системами. На основі вивчення актуальних статистичних даних, дослідник переконує у тому, що гласність є інструментом відновлення довіри, що дозволяє суспільству контролювати роботу судової гілки влади навіть в умовах воєнного часу, непорушним стандартом захисту прав людини» [33, с. 80–90].

Р. О. Кабальський своє дослідження присвятив «пошуку рівноваги між демократичними принципами відкритого суду та необхідністю захисту приватного життя учасників судового процесу». При цьому, автор зазначив,

що «публічність і прозорість залишаються ключовими засадами для забезпечення справедливості та довіри до судової системи». У цій науковій праці аналізується «правовий конфлікт між правом громадськості на інформацію та правом людини на приватність». Підкреслюється, що «надмірна відкритість може призвести до порушення конфіденційності, тому важливо чітко розмежовувати публічну інформацію та дані, що підлягають захисту». У своїй роботі автор спирається на «практику ЄСПЛ (рішення у справах «Претто проти Італії», «Фредін проти Швеції» тощо) і обґрунтовує, що відкритість судових засідань є фундаментальною гарантією справедливого суду».

Особливу увагу вчений приділяє «ризикам, що виникають через загальну інформатизацію правосуддя. Онлайн-трансляції та публікація матеріалів справи у відкритих джерелах подекуди створюють загрози неконтрольованого поширення чутливих даних. У цьому плані пропонується впровадження захищених цифрових платформ і автоматизація систем інформування; наділення судів чіткішими обов'язками щодо забезпечення прозорості та одночасно посилення механізмів захисту конфіденційної інформації в електронних реєстрах. Зрештою, ефективне правосуддя неможливе без гласності, проте вона не повинна ставати інструментом втручання в приватне життя громадян» [70, с. 100–103].

А. О. Коршун, у ході теоретичного дослідження «принципів діяльності судової влади», детально аналізує поняття «гласність» і «відкритість» та обґрунтовує, що «ці терміни не є синонімами, але нерозривно пов'язані в рамках єдиного принципу. Гласність (у вузькому сенсі) часто стосується прав сторін процесу знати про хід справи, а в широкому – права суспільства на інформацію. Цей принцип є частиною ширшого поняття – транспарентності судової влади, яка також включає підзвітність і доступність судової влади».

Значна частина наукової роботи присвячена аналізу практики реалізації принципів. Автор пропонує «виділяти суб'єкти реалізації принципів (не тільки суди та їх апарати, а й органи суддівського самоврядування, Вища рада

правосуддя, а також ЗМІ та громадяни), правову основу (Конституція України, міжнародні стандарти (ООН, Ради Європи) та процесуальне законодавство), юридичні гарантії (загально-соціальні та спеціально-правові)».

А. О. Коршун звертається до «цифровізації як найважливішого засобу забезпечення відкритості, при цьому розмежовує поняття «інформатизація судів» і «електронне правосуддя», обговорює можливості впровадження інноваційних заходів, таких як використання штучного інтелекту для оцінки ризиків і автоматизація документообігу». Вчений наполягає на тому, що «ЗМІ є головним інструментом громадського контролю над судом. У цьому сенсі пропонує створити Концепцію інформаційної політики судової влади, а також вирішити проблеми «цифрової нерівності» та низької довіри суспільства до судових інстанцій» [83].

О. В. Кошова проводить «філософсько-правовий і методологічний аналіз транспарентності як вимоги часу і результату розвитку громадянського суспільства».

«Транспарентність розглядається автором як конкретизація принципу публічності суспільного життя на протигагу приватності». Відзначається, що «терміни «транспарентність», «відкритість» і «публічність» часто вживаються як синоніми, хоча мають різні смислові відтінки. Наприклад, термін «транспарентність» прийшов із західної юридичної науки та означає «прозорість» або «доступність» процедур і формування суддівського корпусу».

О. В. Кошова обґрунтовує «три ключові форми реалізації цього принципу:

- 1) доступ до інформації про суд як орган державної влади (структура системи, кількість суддів, порядок їх відбору та графік роботи);
- 2) інформація про конкретний судовий процес, що включає розклад засідань, можливість ознайомлення з матеріалами справи та фізичний доступ до зали суду;

3) свобода отримання інформації про суддівське самоврядування, його структуру та форми діяльності».

Автор пропонує «чітке методологічне розмежування між цими поняттями в рамках другої форми транспарентності. Гласність – це забезпечення заінтересованих осіб (сторін процесу) інформацією про дату, час і прийняті рішення. Відкритість – це право осіб, не причетних до справи (публіки), бути присутніми в залі судових засідань».

Підкреслюється, що «в сучасному світі гласність реалізується не тільки через доступ до залів, а й через засоби масової комунікації та Інтернет. ЗМІ дозволяють суспільству оцінювати якість правосуддя та його відповідність моральним ідеалам. Законодавство України дозволяє присутність журналістів та використання портативної аудіо- та відеотехніки без спеціальних акредитацій, за умови дотримання порядку в залі судового засідання. Аналізуючи міжнародний контекст, цитований дослідник оцінює зарубіжний досвід: у Німеччині відкритість суду вважається фундаментальним правом особистості, тоді як у Великій Британії доступ публіки може залежати від розсуду судді».

Підводячи підсумки вивчення проблем транспарентності, О. В. Кошова стверджує, що «ця категорія є не тільки юридичним правилом, а й показником якості судової влади, що забезпечує її підзвітність суспільству і запобігає порушенню закону суддями» [86, с. 209–215].

Наукова праця В. А. Кройтора присвячена дослідженню «змісту та реалізації принципу гласності в цивільному судочинстві України в контексті судово-правової реформи та побудови демократичної держави».

Вчений поділяє гласність на два рівні – «гласність у вузькому сенсі, яка спрямована на сторони та інших учасників справи, забезпечуючи їх право знати про хід судового процесу та ознайомлюватися з матеріалами справи, і гласність у широкому сенсі (публічність), яка передбачає можливість громадян, які не є учасниками справи, та представників ЗМІ бути присутніми на судових засіданнях».

В. А. Кройтор виділяє такі «вимоги, які складають основу принципу, що розглядається:

- 1) відкритий судовий розгляд як загальне правило для всіх судових інстанцій (першої, апеляційної та касаційної);
- 2) обов'язкове повідомлення всіх заінтересованих осіб про час і місце розгляду цивільної справи;
- 3) повне фіксування процесу технічними засобами;
- 4) чіткі підстави для проведення закритих засідань (захист державної таємниці, таємниці усиновлення або інтимних сторін життя);
- 5) публічне оголошення судових рішень, навіть якщо саме засідання було закритим (за винятком справ про усиновлення)».

Розглядаючи соціальне значення гласності, дослідник звертає увагу на «гласність як форму соціального контролю, яка стимулює суддів дотримуватися норм закону і контролювати свою поведінку, захищає сторони від «таємного правосуддя», а також сприяє збереженню довіри суспільства до судової влади».

Обґрунтовуючи «гласність як обов'язковий елемент належної правової процедури, процесуаліст вказує на необхідність уточнення ЦПК України і поширення норми щодо гласності не тільки на першу інстанцію, а й на касаційний перегляд, а також стадію виконання судових рішень» [88, с. 354–360].

Т. В. Лукаш, вивчаючи «проблему транспарентності як гарантії ефективності судової влади в механізмі захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина, здійснив теоретичне обґрунтування транспарентності як фундаментального принципу, який необхідний для реформування судової системи України відповідно до стандартів Європейського Союзу».

На думку автора, «транспарентність є комплексним правовим поняттям, яке об'єднує в собі ряд суміжних категорій: прозорість, відкритість, гласність, публічність, підзвітність і доступ до публічної інформації. В силу того, що створення ефективного суду в Україні стикається з труднощами через

«вплетеність» в систему управління засад, закладених ще в радянський період, транспарентність пропонується розглядати як один з найбільш дієвих інструментів демократизації державних інститутів. Транспарентність означає інформування суспільства про процеси в судах через гласність процедур судочинства; демократичний порядок формування суддівського корпусу; відкрите обговорення особистих якостей суддів та прийнятих ними рішень у рамках публічного дискурсу».

Аналізуючи різні точки зору вчених щодо транспарентності правосуддя, Т. В. Лукаш поділяє їх на два основних напрямки – «інформаційний підхід, згідно з яким транспарентності є правом на доступ до офіційних документів і актів, та інституційний підхід, для якого характерний акцент на залежності державного механізму від громадянського суспільства та наявності ефективного контролю над органами влади».

«Транспарентність судової влади розглядається автором не як самоціль, а як невід’ємна гарантія права на справедливий суд і механізм забезпечення конституційних прав і свобод людини». Т. В. Лукаш виступає за «перехід від «закритої» моделі правосуддя до транспарентної системи, де прозорість діяльності суддів є головною запорукою їх всебічної відповідальності перед суспільством» [101, с. 157–161].

А. Б. Мазовіта в науковому дослідженні, присвяченому «відкритості судової системи та правовим межам громадської участі, поставив питання про те, як зробити судову владу прозорою для суспільства, не порушуючи при цьому її незалежність і права учасників процесу».

Відзначаючи унікальність судової гілки влади, автор аргументує, що «вона повинна бути захищена від будь-якого стороннього втручання та суворо регламентована законом. Однак на практиці неможливо повністю виключити соціальні фактори. Якість судової системи є найважливішим індикатором рівня демократії в державі, і тільки в у демократичному суспільстві громадяни можуть брати активну участь у здійсненні правосуддя». Оскільки участь

громадськості не може бути хаотичною, автор пропонує оригінальну «класифікацію правових меж, в рамках яких повинні діяти громадяни та ЗМІ:

- 1) заборона на втручання – громадськість не має права тиснути на суддю або учасників процесу, щоб не підірвати неупередженість суду;
- 2) дотримання прав учасників. Публічність не повинна призводити до порушення права на приватність або розголошення особистих даних;
- 3) обмеження доступу до матеріалів. Частина інформації (державна таємниця, комерційна таємниця) повинна залишатися закритою;
- 4) обмеження публічності. Суд має право проводити закриті засідання в інтересах захисту неповнолітніх, таємниці усиновлення або у справах про статеві злочини;
- 5) межі так званої медійності. ЗМІ повинні дотримуватися етики та презумпції невинуватості. Наприклад, небажано публікувати показання одних свідків до того, як будуть допитані інші, щоб не спотворити їхні відповіді;
- 6) етичні межі. Всі присутні в залі зобов'язані дотримуватися порядку і підкорятися розпорядженням судді, інакше вони можуть бути видалені із залу судового засідання».

А. Б. Мазовіта вважає, що «відкритість процедур – це основний шлях до відновлення довіри громадян до судів, особливо в країнах, де судова система перебуває на етапі реформування. Відкритість робить діяльність держави зрозумілою для людей і легітимізує судові рішення. Відкритість судової влади означає аж ніяк не відсутність будь-яких бар'єрів, а чітко регламентовану взаємодію, де прозорість системи врівноважується захистом правопорядку та незалежності суддів» [103, с. 175–180].

В. А. Миколаєць та І. О. Котович «принцип гласності розглядають як фундаментальну основу демократичної системи цивільного судочинства та важливу юридичну гарантію дотримання законності».

Говорячи про правову основу принципу гласності, вчені відзначають його закріплення в Конституції України, Законі України «Про судоустрій і статус суддів», ЦПК України. «Гласність передбачає, що розгляд справ у всіх

судах і на всіх стадіях процесу має бути відкритим, з реальним і рівним доступом для всіх бажаючих спостерігати за ходом розгляду».

Аналізуючи практичну реалізацію гласності, В. А. Миколаєць та І. О. Котович звертають увагу, що «будь-яка особа має право бути присутньою на відкритому засіданні. При цьому заборонено вимагати будь-які документи, крім посвідчення особи. Суд зобов'язаний здійснювати повну технічну фіксацію засідання за допомогою відео- або звукозаписуючих засобів. Офіційним записом вважається тільки той, що зроблений судом. Присутні можуть вести аудіозапис або фото/відеозйомку на портативні пристрої без спеціального дозволу суду. Проте для трансляції засідання дозвіл суду обов'язковий. Якщо всі учасники беруть участь у режимі відеоконференції, трансляція в Інтернет стає обов'язковою».

«Гласність забезпечується не тільки фізичною присутністю, але і через Єдиний державний реєстр судових рішень, що дозволяє суспільству і практикуючим юристам вільно досліджувати судову практику. При цьому, для захисту приватності персональні дані учасників в реєстрі знеособлюються. Обмеження гласності можливе для захисту державної таємниці або іншої інформації, що охороняється законом, за клопотанням учасників для збереження таємниці усиновлення, для запобігання розголошенню інтимних подробиць життя, відомостей, що принижують честь і гідність учасників. Навіть якщо засідання було закритим, рішення суду, як правило, оголошується публічно (у таких випадках зачитуються тільки вступна та резолютивна частини)» [107].

Л. М. Ніколенко одну зі своїх численних наукових праць присвятила «проблемі транспарентності судової влади, питанням її впровадження в умовах масштабного реформування законодавства та європейської інтеграції».

Автор розглядає «транспарентність як об'єднуючий принцип, який включає в себе гласність, відкритість, публічність і доступність. Ці елементи взаємопов'язані і є необхідними атрибутами демократичного правосуддя. На думку вченого, головне завдання транспарентності – забезпечити ефективний

судовий захист для громадян і підвищити довіру суспільства до судів. Судова реформа повинна зробити систему такою, щоб кожна людина чітко розуміла свої можливості щодо захисту прав».

«Важливим інструментом транспарентності Л. М. Ніколенко називає впровадження сучасних інформаційних технологій – Єдиного державного реєстру судових рішень, системи «Електронний суд» та електронних архівів. Це дозволяє не тільки забезпечити доступ до правосуддя, але й зробити роботу судів більш якісною».

Аналізуючи європейські стандарти судового захисту та практику ЄСПЛ, дослідник зазначає, що «в Україні правила фіксації процесу (аудіо- та відеозапис) часто навіть більш ліберальні, ніж у країнах з класичним змагальним процесом, таких як США або Велика Британія».

У науковій праці піднімається гостра проблема доступу до правосуддя для жителів зони конфлікту (Донецька та Луганська області), де бойові дії, руйнування матеріалів справ і необхідність долати великі відстані створюють реальні бар'єри для громадян.

«Транспарентність розглядається як механізм, що дозволяє суспільству контролювати роботу суддів. При цьому підкреслюється, що незалежність суду безпосередньо залежить від того, наскільки відкрито і прозоро він діє». Підводячи підсумки дослідження, Л. М. Ніколенко обґрунтовує, що «транспарентність – це не суто теоретична категорія, а практичний інструмент демократії, що перетворює судову владу із закритої структури на сервіс, зрозумілий і доступний кожному громадянину» [115, с. 24–29].

О. З. Хотинська-Нор своє дослідження присвятила «транспарентності судової системи та адвокатури як ключового чинника формування громадянської свідомості суспільства». Автор виходить з того постулату, що «громадянське суспільство та судова система (включаючи адвокатуру як її невід'ємний юридичний інститут) є обов'язковими компонентами правової держави. Розвиток одного неможливий без змін в іншому».

«Транспарентність розглядається О. З. Хотинською-Нор як багатогранне поняття, що включає в себе інформаційну доступність суду, інструмент комунікації між державою і суспільством, а також правовий режим відкритості. Внаслідок цього, транспарентність поєднує в собі такі характеристики правосудної судової діяльності, як гласність судочинства, відкритість і доступність суду, прозорість інформації. Основою транспарентності є інформація». Підкреслюється, що «інформація здатна впливати на психіку людини, трансформуючись у знання та уявлення про роботу судів, що в результаті формує правову культуру та повагу до закону».

Виділяється низка важливих «функцій цього феномену, серед яких:

- 1) просвітницька – підвищення обізнаності громадян про їхні права та механізми захисту;
- 2) профілактична – боротьба з корупцією та політичним тиском на суддів;
- 3) комунікативна – забезпечення відкритого діалогу між судом і суспільством;
- 4) захисна – захист судової системи від необґрунтованої критики».

О. З. Хотинська-Нор аналізує «сучасні методи підвищення транспарентності, зокрема, запровадження інституту суддів-спікерів (осіб, відповідальних за спілкування зі ЗМІ), проведення «днів відкритих дверей» та використання соціальних мереж (наприклад, групи у Facebook) для інформування громадян і доводить, що чим більше суспільство поінформоване щодо діяльності судів та адвокатури, тим вищий рівень громадянської відповідальності та довіри до державних інститутів» [116, с. 176–182].

О. О. Овсяннікова в контексті аналізу становлення принципу гласності (відкритості) судової влади зазначає, що «гласність існувала ще в афінському суді геліастів, Стародавньому Римі та Київській Русі, де правосуддя здійснювалося просто неба. Період Середньовіччя характеризується «мором страшних таємниць» та інквізиційними процесами, де замість відкритості

панували таємні доноси та тортури. В Україні періоду Гетьманщини суди були публічними і багатолюдними; присутні громадяни могли повідомляти суду відомості по справі і навіть клопотати про пом'якшення вироку. Судові реформи XIX століття закріпили гласність як найважливішу умову для встановлення істини і довіри суспільства до рішень суддів».

«Гласність розглядається автором як форма «суду над судом», коли суспільство спостерігає за діями суддів, що знижує ймовірність помилок і зловживань, оскільки в умовах відкритого процесу складніше спотворювати докази або відступати від закону. Відкритість правосуддя сприяє зростанню довіри громадян до судової системи».

У роботі підкреслюється, що «сьогодні принцип гласності судового процесу визнаний українським суспільством і закріплений у Конституції України (п. 7 ч. 3 ст. 129) та процесуальному законодавстві.

Пропонується розуміти гласність у її вузькому значенні – як відкритість судового процесу і можливість будь-якого бажаного бути присутнім на засіданні і фіксувати його».

У підсумку О. О. Овсяннікова доходить висновку, що «гласність пройшла шлях розвитку від стародавніх народних зборів до фундаментальної конституційно-правової гарантії, будучи сьогодні головним інструментом транспарентності судової влади» [117, с. 1–11].

Предметом міждисциплінарного наукового дослідження Л. Остафійчук став «принцип гласності судового процесу та його повної фіксації технічними засобами». У центрі дослідницької уваги автора знаходяться «правові засади, історія розвитку та практична реалізація відкритості правосуддя в Україні». «Гласність і технічна фіксація процесу розглядаються як фундаментальні принципи судочинства, закріплені в статті 129 Конституції України. Автор підкреслює, що «ці принципи є гарантією права на справедливий суд і доступ до правосуддя».

Дослідник аналізує взаємозв'язок цих категорій. «Гласність часто трактується як можливість суспільства отримувати інформацію про діяльність

суду, тоді як відкритість передбачає безпосередню присутність громадян у залі засідань і прозорість процедур».

Значна частина дослідження присвячена повному фіксуванню судового засідання за допомогою звукозаписувальних та інших технічних пристроїв. Це розглядається не просто як «технічний регламент, а як важливий інструмент забезпечення законності, що дозволяє точно задокументувати всі етапи судового процесу та дії його учасників».

Л. Остафійчук простежує за змінами в українському законодавстві, особливо в контексті масштабної судової реформи 2017 року, згадує про роль Конституційного Суду України в тлумаченні норм про фіксацію судового процесу. Доводиться, що «прозорість і документування діяльності судів сприяють підвищенню довіри суспільства до судової влади, запобігають зловживанням і забезпечують захист прав людини на рівні європейських стандартів».

Таким чином, «поєднання правового принципу гласності та сучасних технологій фіксації перетворює судовий процес із закритої процедури на прозорий і перевірений механізм захисту прав громадян» [122, с. 116–124].

Наукова праця О. М. Перунової присвячена дослідженню «основних принципів цивільного судочинства та їх впливу на процесуальну форму в сучасному українському праві». Автор розглядає ці «принципи не як розрізнені правила, а як цілісну взаємозалежну систему, де один принцип неминуче тягне за собою використання іншого. Принципи є нормативною «основою» для справедливого, неупередженого і своєчасного розгляду цивільних справ». Підкреслюється, що «принципи повинні превалювати над будь-якими іншими міркуваннями в судовому процесі, а їх порушення призводить до юридичної невизначеності і може негативно вплинути на підсумкове рішення».

Вчений проводить паралелі з римським правом, що дозволило зробити висновок про те, що «багато сучасних процесуальних засад (наприклад, принцип змагальності) закладалися ще в давнину. Детально аналізуються такі

принципи, як верховенство права і рівність всіх учасників процесу перед законом; змагальність в аспекті прав кожної сторони доводити свою правоту; диспозитивність в руслі наданої законом свободи учасників розпоряджатися матеріальними та процесуальними правами; пропорційність, що встановлює баланс між складністю справи та заходами, що вживаються судом».

О. М. Перунова звертає увагу, що «в умовах проведення дистанційних судових засідань гласність може обмежуватися, і пропонує виділити фіксування технічними засобами в окремий принцип через його зростаючу технологічну значимість».

Особлива увага приділяється «неприпустимості зловживання правами (наприклад, подання безпідставних позовів або маніпулювання розподілом справ) і принципу розумності строків розгляду справи, праву на апеляційне та касаційне оскарження, що виступає додатковою гарантією виправлення можливих судових помилок». У кінцевому підсумку, дослідник обґрунтовує, що «дотримання принципів судочинства є обов'язковою умовою для існування «процесуальної форми», тобто чіткого і законного порядку руху справи від подання позову до винесення і перегляду рішення» [126, с. 63–68].

В. О. Работинська здійснила теоретично-прикладне дослідження принципу гласності в цивільному процесі.

Аналіз історико-правових матеріалів показав, що «розгляд цивільних справ на українських територіях був гласний. Проте вже в ранні роки української державності існували випадки закритого судочинства, що пов'язувалося з діяльністю церковних судів у часи Київської Русі. Публіка в залі суду виконувала не тільки звичну нам сьогодні роль громадського контролю за судовою діяльністю, але часто брала на себе обов'язки судді, консультувала суддів щодо дії та змісту норм місцевого права (особливо звичаїв), а також виступала у ролі свідків, які запам'ятовували зміст судового рішення та процесуальних дій під час розгляду цивільної справи тощо».

«Гласність цивільного процесу виводиться з більш широкого за змістом поняття гласності судової влади, що можна розуміти трояко: інституційно,

функціонально та економічно. Оскільки юрисдикційна діяльність виступає основним видом діяльності судів, де реалізуються поставлені перед судом функції, то гласність цивільного процесу пов'язується з гласністю судової влади у функціональному значенні. Водночас гласність судової влади є елементом гласності органів державної влади, що має не тільки правове, але й політичне навантаження. В останньому випадку воно може виступати синонімом такого терміна, як транспарентність. Ось чому гласність цивільного процесу та транспарентність – це не одне й те саме: перше виступає засобом реалізації другого».

«Сутність гласності цивільного процесу розкривають ознаки, які йому притаманні. У роботі порівнюється та розкривається зміст таких ознак гласності цивільного процесу, як відкритість цивільного процесу; отримання інформації учасниками процесу та публікою з цивільної справи з метою її подальшого використання; використання процесуально-правових та матеріально-правових засобів поширення інформації; офіційний характер поширення інформації з цивільної справи; безпосередність отримання інформації з цивільної справи учасниками процесу (окрім сторін та третіх осіб, заявників та зацікавлених осіб, які можуть діяти через представника) та публікою. З метою виявлення спеціальних ознак гласності цивільного процесу було проведено дослідження з класифікації цього правового явища. Основну увагу в роботі приділено поділу гласності цивільного процесу за колом осіб, що сприймають інформацію з цивільної справи, на гласність у широкому та вузькому значенні».

У роботі наведені аргументи, що «гласність у вузькому значенні поширюється не тільки на учасників цивільного процесу, але й на суддів, які проводять судові доручення або забезпечення доказів. Гласність у широкому значенні традиційно розумілася як безпосереднє сприйняття інформації з цивільної справи публікою. З огляду на правила розгляду цивільних справ судами різноманітних інстанцій та існуючі обмеження гласності у вищих

інстанціях виділяється гласність цивільного процесу в суді першої, апеляційної та касаційної інстанції».

«Гласність цивільного процесу розкривається з огляду на її юридичну природу: функціональний принцип цивільного процесу. Доведено, що зміст принципу гласності цивільного процесу формулюють чотири складові:

а) розгляд цивільної справи відбувається відкрито для учасників цивільного процесу, яких слід обов'язково інформувати щодо цивільної справи настільки, наскільки це необхідно для здійснення ними своїх процесуальних прав та обов'язків (гласність цивільного процесу у вузькому значенні);

б) розгляд цивільної справи відбувається відкрито для публіки, яка повинна мати вільний доступ до місця слухання цивільної справи або вчинення окремої процесуальної дії для забезпечення здійснення ними своїх прав на отримання інформації з цивільної справи (гласність цивільного процесу в широкому значенні);

в) у випадках, чітко вказаних законодавством, норми закону можуть обмежити інформування учасників цивільного процесу по цивільній справі, якщо це необхідно для захисту прав та інтересів учасників цивільного судочинства або це впливає з процесуальної форми вчинення окремих процесуальних дій чи порядку розгляду окремих категорій цивільних справ (обмеження гласності цивільного процесу у вузькому значенні);

г) у випадках, чітко вказаних законодавством, норми закону можуть обмежити інформування публіки про розгляд цивільної справи та результати її розгляду для захисту приватних або публічних інтересів (обмеження гласності цивільного процесу в широкому значенні)».

«Важливим структурним елементом механізму реалізації принципу гласності є норми права, які закріплюють цей принцип та правові засоби його реалізації. Об'єктом механізму реалізації принципу гласності цивільного процесу є інформація з цивільної справи. Заради її отримання та поширення суб'єкти, що є наступним структурним елементом механізму реалізації

принципу гласності, вступають у відносини між собою. Не менш важливе значення відіграє інший елемент цього механізму, а саме: джерело інформації з цивільної справи. Завершує структуру механізму реалізації принципу гласності такий елемент, як суб'єктивні права і обов'язки щодо отримання інформації з цивільної справи та гарантії щодо їх реалізації».

Аналізуються «обмеження гласності цивільного процесу в широкому значенні, тобто щодо публіки двох видів: законні та природні» [138].

Наукова праця А. І. Тимонова присвячена «проблемі визначення змісту принципу гласності та відкритості в цивільному судочинстві України». Автор аналізує, «чи є гласність та відкритість синонімами або самостійними категоріями. Гласність часто трактується як «доступність для широкої громадськості», тоді як відкритість має на увазі «явний» характер процесу».

На думку цитованого правознавця, цей принцип включає в себе:

«обов'язок суду забезпечити прозорість процесу;
право сторін на гласний розгляд їх справи;
право публіки (будь-якого бажаючого) бути присутнім на засіданнях і отримувати інформацію про діяльність суду;
технічну фіксацію».

Водночас А. І. Тимонов підкреслює, що «зміст принципів не є застиглим, він постійно розвивається під впливом соціальних, економічних і політичних змін у суспільстві». Відзначається, що «відкритість суду є формою громадського контролю, допомагає формувати громадську думку про правосуддя, підвищує авторитет суду і виступає гарантією законності. Реалізація цього принципу безпосередньо пов'язана з правом на справедливий суд і доступ до правосуддя» [164, с. 339–345].

Інша наукова праця А. І. Тимонова присвячена детальному вивченню «закритого розгляду та вирішення цивільних справ як невід'ємної складової принципу гласності та відкритості судочинства в Україні». Автор виходить з того, що «гласність – це одне з найважливіших досягнень демократії, закріплене в Конституції України (ст. 129). Однак, спираючись на думку

В. Кройтора, він підкреслює, що практично будь-який принцип процесу може бути обмежений, і гласність не є винятком».

У роботі аналізуються норми Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (ст. 6) та Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (ст. 14), які передбачають «можливість недопуску преси і публіки в інтересах моралі, громадського порядку, національної безпеки, захисту приватного життя або інтересів неповнолітніх».

Дослідник детально розбирає положення законодавства, згідно з якими «справа може розглядатися закрито для запобігання розголошенню державної, комерційної, банківської, лікарської або адвокатської таємниці, інформації про усиновлення, подробиць інтимного або особистого життя учасників, відомостей, що принижують їх честь і гідність».

Особлива увага приділяється «проблемним аспектам реалізації принципу гласності та відкритості в умовах військової агресії РФ проти України, що надає питанню обмеження доступу до матеріалів цивільних справ підвищеної гостроти».

А. І. Тімонов, розглядаючи «порядок проведення закритих засідань, зазначає, що в цих випадках заборонено використання відеоконференцзв'язку та трансляція процесу в інтернеті. При оголошенні рішення в закритому процесі публічно зачитуються тільки вступна та резолютивна частини (якщо вони не містять інформації, що охороняється законом)». Автор наводить приклади з судової практики судів першої інстанції, показуючи, в яких випадках «суди обґрунтовано закривають процес (наприклад, для захисту діагнозу дитини), а в яких – відмовляють у цьому (наприклад, коли інформація вже є публічно доступною)».

Підсумовуючи результати свого дослідження, вчений правомірно піднімає питання, що «закрите судове засідання – це не порушення демократії, а спеціальний правовий режим, спрямований на захист вищих цінностей (таємниці, приватного життя, інтересів дітей), який повинен застосовуватися

судом виключно на законних підставах і при дотриманні балансу між приватним інтересом і суспільною значимістю інформації» [163, с. 322–328].

Г. П. Тимченко, відтворюючи на основі історичних фактів логічну послідовність становлення гласності і відкритості судового розгляду як принципу судочинства, аналізує законодавство минулого, відзначає особливості його розвитку на різних етапах державності, у радянський період вітчизняної історії. Узагальнюючи накопичений за ці роки процесуальною теорією досвід досліджень, автор вказує на «обмеженість теоретичного обґрунтування принципу, який розглядається, рамками законодавчих положень». У своєму дослідженні для розуміння сутності явища, дослідник виходить із «необхідності розв’язання проблем термінологічного характеру і розмежування суміжних термінів «публічність», «відкритість», «транспарентність», «гласність», із впливу міжнародних документів, що закріплюють гласність як одну із складових справедливого судового розгляду, із можливих відмінностей у законодавчій регламентації гласності у вузькому і широкому смислах».

У роботі обґрунтовується позиція, що «сутністю принципу гласності і відкритості судового розгляду є доступність для учасників процесу та інших передбачених законом осіб інформації про хід справи і прийняті щодо неї рішення шляхом безпосереднього ознайомлення з нею в залі судового засідання, право фіксування всього, що відбувається, різними способами і отримання судових актів, а також сприйняття відомостей через засоби масової інформації або інші комунікаційні способи» [161, с. 13].

В. В. Комаров розглядає «гласність як один з основоположних принципів цивільного судочинства і правосуддя в цілому, який еволюціонував разом з розвитком національного законодавства». Цей принцип автор розкриває через кілька ключових аспектів.

Перший аспект — конституційний статус принципу. «Гласність закріплена в ст. 129 Конституції України як основний принцип судочинства».

Вчений підкреслює, що «в сучасному розумінні принцип гласності включає не тільки відкритість процесу, але і його повну фіксацію технічними засобами».

Другий аспект – організаційно-функціональна природа принципу. Автор відносить «гласність до групи організаційно-функціональних принципів. Це означає, що цей принцип одночасно регулює і організацію правосуддя, і сам порядок здійснення процесуальної діяльності суду та учасників процесу».

Третій аспект – зв'язок з міжнародними стандартами правосуддя. «Гласність (або публічність) розглядається як невід'ємний елемент права на справедливий суд, закріпленого в ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод». В. В. Комаров включає «публічність (гласність) до структури процедурних елементів, які забезпечують належний судовий розгляд».

Четвертий аспект – законодавче закріплення принципу. Принцип гласності послідовно фіксувався в усіх ключових кодифікаціях, починаючи від ЦПК УРСР 1924 і 1963 років до сучасного ЦПК України 2004 року. Також він дублюється в Законі «Про судоустрій і статус суддів», де іменується принципом гласності та відкритості судового процесу.

Таким чином, принцип гласності дослідник розглядає не як «формальну вимогу, а найважливішу правову цінність, що визначає демократичний режим судочинства та гарантує доступність правосуддя» [78, с. 24, 29, 39, 60, 61, 68].

Л. М. Москвич, аналізуючи сучасні теоретико-прикладні проблеми ефективності судової системи, звертається до «гласності, відкритості та публічності як взаємопов'язаних фундаментальних правових принципів, які забезпечують ефективність, демократичність і легітимність судової системи».

Автор «відносить «публічність судової процедури» до основних принципів процедурної справедливості, спираючись на стандарти Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. До цього поняття входять: проведення судових засідань у відкритому режимі; можливість усного розгляду справи (принаймні, у першій інстанції); публічне оголошення судового рішення».

Для правознавця «відкритість і прозорість» означають не тільки «фізичний доступ до зали засідань, а й зрозумілість процесу для його учасників. Це передбачає поінформованість сторін про етапи процесу та можливість надати свою аргументацію; доступність інформації про сам суд: його місцезнаходження, режим роботи та компетенцію; використання сучасних технологій (наприклад, інтернету) для публікації графіків засідань і текстів рішень, що є індикатором ефективності доступу до суду».

«Гласність розглядається як форма соціального контролю за об'єктивністю суду». На думку автора, «прозорість і гласність мінімізують ризик судової свавільності і сприяють винесенню законних рішень. Відкритість правосуддя безпосередньо впливає на суспільний авторитет суду та рівень довіри населення до судової влади. Гласність допомагає усунути непорозуміння між судом і суспільством, особливо при активній взаємодії зі ЗМІ».

З точки зору цього вченого, «підвищення прозорості правосуддя має стати однією з основ судової реформи. Це необхідно для отримання об'єктивної інформації про реальні потреби судової системи, формування позитивного іміджу суду і запобігання корупції, забезпечення «правової визначеності», коли громадяни можуть передбачити наслідки своїх дій, спираючись на відкриту і стабільну судову практику».

В кінцевому підсумку, Л. М. Москвич бачить в «принципах, що розглядаються механізм перетворення суду з закритої державної установи на відкритий соціальний інститут, підзвітний суспільству і працюючий в інтересах захисту прав людини» [109, с. 77–193].

Як бачимо, вітчизняні правознавці провели значну роботу з вивчення та обґрунтування різних аспектів транспарентності правосуддя у цивільних справах, що сприяло розвитку національної доктрини та практики цивільного судочинства. Визнаючи корисність подібних досліджень і віддаючи належне зусиллям вчених-процесуалістів, проте, правомірною видається теза про те, що отримані конкретні підсумки пізнання цієї проблематики можуть стати

відправною точкою розробки нової концепції гласності та відкритості правосуддя. У цьому плані, дозволимо собі висловити ряд авторських суджень щодо проведеного аналізу.

По-перше, більшість дослідників пропонують багаторівневе і системне бачення проблеми транспарентності правосуддя у цивільних справах. Гласність розглядається як невід'ємний елемент системи принципів цивільного процесу, взаємопов'язаний з змагальністю, диспозитивністю, незалежністю і доступністю суду; розрізняють гласність для сторін судового процесу і публічність для суспільства; розглядають гласність як принцип цивільного процесу, а транспарентності – як основу організації судової влади в цілому. Такі наукові підходи дозволяють уникнути спрощеного погляду та підійти до аналізу транспарентності й з позиції процесуальних гарантій, і інституційних вимог, адресованих державі.

По-друге, цитовані автори виправдано вбачають у гласності спосіб громадського контролю та стримування суддівського свавілля, а також інструмент формування довіри до правосуддя, легітимації судової влади. Ціннісно-функціональний зріз дослідження веде до постановки питання щодо фундаментального характеру гласності.

По-третє, у низці наукових праць вчені послідовно адаптують національне законодавство до практики ЄСПЛ та документів Ради Європи як визнаних міжнародно-правових стандартів; акцентують увагу на важливості інформатизації правосуддя, вбачаючи в цифровізації необхідний елемент транспарентності (відкриті реєстри, онлайн-доступ), одночасно порушують тему приватності, «цифрової нерівності» тощо.

Нарешті, процесуалісти аналізують нормативні підстави для проведення закритих судових засідань у контексті реалізації численних конституційно-правових цінностей.

Водночас, незважаючи на спроби розмежувати такі правові категорії як «гласність», «відкритість», «публічність», «прозорість», «транспарентність», у юридичній літературі немає єдиної думки. Часто вони використовуються як

синоніми, що ускладнює системний аналіз. Транспарентність нерідко постає як «об'єднуючий термін», але не як цілісна система взаємопов'язаних елементів.

Крім того, актуальним є створення дієвих механізмів забезпечення транспарентності, і головне, адекватної реакції держави на порушення цих. Поки що ці питання залишаються малодослідженими. Важливо простежити, зокрема, і за взаємозв'язком транспарентності з іншими функціональними принципами цивільного судочинства, особливо з огляду на стадійність судового процесу. Розглядаючи інформатизацію як важливий елемент транспарентності, критичний аналіз зворотного боку цифровізації присутній, але, з нашого погляду, недостатньо глибокий. Успіх транспарентності залежить не тільки від закону та інформаційних технологій, але й від правосвідомості учасників судового процесу, представників ЗМІ, пересічних громадян. Право на інформацію і технічна можливість її отримати нічого не значать в умовах низького рівня правової грамотності.

Підводячи проміжні підсумки визначення сучасного стану наукової розробленості проблеми транспарентності правосуддя у цивільних справах, зазначимо, що продовження її розробки, на нашу думку, має відбуватися в річищі концептуального обґрунтування транспарентності як юридичного інструментарію, що передбачає чіткі процедури, гарантії, санкції та механізми взаємодії з іншими принципами судової процедури.

Висновки до Розділу 1

1. В історії правової думки та законодавства особливе місце справедливо посідає період панування римської юриспруденції, в якому, як показав час, з вражаючою точністю й глибиною були розроблені основні поняття, категорії та інститути цивільного права та процесу, судові правила, що мали дуже помітний вплив на створення не тільки континентальної, але й правової сім'ї загального права. Саме римськими юристами було покладено

початок плідної розробки базисних для сьогодення принципів справедливого судового розгляду – диспозитивності, змагальності, усності, гласності та низки інших; вчення про позови, зокрема, поділ позовів на речові та особисті, ефективні способи забезпечення позовів; ймовірних нормативних моделей преюдиції, апеляції та заочного рішення; прикладних питань доказового права – тягара доказування, вільної оцінки доказів, видів доказів, презумпцій, імунітету свідків; процесуального представництва та адвокатури тощо.

2. Римський цивільний процес – це не застигла юридична конструкція. Протягом багатовікової історії існування давньоримської цивілізації судові правила зазнавали настільки глибоких змін, що говорити про характерні риси цивільного процесу можна лише з великою часткою умовності, беручи до уваги певні історичні етапи його розвитку. Еволюція поглядів на транспарентність судового розгляду не може бути пізнана поза існуючими процедурами римського цивільного процесу.

3. Звернення до історії римського цивільного процесу дає змогу простежити показову еволюцію ставлення до відкритості судочинства. Архаїчна система *legis actiones* за всієї своєї жорсткої ритуальності передбачала публічність розгляду як природну умову. Процес *per formulas*, зберігаючи усний та гласний характер судового розгляду, вніс принципову новачію, а саме: письмові інструкції претора судді, вперше розмежували публічну та непублічну складові єдиної процесуальної дії. *Cognitio extraordinaria* ознаменувала якісний перелом, пов'язаний з поступовою відмовою від гласності, наростаючою письмовістю судочинства та зосередженням всієї судової влади в руках імператорських чиновників.

4. Формування цивільного процесу в Німеччині та викристалізація його ключових принципів не було швидким і одномоментним. Потрібен був дуже тривалий час, щоб пройти через періоди функціонування давньогерманського народного відкритого суду, в основі якого лежали релігійно-моральні уявлення щодо порядку розгляду спорів і справедливості, рецепції римсько-канонічного права, верховенства таємного канцелярського діловодства і,

нарешті, радикальних реформ XIX і XX століть, спрямованих на введення та послідовне утвердження змагального, усного та гласного цивільного судочинства.

5. Еволюція французького цивільного процесу відображає зміну архаїчних форм розгляду справи, відмову від середньовічного формалізму та таємниці здійснення діловодства на користь нормативного затвердження принципів гласності, усності та змагальності судового розгляду, а також унікальну систему юридичного представництва та специфічний підхід до пошуку балансу прав і обов'язків сторін та суду, спільної відповідальності за долю судового спору.

6. Розуміння транспарентності судового розгляду в вітчизняному праві пройшло тривалу еволюцію – від давніх общинних традицій до суворого процесуального закріплення в сучасних кодексах як системи правових гарантій, що забезпечує відкритість правосуддя та право громадян на інформацію. Правомірною видається теза про те, що гласність є українською історичною традицією. Відкритість суду є давнім звичаєм, що сягає корінням у общинний лад Київської Русі. Гласність не була нав'язана ззовні, а випливала з самої природи давнього процесу, який являв собою публічне змагання сторін перед судом та общиною. Такі процедури, як «заклик на торгу» або випробування водою та залізом, за визначенням не могли бути таємними. Статути Великого князівства Литовського (1529, 1566, 1588 років) закріпили публічність через конкретні юридичні вимоги, а саме: заборону заочного засудження, доступність судової інформації, гласні процедури судового повідомлення. У період Гетьманщини увага була зосереджена на відкритості матеріалів справи та публічному порядку оголошення судових рішень. Судова реформа 1864 року замінила колишні процесуальні форми та замість канцелярської таємниці запровадила повноцінну гласність та змагальність. ЦПК УРСР 1924, 1929 та 1963 років лише декларували принцип гласності. Ключовими елементами відкритого судового розгляду за ЦПК України 2004 року стали право на інформацію про час і місце суду, публічне

оголошення рішень та обов'язкове фіксування перебігу засідання технічними засобами.

7. Стан наукової розробленості проблеми транспарентності правосуддя у цивільних справах характеризується наступним: більшість дослідників розрізняють гласність для сторін судового процесу і публічність для суспільства; розглядають гласність як принцип цивільного процесу, а транспарентності як основу організації судової влади в цілому; у низці наукових праць вчені послідовно адаптують національне законодавство до практики ЄСПЛ та документів Ради Європи як визнаних міжнародно-правових стандартів; акцентують увагу на важливості інформатизації правосуддя, одночасно порушують тему приватності, «цифрової нерівності» тощо. Нарешті, процесуалісти аналізують нормативні підстави для проведення закритих судових засідань у контексті реалізації конституційно-правових цінностей. Водночас, незважаючи на спроби розмежувати такі правові категорії як «гласність», «відкритість», «публічність», «прозорість», «транспарентність», у юридичній літературі немає єдиної думки. Часто вони використовуються як синоніми, що ускладнює системний аналіз. Транспарентність нерідко постає як «об'єднуючий термін», але не як цілісна система взаємопов'язаних елементів. Крім того, актуальним є створення дієвих механізмів забезпечення транспарентності.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТРАНСПАРЕНТНОСТІ ПРАВОСУДДЯ У ЦИВІЛЬНИХ СПРАВАХ

2.1 Транспарентність як категорія цивільного процесуального права

Після авторського історико-правового нарису становлення початкових уявлень щодо транспарентності правосуддя у цивільних справах та їх законодавчого розвитку, методологічно виправдано видається розробка теоретичних основ дослідження правового явища, що розглядається. Передусім, йдеться про формування належного понятійно-категоріального апарату вчення про транспарентність правосуддя у цивільних справах. Вважаємо, що це вкрай важливе завдання, особливо в умовах, коли відбувається концептуальне переосмислення багатьох юридичних категорій і конструкцій, які традиційно, у науці цивільного процесуального права та законодавстві, сприймалися як усталені або такі, що не потребують додаткового наукового обґрунтування. До числа таких правових категорій по праву можна віднести гласність і відкритість судового процесу або, використовуючи ширше і тому таке, що вимагає спеціального наукового осмислення, поняття «транспарентність правосуддя у цивільних справах». Звернення до зазначеної проблематики на тлі безперервних позитивних перетворень судової влади та цивільного судочинства, послідовної європейської інтеграції є не тільки закономірним, а й навіть нагальним. Необхідно домогтися повної відповідності між декларованими принципами, що передбачають відкритість здійснення судової влади, та їхнім реальним втіленням у нормах ЦПК України та повсякденній судовій діяльності. У такому контексті знову актуалізується розробка вихідних теоретичних понять,

на яких, власне, і будується дотепер регулювання сфери цивільних процесуальних правовідносин.

Примітно, що вітчизняний законодавець оперує термінами «гласність», «відкритість», «публічність», проте, з невідомих причин, не використовує новий термін «транспарентність», який, втім, дедалі активніше починає застосовуватися в теорії та практиці правосуддя у цивільних справах. Існуючі термінологічні розбіжності можуть свідчити не тільки про характерний для законодавця повільний еволюційний шлях нормативного розвитку судових процедур, а й про те, що категорії гласності та відкритості судового процесу, незважаючи на їх законодавче тлумачення, не в повній мірі охоплюють той зміст, який сучасна юридична думка вкладає в поняття транспарентності правосуддя у цивільних справах. Така постановка питання, зрештою, обумовлює особливий дослідницький інтерес до проблеми транспарентності правосуддя у цивільних справах та виявлення всіх численних аспектів цього поняття.

Правда, спочатку зробимо одне необхідне застереження. Перш ніж, сформулювати визначення транспарентності правосуддя у цивільних справах, пропонуємо проаналізувати такі суміжні правові категорії, як гласність, відкритість і публічність, з тим, щоб встановити як їх самостійний зміст, так і співвідношення між ними, і вже на цій теоретико-правовій основі визначити царину застосування транспарентності як родового поняття. Вбачається, що такий підхід дозволить уникнути не тільки довільного ототожнення цих термінів, але й їх механічного розмежування.

Гласність судового процесу як правова категорія була законодавчо закріплена задовго до появи самого терміна «транспарентність». За своєю юридичною природою це процесуальна категорія, яка спрямована на забезпечення учасникам справи та громадськості фізичної доступності судового засідання. Стаття 7 ЦПК України визначає, що «розгляд справ у судах проводиться усно і відкрито, крім випадків, передбачених цим Кодексом. Будь-яка особа має право бути присутньою у відкритому судовому

засіданні. Від особи, яка бажає бути присутньою у судовому засіданні, забороняється вимагати будь-які документи, крім документа, що посвідчує особу. Особи, які бажають бути присутніми у судовому засіданні, допускаються до зали судових засідань до початку судового засідання або під час перерви. Особи, присутні в залі судового засідання, представники медіа можуть проводити в залі судового засідання фотозйомку, відео- та аудіозапис з використанням портативних відео- та аудіотехнічних засобів без отримання окремого дозволу суду, але з урахуванням обмежень, встановлених цим Кодексом». Іншими словами, гласність цивільного судочинства передбачає можливість бути присутнім під час розгляду цивільної справи та фіксувати її хід. Її зміст охоплює відкритість судового засідання для зовнішнього спостереження та можливість безпосереднього сприйняття судового процесу.

Не ставлячи перед собою зараз завдання щодо скрупульозного аналізу цієї норми, лише зауважимо, що гласність у законодавчому розумінні звернена виключно до моменту судового засідання, залишаючи поза своєю увагою питання, які пов'язані з доступністю інформації про справу до, після та поза рамками судового засідання. Мабуть, це перший, але не єдиний аргумент на користь необхідності ширшої концептуальної основи вивчення розглянутих аспектів здійснення правосуддя у цивільних справах.

Категорія «відкритість» у тому вигляді, як вона закріплена у ст. 8 ЦПК України, має принципово інше смислове наповнення. «Ніхто не може бути позбавлений права на інформацію про дату, час і місце розгляду своєї справи або обмежений у праві отримання в суді усної або письмової інформації про результати розгляду його судової справи. Будь-яка особа, яка не є учасником справи, має право на доступ до судових рішень у порядку, встановленому законом. Особи, які не брали участі у справі, якщо суд вирішив питання про їхні права, свободи, інтереси та (або) обов'язки, які подали апеляційну чи касаційну скаргу на відповідне рішення, мають право ознайомлюватися з матеріалами справи, робити з них витяги, знімати копії з документів, долучених до справи, одержувати копії судових рішень у порядку,

передбаченому цим Кодексом. Інформація щодо суду, який розглядає справу, учасників справи та предмета позову, дати надходження позовної заяви (скарги) чи будь-якої іншої заяви або клопотання у справі, у тому числі особи, яка подала таку заяву, вжитих заходів забезпечення позову та (або) доказів, стадії розгляду справи, місця, дати та часу судового засідання, передання справи з одного суду до іншого є відкритою та підлягає невідкладному оприлюдненню на офіційному веб-порталі судової влади України в порядку, визначеному Положенням про Єдину судову інформаційно-комунікаційну систему та/або положеннями, що визначають порядок функціонування її окремих підсистем (модулів)».

Як бачимо, законодавець наповнює ст. 8 ЦПК України, насамперед, інформаційним змістом. Йдеться про право будь-якої особи отримати відомості про дату, час і місце розгляду справи, про результати її розгляду, а також про доступ до судових рішень у порядку, встановленому законом. Показово, що на суд покладається обов'язок негайно публікувати на офіційному веб-порталі судової влади України досить широкий перелік відомостей про справу, а саме: найменування суду та учасників, предмет позову, дату надходження заяви, відомості про вжиті заходи забезпечення позову та доказів, стадію розгляду справи, місце, дату та час судового засідання, рух справи між судами. Відкритість судового процесу, таким чином, ширша за гласність, оскільки вона не обмежується фізичною присутністю в залі судового засідання, а передбачає процедуру отримання процесуально значущої інформації щодо справи, включаючи відомості, які розміщені в електронній формі, тобто відкритість правосуддя має очевидний інформаційний характер. Разом з тим, як нам здається, категорія відкритості правосуддя також не позбавлена певної обмеженості. Стаття 8 ЦПК України зосереджена переважно на інформації про конкретну справу та її учасників, не поширюючись на ширше поняття транспарентності самої судової системи як інституту державної влади, і не зачіпає питання розподілу судових справ, формування суддівського корпусу, розкриття статистичних даних про

діяльність судів тощо. Стаття 8 ЦПК України говорить про відкритість інформації щодо конкретної справи, тоді як транспарентність у сучасному її розумінні звернена до суспільства як такого, до громадського контролю над правосуддям загалом.

Публічність як самостійна процесуальна категорія виконує, головню, інформаційну функцію та пов'язана з проголошенням судових рішень. Стаття 268 ЦПК України встановлює, що «рішення суду (повне або скорочене) проголошується у судовому засіданні, яким завершується розгляд справи, публічно, крім випадків, встановлених цим Кодексом».

Прикметно, що розробники Модельних правил європейського цивільного процесу ELI/Unidroit розглядають публічність судового розгляду та публічність судового рішення не як єдину вимогу, а як два самостійні, автономні елементи, допускаючи їхній різний правовий режим, оскільки закриті судові засідання не усуває публічності резолютивної частини судового рішення [186, с. 74].

Подібним чином врегульовано це питання і в ЦПК Польщі, стаття 9 якого встановлює загальний принцип гласності розгляду справ. «Розгляд справ відбувається відкрито, якщо інше не передбачено окремими нормами.

Сторони та учасники провадження мають право ознайомлюватися з матеріалами справи та отримувати виписки, копії або витяги з цих матеріалів. Зміст протоколів та листів може також надаватися в електронній формі через телеінформаційну систему, що обслуговує судові провадження (телеінформаційна система), або іншу телеінформаційну систему, що служить для надання доступу до цих протоколів або листів». Тоді як ст. 154 спеціально зазначає, що «під час засідання, яке проводиться за закритими дверима, у залі можуть бути присутні сторони, треті особи, їхні законні представники та довірені особи, прокурор, а також по дві довірені особи від кожної сторони. Положення про дистанційне засідання не застосовуються, якщо всі учасники процесу не перебувають у судових будівлях. Оголошення рішення, що завершує розгляд справи, відбувається публічно» [188]. Отже, публічність в

цивільному судочинстві правомірно розглядати в контексті зверненості результату судового розгляду до суспільства, тоді як гласність передбачає відкритість самого процесу його досягнення.

Варто звернути пильну увагу й на законодавче вирішення цієї проблеми у французькому правознавстві. Статті 14–17 ЦПК Франції, закріплюючи принципи змагальності та суперечності як основу належного судового розгляду, послідовно відстоюють постулат про те, що «жодна сторона не може бути засуджена без того, щоб її не вислухали або не викликали до суду; сторони повинні своєчасно повідомляти одна одній про фактичні обставини, на яких ґрунтуються їхні вимоги, про докази, які вони надають, та про правові підстави, на які вони посилаються, щоб кожна сторона мала можливість організувати свій захист; суддя повинен за будь-яких обставин забезпечувати дотримання принципу суперечливості та дотримуватися його сам. У своєму рішенні він може враховувати аргументи, пояснення та документи, на які посилаються або які подають сторони, лише за умови, що сторони мали можливість обговорити їх у суперечливій формі. Він не може ґрунтувати своє рішення на правових аргументах, які він виявив за власною ініціативою, не запропонувавши попередньо сторонам висловити свої зауваження; якщо закон дозволяє або обставини вимагають, щоб певний захід було вжито без відома однієї зі сторін, така сторона має право на відповідний засіб правового захисту проти рішення, яке завдає їй шкоди» [185]. Ці вимоги варто назвати інформаційною прозорістю судового розгляду стосовно його учасників і вони становлять фактично самостійний аспект транспарентності, не тотожний ані гласності, ані публічності, а спрямований на забезпечення передбачуваності та зрозумілості судового процесу для його безпосередніх учасників цивільної справи.

У схожому ключі Правило 12 Модельних європейських правил цивільного процесу ELI/Unidroit «Вимоги до судового рішення» передбачає, що «ухвалюючи будь-яке рішення у справі, суд повинен розглянути всі фактичні, доказові та правові питання, порушені сторонами. У судових

рішеннях має бути конкретно викладено мотиви суду щодо питань, які мають істотне значення для справи. Суд не повинен ґрунтувати свої рішення на обставинах, щодо яких сторони не мали змоги надати свої пояснення» [186]. Вимога мотивованості судового рішення, виходячи з цього, виступає одним із ключових елементів транспарентності, забезпечуючи можливість контролю над логікою прийнятого рішення як з боку учасників справи, так і з боку вищих судових інстанцій та суспільства в цілому.

У німецькому процесуальному законодавстві принцип публічності цивільного судочинства закріплений у Законі про судоустрій і реалізується за допомогою положень ЦПК Німеччини, які надають його порушенню значення безумовної підстави для скасування судового рішення. Так, § 547 ЦПК Німеччини прямо говорить про те, що «рішення завжди слід вважати таким, що ґрунтується на порушенні права, якщо рішення було винесено на підставі усних слухань, під час яких були порушені норми щодо відкритості судового розгляду» [192]. Це свідчить про те, що в німецькому правопорядку публічність розглядається не тільки як вимога до організації судової влади та цивільного судочинства, а як невід'ємний елемент судової процедури (процесуальної форми), недотримання якого тягне за собою негативні правові наслідки. Важливо й те, що німецька процесуальна доктрина традиційно розглядає публічність не тільки як мету законодавчих робіт, але й як дієвий засіб забезпечення довіри суспільства до правосуддя та протидії свавіллю під час здійснення судових функцій. У цьому сенсі, дійсно суд, діяльність якого є прозорою для суспільства, отримує свій авторитет не лише завдяки винесеним законним і обґрунтованим судовим рішенням, а й завдяки соціальному визнанню.

Навіть фрагментарне порівняння правових категорій, що розглядаються дозволяє констатувати, що, хоча вони й взаємопов'язані, вони водночас не збігаються за обсягом, змістом і функціональною спрямованістю. Гласність відповідає за так звану «видимість» судового процесу в реальному часі та просторі; відкритість – за інформаційну доступність відомостей про цивільну

справу; публічність – за загальнодоступність результату судового розгляду; мотивованість рішення – за прозорість логіки ухвалення судового рішення.

Можна припустити, що це все-таки прояви одного, єдиного правового явища, яке сьогодні позначається терміном «транспарентність». За такого розуміння транспарентність не можна розглядати крізь призму лише одного з перелічених чинників. Транспарентність правосуддя у цивільних справах виступає родовим поняттям, яке об'єднує гласність, відкритість і публічність, причому, не дублюючи їх. Вона являє собою не механічну суму цих категорій, а їхню якісну єдність. Транспарентність має цілком самостійне функціональне призначення, яке полягає в забезпеченні можливості громадського контролю над правосуддям як обов'язкової умови його легітимності в правовій і демократичній державі. Транспарентність правосуддя у цивільних справах, на відміну від гласності, не обмежується судовим засіданням, на відміну від відкритості, вона не зводиться до оприлюднення інформації про конкретну цивільну справу, а на відміну від публічності, не вичерпується проголошенням судового рішення. Вона, безумовно, охоплює всі ці елементи, додаючи до них ключову інституційну характеристику, сутність якої полягає в трактуванні її як системної прозорості судової влади та гарантії фактичного доступу до відомостей щодо правосуддя.

Необхідно також підкреслити, що транспарентність несе в собі не тільки статичний, а й динамічний зміст. Мається на увазі, що транспарентність являє собою не просто констатацію поточного стану, а й є вимогою, яка зобов'язує суд, законодавця та правозастосовника вдосконалювати наявні механізми забезпечення прозорості судової системи. У цьому плані, транспарентність зближується з принципами цивільного судочинства. Тому, на нашу думку, помилково розглядати транспарентність виключно як принцип організації судової влади, фактично, йдеться про правову цінність, що лежить в основі демократичного правосуддя.

Підбиваючи короткі підсумки проведеного дослідження, дисертант пропонує таке визначення транспарентності правосуддя у цивільних справах:

це багаторівнева правова категорія, що означає сукупність взаємопов'язаних вимог до організації та здійснення цивільного судочинства, які забезпечують реальну можливість громадського контролю над правосуддям. Структурно транспарентність правосуддя у цивільних справах включає, по-перше, процесуальний рівень (гласність судового розгляду); по-друге, інформаційний рівень (відкритість інформації про цивільну справу та її результати); по-третє, комунікативний рівень (публічність оголошення судових рішень, включаючи їх належну мотивувальну частину); по-четверте, інституційний рівень (прозорість судової системи в цілому, включаючи механізми розподілу судових справ, оприлюднення правової статистики, організацію доступу до правосуддя); по-п'яте, технологічний рівень (використання цифрових технологій для забезпечення доступності правосуддя).

Не претендуючи на остаточність цього визначення, зазначимо, що будь-яка дефініція, безсумнівно, обумовлена використовуваною методологією та логікою авторського вивчення предмета. Проте є всі підстави думати, що запропонована модель сприятиме подоланню термінологічних розбіжностей, формуванню єдиних критеріїв оцінки можливих механізмів транспарентності правосуддя у цивільних справах. У цьому, власне кажучи, і полягає прикладне значення поняття, що розглядається, яке не лише збагачує наукове знання щодо системи принципів цивільного судочинства, але й слугує надійним інструментарієм аналізу цивільного процесуального законодавства та практики його застосування, дозволяючи досліджувати їх з різних позицій, зокрема, з позиції відповідності міжнародно-правовим стандартам здійснення правосуддя.

Для автора важливе значення має й та обставина, що транспарентність у запропонованому розумінні охоплюється концептом права на доступний і справедливий судовий розгляд, який, як відомо, гарантується ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Публічність судового розгляду та проголошення судового рішення є одним із фундаментальних елементів цієї процесуальної гарантії. Отже, транспарентність правосуддя у

цивільних справах правомірно розглядати як характерну рису права на доступ до правосуддя в його конвенційному розумінні. Цей висновок має вагоме та принципове значення в контексті обґрунтування тієї авторської тези, що будь-які законодавчі обмеження транспарентності мають бути пропорційними та підлягають обґрунтуванню з урахуванням тих правових цінностей, які вони охороняють і які можуть суперечити загальній меті створення відкритого правосуддя.

Розробляючи теоретико-правову основу дослідження транспарентності правосуддя у цивільних справах, на нашу думку, окремої уваги заслуговує питання про місце правового явища, що розглядається, в системі принципів цивільного судочинства. Це питання аж ніяк не є лише теоретичним. По суті, йдеться про те, якою є природа цієї категорії, яке регулятивне навантаження вона несе, у якому відношенні вона перебуває до інших принципів і, нарешті, чи може вона претендувати на самостійне місце в системі принципів або є лише похідною від уже нормативно та доктринально визнаних принципів цивільного судочинства. Виходячи з цієї позиції, спробуємо проаналізувати транспарентність у річищі норм чинного ЦПК України.

Звернемося, насамперед, до того, як сам вітчизняний законодавець вибудовує систему принципів цивільного судочинства. Проте варто спочатку зауважити, що проблематика принципів цивільного судочинства залишається актуальною темою дослідження в сучасній процесуальній науці [105; 112; 34; 111; 118; 65; 141; 9; 182; 183; 160; 91; 59; 176; 82; 184]. Наукова опрацьованість проблеми, мабуть, і стала для законодавця однією з причин того, що вперше у вітчизняному процесуальному законодавстві з'явилося положення про систему принципів. Стаття 2 ЦПК України закріплює дванадцять основних принципів, перелічуючи їх у такій послідовності: «верховенство права; повага до честі та гідності, рівність усіх учасників судового процесу перед законом та судом; гласність і відкритість судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; змагальність сторін; диспозитивність; пропорційність; обов'язковість судового рішення;

забезпечення права на апеляційний перегляд справи; забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення у випадках, встановлених законом; розумність строків розгляду справи судом; неприпустимість зловживання процесуальними правами; відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалено судові рішення». Цей перелік потребує детального розгляду, оскільки закріплює деякі істотні особливості, що мають безпосереднє відношення до предмета цього дисертаційного дослідження.

Перша особливість полягає в тому, що гласність і відкритість судового процесу об'єднані в один принцип, причому до нього ж додано вимогу повного фіксування судового розгляду технічними засобами. Таке об'єднання продиктовано не тільки конституційними положеннями, але й, ймовірно, тим, що всі вони спрямовані на забезпечення доступності судового процесу. Однак таке законодавче рішення не є оптимальним. Як ми вже зазначали, гласність і відкритість є правовими категоріями з різним обсягом і функціональною спрямованістю, і їх механічне об'єднання в один принцип неминуче нівелює цю відмінність, не дозволяючи повною мірою розкрити зміст кожної з них окремо. Що стосується вимоги повної технічної фіксації судового процесу, то вона за своєю юридичною природою є не принципом, а лише механізмом їх реалізації. Об'єднання вимоги про повне технічне фіксування судового процесу з принципами гласності та відкритості в рамках однієї норми вказує на те, що законодавець не проводить чіткої межі між самими принципами та механізмами їх практичного втілення.

Друга особливість, яка, на наш погляд, також потребує пояснення, полягає в тому, що ст. 2 ЦПК України не містить згадки про принцип транспарентності. Причини ситуації, що склалася, зумовлені, напевно, не свідомим прагненням законодавця обмежитися усталеними для вітчизняного правознавства категоріями «гласність та відкритість», які поступаються транспарентності за обсягом. Швидше, це викликано відсутністю достатнього теоретичного обґрунтування цієї конструкції в національній правовій науці, через що вона досі сприймається переважно як запозичення із зарубіжної

теорії та практики. Це положення певною мірою є відправною точкою для подальшого висновку про необхідність доповнення системи принципів ЦПК України.

Слід зазначити, що питання про те, чи є транспарентність правосуддя у цивільних справах самостійним принципом судочинства, чи вона є лише наслідком або аспектом інших принципів, залишається дискусійним. Зокрема, нерідко у спеціальній юридичній літературі висловлюється думка, згідно з якою транспарентність охоплюється принципом верховенства права або ж випливає з права на справедливий судовий розгляд, передбачених ст. 10 ЦПК України та ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод відповідно. Ю. Д. Притика і Г. А. Трунова наголошують на тому, що «транспарентність цивільного процесу в структурі верховенства права виступає головною незамінною гарантією ефективності судового захисту, оскільки дає змогу належно розуміти процесуальні в у процедури, контролювати діяльність суду сторонами процесу та суспільством» [135, с. 583, 584].

Ця наукова позиція, при всій її уявній логічності, викликає деякі критичні зауваження. Верховенство права як принцип цивільного судочинства закріплено у ст. 10 ЦПК України: «суд при розгляді справи керується принципом верховенства права. Суд розглядає справи відповідно до Конституції України, законів України, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Суд застосовує інші правові акти, прийняті відповідним органом на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що встановлені Конституцією та законами України. Суд застосовує при розгляді справ Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року та протоколи до неї, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також практику Європейського суду з прав людини як джерело права. Суд застосовує норми права інших держав у разі, коли це передбачено законом України чи міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною

Радю України. Якщо спірні відносини не врегульовані законом, суд застосовує закон, що регулює подібні за змістом відносини (аналогія закону), а за відсутності такого – суд виходить із загальних засад законодавства (аналогія права). Забороняється відмова у розгляді справи з мотивів відсутності, неповноти, нечіткості, суперечливості законодавства, що регулює спірні відносини».

Як бачимо, верховенство права має надзвичайно широкий зміст. не випадково юридична наука приділяє верховенству права особливу увагу [41; 110, с. 112–117; 12, с. 324–330; 127, с. 18–19; 137, с. 3–16; 151, с. 13–17; 76, с. 6–19; 119, с. 3–7; 133; 67, с. 3–13; 148, с. 9–13; 102, с. 9–20; 48, с. 11–21; 155, с. 7, 8; 165]. Як слушно зауважив Я. Ю. Лисюк, «верховенство права зазвичай трактується одночасно як принцип, «мета-принцип», фундаментальна ідея, стандарт тощо. Звісно, така багатозначність ускладнює правозастосування. Незважаючи на пропоновані теоретичні конструкції, багато з них недостатньо повно відображають інструментальний характер верховенства права та важливість його реалізації в конкретних процесуальних формах і процедурах. Поряд з цим потрібно, мабуть, більш чітко визначення його змісту, щоб уникнути можливих колізій з іншими правовими вимогами. Верховенство права – це сутнісна риса правосуддя у цивільних справах. Процесуальна діяльність, яка позбавлена ідеї верховенства права, правосуддям вважатися не може» [96, с. 840–841]. Дисертант підтримує подібні висновки і вважає, що верховенство права визначає загальну ціннісну спрямованість цивільного судочинства. Транспарентність виправдано розглядати як один із проявів верховенства права в тому сенсі, що прозоре правосуддя неможливе без дотримання верховенства права, а саме верховенство права залишається декларацією, якщо діяльність суду прихована від громадського контролю. Проте із цього положення зовсім не випливає, що транспарентність правосуддя – це елемент верховенства права, що не має власного нормативного змісту. Неправильно змішувати верховенство права з транспарентністю правосуддя, як, втім, помилково ототожнювати принцип

змагальності з принципом процесуальної рівності сторін лише на тій підставі, що обидва вони виражають єдину цінність справедливого судового процесу.

Висновок про похідність транспарентності від змагальності також видається обґрунтованим при поверхневому розгляді. Стаття 12 ЦПК України передбачає, що «цивільне судочинство здійснюється на засадах змагальності сторін. Учасники справи мають рівні права щодо здійснення всіх процесуальних прав та обов'язків, передбачених законом. Кожна сторона повинна довести обставини, які мають значення для справи і на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень, крім випадків, встановлених цим Кодексом. Кожна сторона несе ризик настання наслідків, пов'язаних із вчиненням чи невчиненням нею процесуальних дій».

Дійсно, реальна і повноцінна змагальність можлива лише за умови поінформованості сторін щодо позицій та доказів одна одної. Іншими словами, змагальність у цивільному судочинстві неможлива без певного рівня процесуальної транспарентності. Водночас транспарентність означає, в першу чергу, відкритість правосуддя перед усім суспільством, а не лише перед учасниками конкретної цивільної справи. Судовий процес у його класичному розумінні стосується виключно відносин між сторонами та судом у рамках конкретного судового провадження. Транспарентність ширша за змагальність саме тому, що її суб'єктом є не сторона у спорі, а суспільство в цілому як інституція, яка легітимізує правосуддя.

Особливої уваги заслуговує взаємозв'язок між транспарентністю та принципом пропорційності, який вперше прямо було закріплено у ст. 11 ЦПК України в редакції 2017 року. «Суд визначає в межах, встановлених цим Кодексом, порядок здійснення провадження у справі відповідно до принципу пропорційності, враховуючи: завдання цивільного судочинства; забезпечення розумного балансу між приватними та публічними інтересами; особливості предмета спору; ціну позову; складність справи; значення розгляду справи для сторін, час, необхідний для вчинення тих чи інших дій, розмір судових витрат, пов'язаних із відповідними процесуальними діями, тощо». Принцип

пропорційності важливий для точнішого розуміння транспарентності, тому що саме він визначає умови та межі допустимих відступів від неї, зокрема, підстави для проведення закритих судових засідань, обмеження доступу до матеріалів справи тощо. Тому принципи транспарентності правосуддя та пропорційності перебувають у діалектичній єдності, оскільки перший встановлює загальне правило відкритості здійснення правосуддя у цивільних справах, а другий визначає допустимі винятки з нього.

У цьому дисертаційному дослідженні ми не можемо не враховувати порівняльно-правовий контекст, який набуває для України дедалі більшого аксіологічного та нормативного значення в умовах євроінтеграції.

Модельні європейські правила цивільного процесу ELI/UNIDROIT розглядають публічність розгляду як самостійний і спеціально виділений принцип, присвячуючи йому окреме правило 17 у рамках параграфа «Усний, письмовий та публічний розгляд справи». Це рішення є досить показовим, оскільки розробники правил визнали за необхідне виділити публічність як самостійний принцип, не включаючи її в ширші принципи справедливого судового розгляду або співпраці сторін та суду. Система принципів, запропонована Модельними європейськими правилами цивільного процесу ELI/UNIDROIT, на відміну від переліку ст. 2 ЦПК України, будується на більш послідовному розмежуванні між принципами, які є правовими цінностями, та принципами-інструментами, що дозволяє кожному з них повною мірою виконувати свою регулятивну функцію. Схожий підхід простежується і в ЦПК Польщі, де принцип гласності закріплений у ст. 9 як самостійний принцип судочинства, а не в контексті інших принципів судового процесу. Німецький законодавець розглядає публічність як конституційну вимогу, порушення якої тягне за собою безумовне скасування судового рішення, що також свідчить про автономний, а не похідний характер цього принципу в німецькій правовій системі.

Таким чином, у провідних європейських правових системах гласність, публічність та відкритість судового процесу сприймаються як самостійні

принципи, і це загальноєвропейське розуміння має, на нашу думку, слугувати основним орієнтиром для подальшого розвитку вітчизняного цивільного процесуального законодавства.

Визначаючи місце транспарентності в системі принципів українського цивільного судочинства, не буде перебільшенням вважати, що вона перебуває у тісному функціональному взаємозв'язку з принципами цивільного процесу, посідаючи місце, суміжне з принципом гласності та відкритості, однак не збігаючись із ним. Транспарентність ширша за обсягом, змістом і спрямована на широке коло суб'єктів. Сказане призводить до висновку, що нинішня редакція ст. 2 ЦПК України не забезпечує належного нормативного закріплення транспарентності як самостійної правової цінності.

Переходячи до розгляду функцій транспарентності в цивільному судочинстві, варто підкреслити, що аналіз поняття транспарентності та її місця в системі принципів цивільного судочинства дозволив встановити, що йдеться про самостійну правову категорію з власним нормативним змістом. Проте для глибокого осмислення даного правового явища, здається, цього недостатньо. Не менш важливим є розуміння того, які цілі воно переслідує і які завдання вирішує. Необхідно вивчити функції транспарентності. Саме функціональний підхід дозволяє повною мірою розкрити теоретико-прикладний характер транспарентності правосуддя та обґрунтувати необхідність її забезпечення на нормативному, інституційному та технологічному рівнях.

Правда, відразу варто зазначити, що функції транспарентності не збігаються з функціями гласності у вузькому сенсі цього слова. У науці цивільного процесуального права зазвичай гласність розглядається як вимога відкритості судового засідання, функціональне значення якої обмежується завданнями забезпечення громадського контролю над судочинством та формування поваги до суду. Транспарентність у авторському багаторівневому розумінні охоплює значно ширше коло функціональних проявів, від антикорупційного ефекту автоматизованого розподілу судових справ до

правовиховного впливу загальнодоступного єдиного реєстру судових рішень. Відповідно, і функціональний аналіз транспарентності має бути значно більш розгорнутим, ніж це традиційно пропонується в контексті наукового дослідження гласності судового процесу.

Контрольна функція транспарентності є, судячи з усього, найбільш очевидною і найбільш часто згадуваною в цивільній процесуальній літературі [104, с. 25]. Її сутність полягає в тому, що відкритість цивільного судочинства створює умови для зовнішнього спостереження за діяльністю суду з боку суспільства, засобів масової інформації, громадянського суспільства, юридичної спільноти та державних органів. Це спостереження не є самоціллю, воно лише виконує роль стримуючого механізму, що перешкоджає свавіллю у здійсненні правосуддя та забезпечує підзвітність судової влади перед громадянським суспільством. Відкритість суду – це аж ніяк не привілей, а конституційно обумовлена форма його підзвітності перед народом як джерелом влади в демократичній державі.

Контрольна функція транспарентності реалізується через кілька взаємопов'язаних механізмів. Перший обумовлений відкритістю судових засідань, зокрема можливістю будь-якої особи бути присутньою в залі суду та фіксувати хід судового розгляду. Стаття 7 ЦПК України прямо гарантує представникам ЗМІ право здійснювати фото- та відеозйомку, аудіозапис і трансляцію судового засідання без отримання окремого дозволу суду, що є найважливішим інструментом медійного контролю над правосуддям. Другий механізм пов'язаний із публікацією судових рішень у Єдиному державному реєстрі судових рішень, що забезпечує доступність результатів судової діяльності для необмеженого кола осіб. Третій механізм – це система автоматизованого розподілу справ, яка є ефективним інструментом забезпечення транспарентності на інституційному рівні, оскільки виключає будь-який суб'єктивний фактор при розподілі судових справ між суддями, що, зрештою, робить саму організацію цивільного судочинства доступною для

перевірки та контролю. У такому аспекті, транспарентність вже виходить за межі ustalених уявлень щодо гласності.

Легітимаційна функція транспарентності, будучи тісно пов'язаною з контрольною, тим не менш не зводиться до неї. Якщо, говорячи про контрольну функцію, ми маємо на увазі механізм, то легітимаційна функція спрямована на кінцевий результат. Повторимо, що суд, діяльність якого повністю відкрита для громадського контролю, набуває не тільки формального авторитету, заснованого на його місці в системі державної влади, але й соціального авторитету завдяки визнанню суспільством його рішень як справедливих і законних. Ця відмінність має суттєвий характер. Судове рішення, винесене в закритому судовому процесі без належного обґрунтування, може зустріти суспільну недовіру та опір навіть за умови його формальної правомірності, тоді як судове рішення, ухвалене в умовах відкритості та, зокрема, з розгорнутою мотивувальною частиною, отримує значно вищий рівень соціального визнання та довіри. У цьому сенсі, транспарентність це не тільки процесуальна гарантія для учасників цивільної справи, а й умова легітимності самої судової системи як державного та суспільного інституту.

Правовиховна функція транспарентності нерідко залишається осторонь при всебічному аналізі цивільного судочинства. Вважаємо, що це не виправдано. Транспарентність правосуддя у цивільних справах є одним із ключових інструментів формування правової культури суспільства. Відкриті судові засідання надають громадянам можливість безпосереднього спостереження за застосуванням права, за тим, як абстрактні норми закону трансформуються у конкретні судові рішення. Можливість стежити за ходом судового розгляду цивільних справ має потужну правовиховну дію, вона дає наочні численні приклади правомірної та неправомірної поведінки, застосування санкцій за порушення норм права, формує повагу до закону та суду як соціального та правового інституту.

Доступність судових рішень через Єдиний державний реєстр судових рішень також спрямована на реалізацію правовиховної функції транспарентності. Стаття 8 ЦПК України гарантує будь-якій особі, яка не є учасником справи, право на доступ до судових рішень у порядку, встановленому законом. Широкий публічний доступ до практики судів, особливо вищих судових інстанцій, формує у громадян та професійної юридичної спільноти розуміння того, як право застосовується насправді, якою є реальна судова інтерпретація тих чи інших норм. У цьому плані, транспарентність правосуддя виконує функцію правової освіти в широкому соціальному сенсі, оскільки робить право зрозумілим і передбачуваним.

Превентивна функція транспарентності правосуддя стосується двох ключових аспектів. Перший із них пов'язаний із тим, що транспарентність має стримуючий вплив на суддів. Усвідомлення того, що кожне судове рішення, кожна процесуальна дія чи бездіяльність суду перебуває в полі зору представників громадськості, засобів масової інформації та юридичної спільноти, є стимулом до дотримання процесуальних норм та винесення якісно мотивованих судових рішень. Другий аспект можна сформулювати наступним чином: транспарентність запобігає можливим зловживанням з боку учасників судового процесу. ЦПК України серед основних принципів цивільного судочинства називає принцип неприпустимості зловживання процесуальними правами. Транспарентність є одним із практичних інструментів реалізації цього принципу. Очевидно, що учасник справи під час відкритого судового розгляду з істотно меншою ймовірністю вдасться до дій, що виходять за межі права, які не можна виключати під час проведення закритого судового розгляду. Транспарентність створює такий інформаційний простір, у якому недобросовісна процесуальна поведінка стає видимою та доступною для оцінки.

Розглянуті функції транспарентності правосуддя у цивільних справах не діють ізольовано, а утворюють єдину функціональну систему, в якій кожна функція передбачає інші. Так, контрольна функція створює умови для

визнання судової системи законною та ефективною, оскільки суспільство мало реальну можливість стежити за правосуддям і переконатися в його якості. Легітимація підсилює правовиховну функцію в тому сенсі, що судові рішення, які користуються суспільною довірою, сприймаються ним як авторитетні приклади правомірної поведінки. Правовиховний вплив, у свою чергу, зміцнює превентивну функцію, адже суспільство з розвиненою правовою культурою з меншою ймовірністю допускає зловживання правом. Ця системна єдність функцій транспарентності правосуддя має, на нашу думку, один важливий практичний наслідок. Будь-яке обмеження транспарентності неминує тягне за собою певні функціональні ризики. Втім, подібні обмеження вимагають не тільки законодавчого тлумачення, а й глибокої доктринальної аргументації.

Аналіз поняття та функцій транспарентності неминує ставить перед дослідником питання про суб'єктний склад цієї правової категорії. Точніше кажучи, про те, хто є носієм права на транспарентність, хто несе обов'язок щодо її забезпечення і, нарешті, в чийх інтересах вона існує. Це питання видається далеко не другорядним. Навпаки, погляд на транспарентність з позиції суб'єктного складу дозволяє найбільш чітко провести розмежування між транспарентністю та гласністю у вузькому її сенсі. Гласність, як правило, звернена до обмеженого кола учасників справи та присутньої в залі судового засідання публіки. Транспарентність же звернена до значно ширшого кола осіб.

Центральним суб'єктом транспарентності, який несе основний тягар обов'язків щодо її забезпечення, є суд. Саме суд зобов'язаний проводити засідання відкрито, публічно оголошувати рішення, забезпечувати їхнє належне розміщення в Єдиному державному реєстрі судових рішень, мотивувати ухвалені акти та своєчасно публікувати процесуально значущу інформацію про справу на офіційному веб-порталі судової влади. Стаття 8 ЦПК України прямо покладає на суд обов'язок негайно публікувати відомості про справу, виключаючи лише ті дані, які прямо віднесені законом до числа

непублічних. Важливо підкреслити, що суд у цьому контексті виступає активним суб'єктом транспарентності, до обов'язків якого входить вчинення позитивних дій для забезпечення інформаційної доступності правосуддя. Видається, що розглянуті обов'язки суду є однією з рис, що відрізняють транспарентність від гласності судового процесу.

Учасники справи займають у системі суб'єктів транспарентності подвійне становище. З одного боку, вони є первинними носіями права на транспарентність стосовно своєї справи. Стаття 8 ЦПК України гарантує кожній особі право на отримання інформації про дату, час і місце розгляду її справи, про результати розгляду, а також право на доступ до судових рішень. З іншого – учасники справи мають право клопотати про проведення закритого судового засідання у випадках, передбачених ст. 7 ЦПК України.

Суспільство як суб'єкт транспарентності посідає особливе місце в цій системі через те, що воно не має індивідуального інтересу в конкретній цивільній справі, проте є кінцевим адресатом відкритості правосуддя в його найширшому контексті. Саме суспільство, а не учасники конкретної справи, виступає тим суб'єктом, в інтересах якого існує вимога публічності судових засідань і рішень як таких. Будь-яка особа має право бути присутньою на відкритому судовому засіданні у будь-якій справі не тому, що має юридичний інтерес у її результаті, а тому, що публічний контроль над правосуддям є умовою його легітимності в демократичній державі.

Засоби масової інформації як інституційний суб'єкт транспарентності відіграють роль посередника між судочинством і суспільством, забезпечуючи доведення інформації щодо правосуддя до тих громадян, які не мають можливості або інтересу особисто бути присутніми на судових засіданнях. Стаття 7 ЦПК України називає представників медіа серед осіб, наділених правом здійснювати в залі судового засідання фотозйомку, відеозапис та трансляцію перебігу засідання без отримання окремого дозволу суду. Це законодавче рішення свідчить про те, що український законодавець сприймає медіа як самостійний суб'єкт транспарентності з особливим правовим

статусом. Разом з тим, медійне висвітлення судового процесу ставить і проблему зловживання. Публічність судового розгляду не повинна призводити до формування упередженої громадської думки.

Таким чином, структура транспарентності правосуддя у цивільних справах включає низку суб'єктів, а саме: суд, який зобов'язаний забезпечити відкритість правосуддя, учасники справи як суб'єкти права на транспарентність стосовно своєї справи, суспільство як кінцевий адресат транспарентності та засоби масової інформації як інституція, що забезпечує фактичну доступність публічного контролю над правосуддям. Така багатосуб'єктність зумовлює необхідність розробки комплексної правової концепції транспарентності правосуддя у цивільних справах.

2.2 Міжнародно-правові стандарти транспарентності правосуддя у цивільних справах

Дослідження транспарентності правосуддя у цивільних справах було б неповним без звернення до міжнародно-правових стандартів у сфері судової влади та здійснення цивільного судочинства. Не позбавленою підстав видається теза про те, що такі стандарти дедалі більше визначають зміст національного цивільного процесуального законодавства. І цю тенденцію слід визнати позитивною. Міжнародно-правові стандарти транспарентності правосуддя у цивільних справах виправдано розглядати не тільки як орієнтир, якому має відповідати національне нормативне регулювання, але й, що дуже важливо, як критерій оцінки досягнутих результатів реформування української юрисдикційної сфери. Показово, що вітчизняний законодавець, визнаючи значення міжнародно-правових стандартів, у ст. 10 ЦПК України зобов'язує суд застосовувати під час розгляду справ Конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод і протоколи до неї, а також практику Європейського суду з прав людини як джерело права. Тобто, міжнародно-

правові стандарти транспарентності правосуддя у цивільних справах підлягають безпосередньому застосуванню при розгляді та вирішенні спірних цивільних справ. Ця обставина обумовлює необхідність їх детального самотійного аналізу.

Центральне місце в системі міжнародно-правових стандартів транспарентності правосуддя у цивільних справах посідає ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, яка закріплює, як відомо, «право кожної особи на справедливий і публічний розгляд її справи протягом розумного строку незалежним і неупередженим судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо її прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти неї кримінального обвинувачення. Судове рішення оголошується публічно, але преса та громадськість можуть бути не допущені до зали засідань протягом усього судового розгляду або його частини в інтересах моралі, громадського порядку чи національної безпеки в демократичному суспільстві, якщо того вимагають інтереси неповнолітніх або захист приватного життя сторін, або тією мірою, що визнана судом суворо необхідною, – коли за особливих обставин публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя».

З цього правила випливає низка важливих теоретичних висновків, що мають важливе значення для формування концепції транспарентності правосуддя у цивільних справах.

По-перше, знову наголошуємо, що публічність судового розгляду та публічність судового рішення є двома взаємопов'язаними, але не тотожними самотійними процесуальними гарантіями. Обмеження публічності судового розгляду допускаються з широкого кола підстав, а обмеження публічності оголошення судового рішення можливі лише у виняткових випадках. Європейський суд з прав людини системно розмежовує ці дві процесуальні гарантії у своїй практиці, визнаючи, що публічність судового рішення може бути забезпечена різними способами. Йдеться не лише про його усне

оголошення в залі судового засідання, а й про розміщення в канцелярії суду у формі, доступній для ознайомлення будь-яким зацікавленим особам.

Вперше ця позиція була чітко сформульована у справі «*Pretto and Others v. Italy*» 1983 року, яка стосувалася публічності судового розгляду. Як ми пам'ятаємо, «заявники тоді скаржилися на тривалість цивільного процесу щодо земельного спору в Італії та відсутність публічного оголошення підсумкового судового рішення. Європейський суд з прав людини вказав, що мета статті 6 полягає у забезпеченні транспарентності правосуддя. Однак публічне оголошення не є обов'язковим, якщо громадськість може ознайомитися з рішенням суду іншим чином (через архів, протоколи). Суд визнав, що судовий процес затягнувся, але не знайшов порушення «розумного строку» у сукупності всіх обставин справи. Постанова була прийнята шістьма голосами проти одного, і Європейський суд з прав людини дійшов висновку, що порушення статті 6 Конвенції не було» [189].

Іншими словами, право на публічне оголошення судового рішення не порушується, якщо текст рішення розміщується у відкритому доступі в канцелярії суду. Природа конвенційної гарантії полягає не у формі оголошення, а в реальній доступності судового рішення для громадського контролю. Цей підхід є вкрай важливим для національної практики, оскільки він означає, що Єдиний державний реєстр судових рішень є не технічним інструментом транспарентності правосуддя, а безпосереднім втіленням визнаного міжнародно-правового стандарту публічності судових рішень.

По-друге, перелік допустимих обмежень публічності судового розгляду, наведений у ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, є вичерпним. Практика Європейського суду послідовно дотримується вимоги вузького тлумачення цих обмежень, що передбачає обов'язок держави обґрунтувати необхідність обмеження відкритості судового розгляду стосовно конкретних обставин цивільної справи.

Справа «*Вернер проти Австрії*» 1997 року також стосувалася права на справедливий судовий розгляд. «Хоча австрійські суди під час попереднього

розслідування та ухвалення рішень про компенсацію у цій справі використовували закриті судові процедури (зокрема, засідання в нараді), ключовим аспектом, який розглядав Європейський суд з прав людини, було саме право на публічність судового розгляду. Заявник скаржився на те, що розгляд у австрійських судах, який стосувався кримінальної справи та подальших питань компенсації, відбувався без проведення публічних слухань. Європейський суд з прав людини дійшов висновку, що в контексті кримінальних звинувачень та пов'язаних з ними у цивільних прав, право на публічне слухання (публічний розгляд) було порушено, оскільки заявник не мав можливості бути заслуханим публічно. Одне лише зазначення суду на особливий характер справи не є достатньою підставою для проведення закритого засідання. Необхідне конкретне та достатнє обґрунтування відповідності прийнятого обмеження. У підсумку, Європейський суд з прав людини встановив порушення ст. 6 Конвенції, підкреслюючи важливість публічності судочинства» [28]. Отже, національні суди повинні належним чином обґрунтовувати необхідність проведення закритих судових засідань, застосовуючи не лише формальні підстави, а й розкриваючи, яким чином відкрите судове засідання спричинило б розкриття охоронюваних законом відомостей, тобто мотивувати відповідність обраного обмеження критеріям необхідності та пропорційності в тому сенсі, який вкладає в них Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод.

По-третє, у справі «*Riepan v. Austria*» 2000 року Європейський суд з прав людини виробив важливий стандарт щодо місця проведення судового засідання. «У цій справі заявник (Ріпан) звинувачувався у правопорушеннях, скоєних під час відбування покарання у в'язниці. Судове засідання у його справі відбулося не в будівлі суду, а в спеціальній кімнаті всередині в'язниці. Європейський суд з прав людини встановив, що проведення суду у в'язниці, навіть якщо формально засідання вважалось відкритим, фактично обмежувало доступ громадськості та преси. Це створювало перешкоди для забезпечення відкритості правосуддя. Європейський суд з прав людини визнав порушення

пункту 1 статті 6 Конвенції, оскільки розгляд не був публічним у тій мірі, в якій цього вимагає закон, особливо коли суд проходить у закритому закладі» [190].

Ця судова справа значною мірою сформувала правову позицію щодо проведення судових засідань за допомогою відеозв'язку або у приміщеннях в'язниць, підкреслюючи, що місце проведення суду не повинно обмежувати принцип гласності. Якщо засідання проводиться поза стандартними судовими приміщеннями, держава несе особливий обов'язок вжити заходів, що компенсують обмежену доступність для громадськості та забезпечують реальну можливість спостереження за судовим процесом. Цей міжнародно-правовий стандарт сьогодні набуває особливого значення для вітчизняної практики в умовах воєнного стану, коли судові засідання нерідко проводяться в дистанційному режимі. У будь-якому випадку необхідне вжиття заходів, які б забезпечували транспарентність правосуддя у цивільних справах.

Нарешті, Європейський суд з прав людини методично пов'язує публічність судового розгляду з його функцією довіри до правосуддя. Суд неодноразово вказував, що публічність судового розгляду захищає сторони від таємного правосуддя, що здійснюється без контролю суспільства, і є одним із засобів підтримання довіри до судів [62]. Ця теза пов'язана з легітимаційною функцією транспарентності правосуддя. Європейський суд з прав людини, встановлюючи процесуальний стандарт відкритості судового розгляду, закріплює його аксіологічне підґрунтя, роблячи тим самим транспарентність ключовим елементом демократичного правосуддя.

Окрім ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, важливе значення для транспарентності правосуддя у цивільних справах має ст. 8, яка передбачає право на повагу до приватного життя. «Кожен має право на повагу до свого приватного та сімейного життя, до свого житла та кореспонденції. Органи державної влади не можуть втручатися у здійснення цього права, за винятком випадків, коли втручання здійснюється згідно із законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах

національної та громадської безпеки чи економічного добробуту країни, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб».

Практика Європейського суду з прав людини щодо ст. 8 має безпосереднє відношення до транспарентності правосуддя, а саме: до питання щодо обґрунтованості обмежень відкритості судочинства. У низці рішень було констатовано, що публікація у відкритому доступі персональних даних учасників судового провадження без дотримання вимог щодо їх знеособлення становить самостійне порушення ст. 8 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Інакше кажучи, при визначенні меж дії транспарентності правосуддя має враховуватися вимога недоторканності приватного життя учасників судового процесу. Стаття 8 ЦПК України сформульована в цілому у річищі міжнародно-правових зобов'язань України.

Окремого аналізу заслуговує ст. 47 Хартії основних прав Європейського Союзу, яка закріплює, що «кожна особа, чий права та свободи, гарантовані законодавством Європейського Союзу, порушено, має право на ефективний засіб правового захисту в суді відповідно до умов, встановлених цією статтею. Кожна особа має право на справедливий і відкритий судовий розгляд у відповідні строки незалежним і неупередженим судом, раніше створеним законом. Кожна особа повинна мати можливість отримати пораду, захист і представництво. Правова допомога надається тим, кому бракує ресурсів, оскільки така допомога необхідна для забезпечення ефективного доступу до правосуддя».

Хоча Хартія основних прав Європейського Союзу й адресована державам-членам ЄС і формально зараз не є обов'язковою для України, вона набуває нормативної значущості для українського права в контексті зобов'язань щодо гармонізації та уніфікації національного законодавства з правом Європейського Союзу. Стаття 47 Хартії, зокрема, гарантує право на відкритий судовий розгляд перед незалежним та неупередженим судом, причому, на відміну від ст. 6 Конвенції про захист прав людини та

основоположних свобод, не обмежує це право виключно цивільними та кримінальними справами. Прецедентна судова практика, яка склалася на основі тлумачення ст. 47 Хартії, розширює стандарт транспарентності правосуддя, зокрема, стосовно забезпечення доступності судових рішень та електронних інструментів розкриття судової практики. Для України цей досвід може бути затребуваним.

Принципи транснаціонального цивільного процесу ALI/UNIDROIT, прийняті у 2004 році, посідають особливе місце в системі міжнародно-правових стандартів транспарентності правосуддя у цивільних справах. За свідченням А. Г. Гулика, «проект щодо підготовки принципів і правил транскордонного цивільного процесу було виконано Американським інститутом права та Міжнародним інститутом уніфікації приватного права. Підсумком діяльності робочої групи стала розробка 31 принципу з коментарями до них. Автори зосередили свої зусилля на визначенні сфери дії та імплементації в національне право таких принципів: незалежність, неупередженість і кваліфікація суду та суддів; компетенція щодо сторін; процесуальна рівність сторін; право найняти юридичного представника; належне повідомлення та право подати свої пояснення; мова судочинства; своєчасне відправлення правосуддя; тимчасові забезпечувальні заходи; структура судочинства; принцип диспозитивності; обов'язки сторін і юридичних представників; множинність позовних вимог і сторін, вступ у процес; думка *Amicus Curiae*; обов'язок суду щодо керівництва процесом; залишення заяви без розгляду та винесення заочного рішення; доступ до інформації та доказів; санкції; доказові привілеї та імунітети; усне та письмове подання позиції сторін і доказів; публічність судочинства; тягар доказування та критерій доведеності; обов'язок визначення питань факту та права; судові рішення та його мотиви; мирову угоду; судові витрати; негайне виконання судових рішень; апеляцію; *lis Pendens* та *Res Judicata*; ефективне виконання; визнання судових рішень; міжнародне судове співробітництво.

З позиції вітчизняної доктрини цивільного процесу йдеться, скоріше за все, про окремі інститути та правила, а не про принципи цивільної процесуальної діяльності. Проте це не применшує значення розробки цих положень як основи подальшого зближення цивільних процесуальних систем, напрямів можливої гармонізації, уніфікації та оптимізації цивільного судочинства» [51, с. 78–80].

Принцип 20 «Публічність судочинства» встановлює, що «судові засідання мають бути відкритими, а інформація про процес – доступною, за винятком випадків, передбачених законом (наприклад, для захисту комерційної таємниці або приватного життя)». При цьому спеціально зазначається, що право на публічний судовий розгляд є не лише процесуальною гарантією учасників справи, а й дієвим механізмом реалізації громадського контролю за судовою системою. Незважаючи на те, що принципи ALI/UNIDROIT є, по суті, модельним документом, який не має обов'язкової юридичної сили, проте вони відображають у глобальному масштабі розвиток доктрини та практики цивільного судочинства і є напрямком законодавчої роботи для багатьох країн.

Подальший розвиток цих стандартів стосовно європейського правового простору знайшов відображення в Модельних європейських правилах цивільного процесу, розроблених Європейським інститутом права спільно з УНІДРУА.

Правило 17 Модельних правил, що має назву «Публічний розгляд справи», закріплює принцип публічності як самостійний принцип цивільного судочинства.

Його перша частина формулює загальне правило про те, що «розгляд справи та судові рішення, включаючи мотиви рішень, за загальним правилом мають бути публічними».

Друга частина перелічує підстави для проведення закритого судового засідання – «суд може ухвалити рішення про те, що розгляд справи або його частина, особливо усні слухання та дослідження доказів, мають відбуватися в

закритому судовому засіданні з міркувань державної політики, включаючи національну безпеку, конфіденційність або професійну таємницю, зокрема комерційну таємницю, або в інтересах належного здійснення правосуддя. За необхідності суд може видати відповідні охоронні судові накази для збереження приватності чи конфіденційності судових слухань або доказів, досліджених під час них».

Третя частина закріплює важливе положення про співвідношення відкритості засідання та відкритості рішення: «рішення та мотивування рішень є доступними для громадськості тією мірою, якою розгляд справи є відкритим для громадськості. Якщо розгляд справи відбувався у закритому судовому засіданні, публічність судового рішення може обмежуватися його резолютивною частиною».

Четверта та п'ята частини визначають стандарт доступності матеріалів судової справи. Зокрема, «судові справи та документи мають бути доступними, принаймні для осіб, які мають юридичну зацікавленість у розгляді справи, та для осіб, які здійснюють розгляд справи. Дані щодо сторін, свідків та інших учасників процесу, зазначених у рішенні, можуть бути конфіденційними, якщо це суворо необхідно» [186].

Порівняння Правила 17 Модельних європейських правил цивільного процесу ELI-UNIDROIT з нормами ЦПК України виявляє як значну схожість, так і низку істотних розбіжностей. ЦПК України відтворює базову вимогу публічності та передбачає обов'язкову публікацію рішень у Єдиному державному реєстрі судових рішень. Однак вітчизняне законодавство не містить прямого аналога охоронних наказів, передбачених частиною 2, тобто спеціальних заходів суду щодо забезпечення конфіденційності частини матеріалів справи при збереженні відкритості засідання в цілому.

Певний внесок у формування стійких міжнародно-правових стандартів транспарентності правосуддя у цивільних справах роблять і документи Венеціанської комісії (Європейської комісії за демократію через право) як провідного консультативного органу Ради Європи з питань конституційного

права. Як відомо, комісія надає експертну допомогу багатьом державам, приводячи їхнє законодавство у відповідність до європейських стандартів демократії, прав людини та верховенства права. У своїх висновках щодо актуальних питань організації та здійснення судової влади в Україні Венеціанська комісія акцентувала увагу на транспарентності процедур відбору суддів. Комісія наполягає на «проведенні публічних конкурсів за участю міжнародних експертів для перевірки доброчесності кандидатів до вищих судових органів; публічності дисциплінарних процедур. Оцінка роботи суддів та притягнення їх до відповідальності мають здійснюватися прозоро, за участю представників громадськості; відкритості реєстрів. Комісія підтримує відкритий доступ до реєстрів судових рішень та реєстрів електронних декларацій чиновників (включно з суддями), вважаючи спроби закриття цієї інформації негативними для функціонування всієї антикорупційної інфраструктури; обґрунтованості судових рішень. Судові рішення, особливо Конституційного Суду України, повинні мати чітку аргументацію, засновану на міжнародному праві; необхідності пошуку балансу між незалежністю та підзвітністю, оскільки незалежність не означає ізоляцію від суспільства».

Виходячи з вищевикладеного, можна припустити, що Венеціанська комісія підходить до розгляду питання про транспарентність правосуддя з позиції забезпечення умов незалежності судової влади та визначення прозорих інституційних механізмів її реалізації. Венеціанська комісія виступає за прозорість судових реформ як таких, обґрунтовано вважаючи, що перетворення судової системи, які здійснюються без дотримання належних конституційних процедур або без широкого громадського обговорення та участі, підривають довіру до правосуддя навіть у тому випадку, якщо їхній зміст формально відповідає стандартам незалежності та неупередженості.

У світлі розглянутої проблематики вважаємо корисним також звернення до Рекомендацій Комітету міністрів Ради Європи, які спрямовані державам-членам у сфері функціонування судової влади та судочинства [69, с. 48].

У Рекомендації № Rec (81) 7 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо заходів, що полегшують доступ до правосуддя, було запропоновано вжити належних заходів щодо: «інформування громадськості про місцезнаходження та компетенцію судів, а також про порядок звернення до суду або захисту своїх інтересів у судовому порядку; сприяння примиренню або, де це доречно, заохочення сторін до примирення або дружнього врегулювання спору до початку судового провадження або в його ході; максимального скорочення строків винесення рішень судами. З цією метою слід скасувати застарілі процедури, які не мають практичної користі, забезпечити судам достатній персонал та можливості ефективної роботи і ухвалити порядок, який дозволить контролювати перебіг провадження з самого його початку; встановити, що прийняття до провадження не залежить від сплати стороною державі певної грошової суми, розміри якої є нерозумними з огляду на питання у справі; передбачити для спорів щодо позовних вимог на незначні суми процедуру, яка уможливить для сторін звернення до суду без витрат, що не є співвідносними з сумою, яка становить предмет спору. З цією метою можна було б передбачити провадження у спрощеному порядку, уникати непотрібних судових засідань та обмежити право на оскарження».

Рекомендація CM/Rec (2010) 12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки передбачає, що «судові рішення мають бути обґрунтовані та оголошені публічно. Однак судді не зобов'язані роз'яснювати, якими переконаннями вони керувалися при прийнятті таких рішень. Судові провадження та питання, що стосуються здійснення правосуддя, становлять суспільний інтерес. Проте право на отримання інформації щодо судових питань має реалізовуватися з урахуванням обмежень, встановлених з огляду на незалежність судової влади. Судді не можуть ефективно здійснювати правосуддя без довіри громадськості, адже вони є частиною суспільства, якому служать. Їм слід бути обізнаними щодо очікувань громадськості від судової системи та скарг на її

функціонування. Судді під час проведення судового розгляду повинні захищати права та свободи всіх осіб однаково, поважаючи їхню гідність. Під час розгляду всіх справ судді повинні діяти незалежно та неупереджено, забезпечувати сторонам можливість бути об'єктивно вислуханими, пояснювати за потреби процедурні питання. Судді мають діяти без будь-якого неналежного зовнішнього впливу на судовий розгляд і відповідно поводитися. Судді повинні чітко викладати причини прийняття рішень простою та зрозумілою мовою. У відповідних справах судді мають заохочувати сторони досягати мирного врегулювання спору».

Можна також згадати й інші Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи, що мають значення для розвитку цивільного судочинства, зокрема, Рекомендація № Rec (93) 1 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам про ефективний доступ до закону та правосуддя для найбільш вразливих верств населення; Рекомендація № Rec (95) 5 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо запровадження та покращення функціонування систем і процедур оскарження у цивільних та господарських справах; Рекомендація Rec (2004) 6 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо вдосконалення національних засобів правового захисту; Рекомендація № R (98) 1 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо медіації у сімейних справах; Рекомендація Rec (2002) 10 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо медіації у цивільних справах тощо [63, с. 301, 302, 331, 339, 340, 345, 455, 468].

Як бачимо, Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи акцентують увагу не лише на необхідності відкритості судової системи для спостереження та контролю, а й на позитивному обов'язку суду сприяти поінформованості суспільства про свою діяльність.

Ще про одну обставину ми не можемо не згадати в рамках розробки проблем транспарентності правосуддя у цивільних справах. Україна як кандидат у члени Європейського Союзу повинна провести реформи для узгодження законодавства зі стандартами ЄС (*acquis*). Питання відкритості

правосуддя входять до числа пріоритетних, що зумовлює можливості формування нових механізмів транспарентності як одного із завдань реформування сфери судової влади та міжнародно-правового зобов'язання, від виконання якого, зокрема, залежить європейське майбутнє України. Одним з елементів такого механізму є забезпечення доступності електронних систем подання документів, онлайн-доступу до судових рішень та відомостей про судові справи, захисту персональних даних. Рекомендації Ради Європи у сфері електронного правосуддя, що розробляються Європейською комісією з ефективності правосуддя, спрямовані на підвищення ефективності, доступності та транспарентності судових систем і вже визначають стандарти відкритості цифрової судової інфраструктури та включають керівництво щодо захисту даних, відеоконференцз'язку та використання штучного інтелекту. Транспарентність, отже, виступає одним із ключових параметрів порівняльної оцінки ефективності національних судових систем, охоплюючи як відкритість судових засідань, так і електронний доступ до судових рішень та статистики.

На завершення цієї частини дисертаційного дослідження зазначимо, що міжнародно-правові стандарти транспарентності правосуддя у цивільних справах є комплексним засобом підтримання довіри суспільства до суду, який охоплює як безпосередні правила ведення судового процесу, так і загальні вимоги до транспарентності організації судової системи, спрямовані на забезпечення верховенства права в демократичному суспільстві. У зв'язку з цим можна сформулювати визначення міжнародно-правових стандартів транспарентності правосуддя у цивільних справах як системи універсальних вимог, орієнтирів та критеріїв, закріплених у міжнародних нормативно-правових актах та прецедентній практиці, які визначають відкритість судової влади та слугують інструментом оцінки якості національних правових систем. Дане поняття може включати в себе такі обов'язкові елементи:

- 1) процесуальні гарантії публічності. Забезпечення права кожного на справедливий і публічний розгляд справи, а також публічне оголошення судового рішення. При цьому міжнародно-правові стандарти розмежовують

публічність самого судового розгляду та доступність підсумкового судового рішення, яке може бути надане громадськості не тільки усно, але й через спеціальні архіви або реєстри;

2) обґрунтованість обмежень транспарентності правосуддя. Встановлення вичерпного переліку підстав для обмеження відкритості (наприклад, інтереси моралі, національної безпеки або захисту приватного життя). Будь-яке обмеження має підлягати суворому тлумаченню та супроводжуватися конкретним обґрунтуванням його необхідності та пропорційності;

3) інституційна відкритість, що передбачає прозорість механізмів функціонування судової влади в цілому, включаючи публічні конкурси з відбору суддів, відкритість дисциплінарних процедур та підзвітність судів перед громадянським суспільством;

4) інформаційна доступність та цифрова транспарентність, що передбачає обов'язок держави забезпечувати реальний доступ до судових рішень через відкриті реєстри, надавати інформацію про компетенцію судів та порядок звернення до них, а також розвивати цифрову інфраструктуру (онлайн-доступ до справ, використання відеозв'язку) за умови захисту персональних даних.

2.3 Зарубіжні моделі транспарентності правосуддя у цивільних справах

У ході дослідження теоретико-прикладних проблем транспарентності правосуддя у цивільних справах вважаємо за доцільне звернутися до іноземного досвіду здійснення цивільного судочинства. І справа тут не тільки в традиціях процесуальної науки, яка ще на світанку свого становлення не могла обійти увагою законодавство зарубіжних країн, творчо використовуючи

напрацювання юридичної думки та апробовані часом засоби для проведення необхідних реформ у сфері цивільної юрисдикції.

Застосування методів компаративістики при вивченні проблематики, що розглядається, сьогодні має на меті не тільки визначити ті норми зарубіжного цивільного процесуального законодавства, які так чи інакше схожі з вітчизняними, але й спрямовано на вирішення значно глибшого та змістовнішого завдання – виявити типологічні моделі транспарентності правосуддя, що склалися у провідних країнах, зрозуміти, наскільки це можливо, логіку, якою керувався законодавець і яка лежить в їх основі, і що особливо важливо з практичної точки зору, оцінити ті підходи, які можуть бути сприйняті національною правовою системою з огляду на їх концептуальну цінність та особливості правозастосування. Предметом цього порівняльно-правового аналізу є німецька, французька, польська, англійська та американська моделі транспарентності у цивільних справах, а також досвід країн Балтії як держав, що пройшли шлях реформ, дуже близький до того, який необхідно пройти нашій державі, і досягли досить істотних результатів у побудові відкритого цивільного судочинства. Показово, що обрані для осмислення країни належать до різних правових сімей – континентального та загального права, що дозволяє найповніше виявити як загальноєвропейські закономірності в регулюванні транспарентності правосуддя, так і специфічні риси, зумовлені відмінностями в процесуальній культурі та нормативній традиції.

В основі німецької моделі транспарентності правосуддя лежить принцип відкритості судового розгляду, закріплений на рівні Закону про судоустрій і реалізований у Цивільному процесуальному кодексі. Ключова особливість німецького підходу, повторимо ще раз, полягає в тому, що відкритість цивільного судочинства розглядається не лише як організаційний принцип, а як невід’ємний елемент належної судової процедури, недотримання якого тягне за собою самостійні негативні правові наслідки. § 547 ЦПК прямо називає порушення положень про відкритість судового розгляду, причому ця

підстава діє незалежно від того, чи вплинуло це порушення на правильність ухваленого судового рішення. Це означає, що вимога транспарентності має самостійне значення, яке не зводиться до інструментальної ролі для ухвалення правильного судового рішення. Недотримання вимог щодо публічності судового розгляду не дає можливості визнати судовий процес належним.

Певний дослідницький інтерес викликає також механізм фіксування дотримання вимоги щодо публічності судового розгляду цивільних справ. § 160 ЦПК «обов'язує вносити до протоколу судового засідання зазначення про те, що «розгляд відбувався у відкритому режимі або що публіка була виключена». Це правило дозволяє учасникам судового процесу та вищим судовим інстанціям згодом перевірити, чи дотримувався принцип відкритості судового розгляду в конкретній цивільній справі.

В результаті реформ 2020–2022 років у цивільний процес Німеччини було введено відеоконференцію як повноцінний процесуальний інститут. § 128a ЦПК Німеччини передбачає, що «у відповідних випадках та за умови наявності достатніх технічних можливостей судові засідання може проводитися у форматі відеоконференції. Судові засідання проводиться у форматі відеоконференції, якщо в ньому за допомогою передачі зображення та звуку бере участь принаймні один учасник процесу або принаймні один член суду. Учасниками процесу відповідно до цього положення є сторони та треті особи, їхні уповноважені, а також представники та захисники. Головуючий може дозволити або наказати участь у судовому засіданні за допомогою передачі зображення та звуку для одного учасника процесу, декількох або всіх учасників процесу. Адресат може подати заперечення проти розпорядження протягом двох тижнів. Про це голова зазначає у розпорядженні. Якщо учасник процесу подає клопотання про участь за допомогою відео- та аудіопередачі, голова повинен дозволити йому це. Відмова у задоволенні клопотання про участь за допомогою відео- та аудіопередачі має бути коротко обґрунтована. Якщо заперечення подано у встановлений строк, голова скасовує розпорядження щодо всіх учасників

процесу, стосовно яких було видано розпорядження. У цьому випадку голова повинен дозволити учасникам процесу, які не подали заперечення, брати участь за допомогою передачі зображення та звуку. Головуючий керує відеосудовим засіданням із судової зали. Він може дозволити іншим членам суду, за наявності вагомих підстав, брати участь у судовому засіданні за допомогою передачі зображення та звуку. Учасникам процесу та третім особам забороняється записувати відеозасідання. Про це їх слід поінформувати на початку засідання. Відеозасідання може бути повністю або частково записано для цілей § 160а. Учасників процесу слід поінформувати про початок та закінчення запису. Рішення, прийняті відповідно до цього положення, є остаточними» [173].

Як бачимо, німецький законодавець розмежовує транспарентність як відкритість судового процесу для спостереження в реальному часі та право на подальше відтворення судового процесу.

Французька модель транспарентності правосуддя у цивільних справах ґрунтується на дещо інших концептуальних засадах. Увага акцентується не на публічності судового засідання як такого, а на публічності судового акта. Це загалом відображає особливості сутності французької процесуальної традиції змагальності, обумовлену тим, що в цивільному процесі Франції здавна переважає письмова форма цивільного судочинства, сторони спору нерідко не присутні особисто в залі суду, а судовий розгляд ведуть адвокати і значною мірою він залежить від підсумків обміну змагальними документами.

Стаття 451 ЦПК Франції встановлює, що «судові рішення ухвалюються на відкритих засіданнях, а адміністративні рішення – за закритими дверима, за винятком випадків, передбачених окремими нормами щодо певних питань. Надання доступу до матеріалів у секретаріаті здійснюється за тими самими правилами щодо оприлюднення». Французька доктрина трактує публічність не як акт проголошення, а як ознаку доступності, що істотно розширює функціональний обсяг цієї категорії. Стаття 455 ЦПК Франції визначає, що «у рішенні має бути коротко викладено відповідні вимоги сторін та їхні

аргументи. Такий виклад може мати форму посилання на висновки сторін із зазначенням дати їхнього подання. Рішення має бути обґрунтованим. У ньому викладення рішення подається у формі резолютивної частини». Тобто, цивільне процесуальне законодавство зобов'язує суд викласти вимоги сторін та їхні доводи, а саме судові рішення має бути мотивованим, що у поєднанні з публічністю проголошення судового рішення утворює дворівневий механізм транспарентності правосуддя у цивільних справах [175].

Польська модель транспарентності правосуддя у цивільних справах представляє для нас окремий і особливий інтерес, і не лише через спільне історичне минуле. Цивільне процесуальне право Польщі зазнало масштабної трансформації під впливом європейських стандартів організації та здійснення судової влади та судочинства.

Частина 1 ст. 9 ЦПК Польщі закріплює принцип відкритості як загальне правило та регламентує, що «розгляд справ відбувається відкрито, якщо інше не передбачено окремими нормативно-правовими актами. Сторони та учасники провадження мають право ознайомлюватися з матеріалами справи та отримувати виписки, копії або витяги з цих матеріалів», тоді як ч. 2 ст. 9 ЦПК Польщі передбачає, що «сторони та учасники провадження мають право отримати з матеріалів справи аудіозапис або аудіо- та відеозапис, за винятком випадків, коли протокол складено виключно в письмовій формі. Головуючий не видає з матеріалів справи аудіозапис, якщо видача аудіо- та відеозапису суперечить важливим інтересам суспільства або приватним інтересам. Якщо засідання відбулося за закритими дверима, сторони та учасники провадження мають право отримати з матеріалів справи лише аудіозапис.

Стаття 9-1 ЦПК Польщі йде ще далі, передбачаючи, що «для фіксації сторонами або учасниками судового процесу перебігу засідань та інших судових дій, на яких вони присутні, за допомогою пристрою для запису звуку, дозвіл суду не потрібен. Сторони та учасники судового процесу попереджають суд про намір зафіксувати перебіг засідання або іншої судової дії за допомогою пристрою для запису звуку. Суд забороняє стороні або

учаснику провадження фіксувати хід засідання або іншої судової дії за допомогою звукозаписувального пристрою, якщо засідання або його частина відбувається за закритими дверима або якщо цьому перешкоджає дотримання правил провадження». Це законодавче рішення, фактично, виходить за межі сформованого розуміння гласності та відкритості судового розгляду та формулює, тим самим, самостійне процесуальне право учасників справи на фіксацію судового процесу, яке не має прямого аналога в чинному ЦПК України [174].

Англійська модель транспарентності правосуддя у цивільних справах, закріплена в Правилах цивільного судочинства 1998 року, є, мабуть, найбільш ретельно розробленою з усіх розглянутих нормативних систем у частині конкретних процесуальних механізмів забезпечення відкритості судового розгляду.

Правило 39.2 CPR встановлює загальне правило, яке полягає в тому, що «судове засідання має бути відкритим. Судове засідання не може проводитися за закритими дверима, незалежно від згоди сторін, за винятком випадків і в межах, коли суд вирішує, що воно має відбутися за закритими дверима, застосовуючи положення пункту. При прийнятті рішення про проведення закритого слухання суд повинен врахувати будь-який обов'язок щодо захисту або дотримання права на свободу вираження поглядів, яке може бути порушене. Суд вживає розумних заходів для забезпечення відкритого та публічного характеру всіх слухань, за винятком випадків, коли слухання проводиться у закритому режимі».

«Слухання або будь-яка його частина повинні проводитися за закритими дверима, якщо і лише в тій мірі, в якій суд переконаний у наявності одного або кількох з питань, викладених у підпунктах (а) до (g), та що проведення слухання за закритими дверима є необхідним для забезпечення належного відправлення правосуддя – (а) публічність суперечила б меті слухання; (b) воно стосується питань, пов'язаних із національною безпекою; (c) воно стосується конфіденційної інформації (включно з інформацією, що стосується

особистих фінансових питань), і публічність порушила б цю конфіденційність; (d) закриті слухання є необхідним для захисту інтересів будь-якої дитини або захищеної сторони; (e) це слухання стосується заяви, поданої без попереднього повідомлення, і проведення публічного слухання було б несправедливим щодо будь-якого відповідача; (f) воно стосується безспірних питань, що виникають під час управління трастами або управління спадщиною померлої особи; або (g) суд з будь-якої іншої причини вважає це необхідним для забезпечення належного здійснення правосуддя. Суд повинен постановити, що особистість будь-якої особи не підлягає розкриттю, якщо, і лише якщо, він вважає, що не розкриття є необхідним для забезпечення належного відправлення правосуддя та з метою захисту інтересів будь-якої особи».

«Якщо суд не постановив інше та в межах таких постанов, у разі якщо суд діє відповідно до пунктів (3) або (4), копія судового рішення має бути опублікована на веб-сайті Судової влади Англії та Уельсу (адреса: www.judiciary.uk). Будь-яка особа, яка не є стороною у справі, може подати клопотання про допуск до участі у судовому засіданні та висловлення своїх міркувань, або подати клопотання про скасування чи зміну рішення».

Таким чином, загальним правилом є проведення відкритого судового розгляду, причому суд не має права проводити засідання в закритому режимі незалежно від згоди сторін, якщо тільки не буде прийнято спеціальне рішення суду, засноване на конкретних підставах. Прикметно, що британський законодавець покладає на суд обов'язок вживати розумних заходів для забезпечення відкритого та публічного характеру всіх слухань, за винятком тих, що проводяться в закритому режимі. Це положення принципово відрізняє англійську модель від більшості моделей у країнах континентального права, в яких відкритість судового розгляду розуміється переважно як негативний обов'язок не перешкоджати доступу громадськості, а не як позитивний обов'язок активно сприяти відкритості.

Перелік підстав для проведення закритого засідання, закріплений у правилі 39.2(3) CPR, є вичерпним і вельми показовим з точки зору логіки, якої дотримується англійський законодавець. Засідання проводиться у закритому режимі, якщо, і лише в тій мірі, в якій суд переконаний у наявності однієї або кількох із таких обставин. Важливо відзначити й формулювання останньої підстави. Вона за своєю природою, звичайно, є оціночною, але сформульована як виняткова. Інакше кажучи, суд вдається до неї лише тоді, коли жодна з перелічених спеціальних підстав не застосовується. Крім того, на особливу увагу заслуговує правило, що якщо суд призначає закриті засідання, то копія відповідної ухвали суду публікується на офіційному веб-сайті судової влади Англії та Уельсу. Такий підхід є досить цікавим. Суспільство не має доступу до матеріалів закритого судового засідання, однак воно знає про сам факт його призначення та про підстави, на яких суд визнав закритість необхідною. Тим самим, навіть закриті правосуддя залишається певною мірою підзвітним суспільству. Більше того, правило 39.2 прямо передбачає, що будь-яка особа, яка не є учасником справи, має право звернутися з клопотанням про допуск на закриті засідання та подання заперечень, а також про скасування або зміну відповідної ухвали.

Правило 39.9 CPR, присвячене запису та стенографуванню судових засідань, закріплює, що «під час будь-якого судового засідання, як у Високому суді, так і в окружному суді, хід засідання записується на магнітну стрічку або в цифровому форматі, якщо суддя не вирішить інакше. Жодна сторона чи особа з громадськості не може використовувати неофіційне обладнання для запису в будь-якому суді чи кабінеті судді без дозволу суду. (Здійснення таких дій без дозволу становить неповагу до суду відповідно до статті 9 Закону про неповагу до суду 1981 року.) Будь-яка сторона або особа може вимагати надання їй стенограми або стенограм запису будь-якого слухання після сплати зборів, затверджених будь-якою чинною схемою за створення запису або стенограми. Якщо особа, яка вимагає стенограму або стенограми, не є стороною у провадженні, а слухання або будь-яка його частина

відбувалася у закритому режимі, пункт 3 цього правила не застосовується, якщо тільки суд не постановить інше. Під час будь-якого слухання, публічного чи закритого, суддя може надати відповідні вказівки для надання допомоги стороні, зокрема тій, яка не має, не мала або може не мати представника, щодо складання та обміну будь-якими нотатками або іншими неофіційними записами про хід судового розгляду, зробленими іншою стороною або судом».

Це правило встановлює обов'язковий запис як стандарт, а не виняток, що кардинально відрізняється від підходу ЦПК України, в якому відеозапис є факультативним елементом, що залежить від наявності технічної можливості та згоди учасників. Будь-який учасник або третя особа має право отримати стенограму за своїм запитом після сплати встановлених зборів. Разом з тим, для осіб, які не є учасниками справи, це право не поширюється на закриті частини судового засідання. Поєднання обов'язкового запису з широким правом доступу до стенограм створює в англійській системі надійний механізм транспарентності правосуддя не лише в режимі реального часу, а й після завершення судового розгляду.

Окремої уваги заслуговує правило 39.8 CPR, що регулює комунікацію з судом. Це правило встановлює, що «будь-яке листування між стороною у судовому процесі та судом має бути доведено до відома іншої сторони або сторін, або їхніх представників, а якщо воно має письмову форму (у паперовому чи електронному вигляді) – надано їм у копії. Пункт 1 застосовується до будь-якого листування, в якому до суду звертаються з питань по суті справи або процедури, але не застосовується до листування, що має суто рутинний, неспірний та адміністративний характер. Сторона не зобов'язана розкривати або надсилати копію повідомлення, якщо для цього є вагомі підстави, за умови, що такі підстави чітко зазначені у повідомленні. У письмовому повідомленні, яке має бути надіслане в копії іншій стороні або сторонам чи їхнім представникам, має бути зазначено на його титульній сторінці, що воно надсилається в копії цій особі або цим особам, із

зазначенням їхньої особи та статусу. Якщо суд не вкаже інше, письмове повідомлення, яке не відповідає вимогам, буде повернуто відправнику без розгляду судом із коротким поясненням причин повернення. Окрім повернення повідомлення, суд може, після заслухання сторін, накласти санкції або скористатися іншими своїми повноваженнями щодо управління справою. Пункт 1 не застосовується до повідомлень, які згідно з правилом або практичною вказівкою мають бути надіслані до суду без одночасного надання їх іншій стороні або сторонам чи їхнім представникам».

Це правило відображає транспарентність комунікаційного процесу між судом та сторонами. Таємне спілкування судді зі стороною є однією з найсерйозніших загроз неупередженості правосуддя. Тому правило 39.8 CPR створює процесуальний механізм, що виключає таке спілкування не через з у заборону як таку, а через обов'язок розкриття. Це нормативне рішення могло б стати орієнтиром для вітчизняного законодавця [191].

Модель транспарентності правосуддя у цивільних справах, втілена у Федеральних правилах цивільного судочинства США, відрізняється від розглянутих європейських систем як за структурою, так і за інституційними механізмами її реалізації.

Правило 77(b) FRCP закріплює, що «кожен судовий розгляд по суті справи має відбуватися у відкритому судовому засіданні та, наскільки це доцільно, у звичайній судовій залі. Будь-які інші дії чи процедури можуть здійснюватися або проводитися суддею у кабінеті, без присутності секретаря чи інших судових службовців, а також у будь-якому місці в межах або за межами округу. Однак жодне слухання, за винятком слухання *ex parte*, не може проводитися за межами округу, якщо на це не дадуть згоди всі сторони, яких це стосується». Ця вимога є конституційною за своєю природою, оскільки сходить до Першої та Шостої поправок до Конституції США.

На нашу думку, однією з найбільш самобутніх рис американської моделі транспарентності правосуддя у цивільних справах є високорозвинена система

захисту персональних даних під час публічного оприлюднення матеріалів судової справи.

Правило 5.2 FRCP встановлює досить детальну систему редагування персональних даних у документах, що подаються до суду. Зокрема, «якщо судом не встановлено інше, у електронних або паперових документах, що подаються до суду та містять номер соціального страхування особи, ідентифікаційний номер платника податків або дату народження, ім'я особи, про яку відомо, що вона є неповнолітньою, або номер фінансового рахунку, сторона чи особа, яка не є стороною у справі, що подає такі документи, може вказувати лише: останні чотири цифри номера соціального страхування та ідентифікаційного номера платника податків; рік народження особи; ініціали неповнолітньої особи; та останні чотири цифри номера фінансового рахунку».

«Вимога щодо редагування не застосовується до наступного: номер фінансового рахунку, що ідентифікує майно, яке підлягає конфіскації в рамках конфіскаційного провадження; протокол адміністративного або відомчого провадження; офіційний протокол провадження в суді штату; протокол суду або трибуналу, якщо цей протокол не підлягав вимозі щодо редагування під час первісного подання; подання, на яке поширюється дія Правила 5.2(c) або (d)». Тобто, з публічно доступних персональних даних повинні бути вилучені або скорочені до допустимого формату номери соціального страхування, індивідуальні податкові номери, дати народження, імена неповнолітніх та фінансові реквізити».

При цьому правило 5.2(d) встановлює, що «суд може постановити, щоб документ було подано під печаткою без вилучення інформації. Пізніше суд може зняти печатку з документа або зобов'язати особу, яка подала документ, подати його вилучену версію для включення до публічного реєстру. За наявності поважних підстав суд може ухвалою у справі вимагати редагування додаткової інформації або обмежити або заборонити особі, яка не є стороною у справі, дистанційний електронний доступ до документа, поданого до суду» [187].

Як бачимо, американська система використовує вельми конкретний і технічно опрацьований механізм розмежування публічно доступних і конфіденційних фрагментів одного й того самого документа. Цей законодавчий підхід спрямований на збереження у відкритому вигляді змістовної частини матеріалів цивільної справи при захисті ідентифікаційних даних. Стаття 8 ЦПК України в принципі співзвучна американським нормам, хоча варто визнати, що в США підхід, що розглядається, реалізовано значно детальніше.

Принциповою особливістю американської моделі транспарентності є також розвинена система електронного публічного доступу до судових документів через систему PACER (Public Access to Court Electronic Records). PACER є загально федеральною платформою, що «забезпечує будь-якій особі доступ до процесуальних документів, поданих до федеральних судів, за винятком документів, поданих «під печаткою» або обмежених у доступі з інших підстав». Тобто, американська модель транспарентності правосуддя дозволяє ознайомитися не тільки з рішеннями суду, але й із суперечливими документами сторін, клопотаннями, доказами в тій мірі, в якій вони долучені до справи.

Разом з тим слід враховувати, що правило 5.2(c) FRCP обмежує дистанційний електронний доступ до окремих категорій цивільних справ. «Якщо суд не постановив інше, у справах про надання пілґг відповідно до Закону про соціальне забезпечення, а також у справах або провадженнях, що стосуються наказу про депортацію, звільнення від депортації, імміграційних пілґг або затримання, доступ до електронної справи надається таким чином: сторони та їхні адвокати можуть мати дистанційний електронний доступ до будь-якої частини матеріалів судової справи, включаючи адміністративну документацію; будь-яка інша особа може мати електронний доступ до повного досьє в будівлі суду, але може мати дистанційний електронний доступ лише до реєстру справ, що ведеться судом, та висновку, постанови, рішення або іншого розпорядження суду, але не до будь-якої іншої частини

справи або адміністративного досьє». Це обмеження відображає, по суті, баланс між прозорістю правосуддя та захистом персональних даних соціально незахищених верств населення.

Досвід Естонії заслуговує, з нашого погляду, на ґрунтовний розгляд, оскільки Цивільний процесуальний кодекс Естонії містить низку нормативних рішень щодо прозорості правосуддя, які не мають аналогічного правового регулювання в жодній із розглянутих вище правових систем і становлять самостійний інтерес для національного законодавця.

Вихідною нормою є ст. 37 ЦПК Естонії, яка закріплює загальне правило про те, що «розгляд справи в суді є відкритим, якщо інше не передбачено законом. Суд може заборонити бути присутнім на відкритому розгляді справи особі, яка проявила неповагу до суду, а також неповнолітньому з метою захисту його інтересів». Отже, відкритість судового процесу – це правило, а закритість є винятком, і лише винятком. Повноваження суду усунути порушників порядку або категорії громадян, які потребують особливої уваги з боку держави, без переведення всього засідання в закритий режим є інструментом мінімального обмеження прозорості правосуддя, що дозволяє зменшити негативні наслідки при вирішенні конкретних практичних завдань.

Найбільш концептуально значущою нормою естонського ЦПК у сфері прозорості є ст. 38, яка регулює оголошення процесу закритим. Зокрема, «суд оголошує процес або частину процесу за власною ініціативою або за клопотанням учасника процесу закритими, якщо це явно необхідно:

- 1) для забезпечення державної безпеки або громадського порядку, насамперед для збереження державної таємниці або засекреченої зовнішньої інформації або інформації, визнаної призначеною для внутрішньовідомчого користування;

- 2) для захисту життя, здоров'я або свободи учасника процесу, свідка або іншої особи;

3) для захисту приватного життя учасника процесу, свідка або іншої особи, якщо інтерес до відкритого розгляду справи не переважає інтерес до захисту приватного життя;

4) для збереження таємниці усиновлення;

5) в інтересах неповнолітнього або особи з психічними вадами, насамперед під час допиту такої особи;

6) для збереження комерційної таємниці або іншої подібної таємниці, якщо інтерес до відкритого розгляду справи не переважає інтерес до захисту таємниці;

7) для допиту на підставі закону особи, зобов'язаної зберігати таємницю приватного життя особи або комерційну таємницю, якщо особа згідно із законом має право на розголошення цієї таємниці під час судового розгляду;

8) для збереження таємниці повідомлень, переданих поштою, телеграфом або телефоном чи іншим загальнозживаним способом».

«Суд може оголосити процес або частину процесу за власною ініціативою або за клопотанням учасника процесу закритими також у випадках, не передбачених частиною 1 цієї статті, якщо без цього явно була б поставлена під загрозу об'єктивність здійснення правосуддя, або якщо в закритому процесі є значно більше можливостей переконати сторони припинити процес компромісом або примирити їх іншим способом. Суд не оголошує у випадках, перелічених у пунктах 2, 3 та 6–8 частини 1 цієї статті, процес або його частину закритими, якщо проти цього заперечує особа, для захисту інтересів якої процес або його частину слід було б оголосити закритими».

Отже, законодавець вибудовує дворівневу систему підстав. На першому рівні знаходяться обов'язкові підстави частини першої. Суд зобов'язаний оголосити процес або його частину закритими, якщо це явно необхідно для досягнення однієї з восьми охоронюваних законом цілей. На другому рівні – факультативні підстави. Остання підстава є унікальною в порівняльно-правовому контексті, оскільки ЦПК України та кодекси інших європейських

країн не допускають закритого засідання виключно з міркувань підвищення ймовірності примирення сторін. Естонський законодавець, мабуть, виходить з того, що сторони нерідко охочіше підуть на поступки без публічного розгляду, і сприяння примиренню в даному конкретному випадку важливіше за транспарентність.

На особливу увагу заслуговує частина третя статті 38 ЦПК Естонії, яка встановлює, що «суд не оголошує у випадках, перелічених у пунктах 2, 3 та 6–8 частини 1 цієї статті, процес або його частину закритими, якщо проти цього заперечує особа, для захисту інтересів якої процес або його частину слід було б оголосити закритими». Це досить рідкісний у світовій процесуальній практиці механізм, який передбачає, що особа, чиє приватне життя або комерційна таємниця можуть бути розкриті на відкритому засіданні, має право відмовитися від наданого їй захисту та наполягати на відкритому судовому розгляді. Таке законодавче рішення відображає глибоку повагу до автономії особистості в цивільному процесі, адже інтереси, що захищаються, належать конкретній особі, і саме вона має право вирішувати, чи потребує вона судового захисту. Подібна логіка, яка передбачає, що обмеження транспарентності правосуддя не є обов'язком суду, – принципово відрізняється від тієї, що застосовується в ЦПК України, де суд оголошує закриті засідання за певних підстав незалежно від волі особи, чиї інтереси охороняються.

Стаття 39 ЦПК визначає, що «суд може допустити до закритого судового засідання особу, яка має виправданий інтерес для присутності на засіданні або присутність якої на засіданні очевидно відповідає інтересам правосуддя. Для цього не потрібна згода учасників процесу».

Законодавець реалізує концепцію «точкової» відкритості закритого засідання. Навіть тоді, коли публічність виключена як загальне правило, суд зберігає дискреційне повноваження допустити конкретну особу в конкретній справі, не вимагаючи схвалення сторін. У ЦПК України немає аналогічної норми. Видається, що рішення естонського законодавця потенційно є більш

оптимальним, воно дозволяє, зокрема, допустити на закриті засідання представника громадської організації або засобів масової інформації за наявності достатньо вагомого обґрунтування їхнього інтересу.

Стаття 40 ЦПК Естонії встановлює «процесуальний порядок оголошення процесу закритим. Питання про оголошення процесу або його частини закритими обговорюється на закритому судовому засіданні, якщо цього вимагає учасник процесу або якщо це вважає за необхідне суд. Постанова про оголошення процесу або його частини закритими оголошується публічно. Постанова може бути оголошена на закритому судовому засіданні, якщо можна припустити, що її публічне оголошення може істотно порушити порядок на засіданні». Таким чином, ЦПК Естонії закріплює принцип, згідно з яким суспільство має знати, що судові засідання є закритим, навіть якщо воно позбавлене доступу до його матеріалів. Це рішення співзвучне англійському, проте реалізоване значно простіше, без вимоги публікації на спеціалізованому веб-сайті.

Стаття 41 ЦПК Естонії регулює обов'язок дотримання таємниці учасниками процесу та особами, присутніми на засіданні. «У закритому судовому засіданні суд попереджає учасників процесу та інших осіб, які перебувають у залі засідання, про те, що розголошення обговорень та документів, розглянутих у закритому судовому засіданні, не допускається в межах, в яких це необхідно для захисту прав або інтересів, зазначених у статті 38 цього Кодексу».

«Суд може, на додаток до встановленого в частині 1 цієї статті, своєю постановою зобов'язати осіб, присутніх на закритому судовому засіданні, зберігати в таємниці обставини, що стали їм відомі під час судового засідання або з документів, що стосуються справи, якщо це необхідно для захисту прав або інтересів, зазначених у статті 38 цього Кодексу. Суд може своєю постановою зобов'язати учасників процесу та інших осіб, які перебувають у залі засідання, зберігати в таємниці обставини, що стали їм відомі в ході процесу, також у разі, коли процес не було оголошено закритим, але

дотримання таємниці явно необхідне для захисту прав або інтересів, зазначених у статті 38 цього Кодексу. На постанову, винесену щодо зазначеного в частинах 2 і 3 цієї статті обов'язку, особа, яка зобов'язана дотримуватися таємниці, може подати приватну скаргу».

Варто зазначити, що ЦПК Естонії проводить розмежування між обов'язковою конфіденційністю та факультативною. Це означає, що в естонській системі режим конфіденційності та режим відкритості судового засідання є відносно незалежними один до одного. Судове засідання може бути відкритим, але інформація, що стала в ньому відомою, – конфіденційною, і навпаки. Постанова про конфіденційність при цьому може бути оскаржена заінтересованою особою, що забезпечує судовий контроль за заходами обмеження транспарентності.

Стаття 42 ЦПК Естонії присвячена «трансляції та запису судового засідання. У відкритому судовому засіданні дозволяється робити нотатки, якщо це не заважає судовому засіданню. Здійснювати під час судового засідання фото- та кінозйомку, звукозапис, а також трансляції по радіо чи телебаченню або інші трансляції можна лише за попереднім дозволом суду. У закритому засіданні суд може дозволити лише робити нотатки. Особу, яка порушила зазначене в частинах 1 або 2 цієї статті, суд може видалити із залу суду та накласти на неї штраф».

Нормативне рішення ст. 42 ЦПК Естонії у питанні фіксування перебігу засідання кардинально відрізняється від підходу ЦПК України. Якщо український законодавець гарантує свободу фото-, відео- та аудіозапису в залі суду без отримання дозволу суду, то ст. 42 ЦПК Естонії встановлює прямо протилежний принцип, згідно з яким у відкритому судовому засіданні дозволяється робити нотатки, якщо це не заважає судовому засіданню, тоді як фото- та кінозйомка, звукозапис, а також трансляції, як по радіо та телебаченню, так і інші, допускаються лише з попереднього дозволу суду. Вважаємо, що зазначена відмінність не є випадковою. Вона встановлює співвідношення між транспарентністю правосуддя як суспільним інтересом та

гідністю учасників процесу, їхнім правом на недоторканність приватного життя та безпекою судового розгляду. Складно сказати, яке з двох рішень є кращим. Вибір залежить від того, які правові цінності є для законодавця першочерговими – захист учасників судового процесу чи відкритість для громадянського суспільства.

Стаття 52 ЦПК Естонії передбачає запис процесуальних дій. «Судове засідання підлягає аудіозапису. Судове засідання може не записуватися, якщо:

- 1) до засідання або в ході засідання з'ясовується, що здійснення запису технічно неможливе;
- 2) засідання проводиться поза приміщеннями суду;
- 3) засідання проводиться без участі сторони і суд або залишає позов без розгляду, або переносить розгляд справи, або вирішує справу в письмовому провадженні, або ухвалює заочне рішення;
- 4) засідання оголошено для оголошення рішення суду;
- 5) засідання проводиться в Державному суді».

«Спочатку судове засідання або інша процесуальна дія може бути повністю або частково записана на аудіо-, відео- або інший носій даних. У цьому випадку протокол складається негайно після закінчення судового засідання або вчинення іншої процесуальної дії. Про записані показання свідків, експертів та учасників процесу, а також про записані результати огляду в протоколі робиться лише відмітка, за винятком випадку, коли одна зі сторін вимагає протягом процесу занесення до протоколу основного змісту записів, або якщо суд вважає це необхідним. Запис долучається до справи».

Винятки із загального правила мають вичерпний характер. Проте, що показово, жоден із них не пов'язаний із розсудом суду або бажанням учасників справи, оскільки зумовлені або технічними обмеженнями, або процесуальною природою судового засідання. Це є прямою протилежністю підходу, закріпленому в ЦПК України.

Стаття 59 ЦПК Естонії регулює ознайомлення з досьє. Зокрема, «учасники процесу мають право ознайомитися з досьє та отримати копії

наявних у ньому процесуальних документів. Суд може обмежити учасника процесу в праві ознайомлення з досьє та отримання з нього копій документів, якщо це суперечило б істотним інтересам іншого учасника процесу або іншої особи. Не може бути обмежено право сторін позовного провадження на ознайомлення з досьє та отримання з нього копій. Суд може обмежити учасника процесу в праві ознайомлення з аудіозаписом судового засідання, якщо йдеться про повністю або частково закриті засідання, або ж якщо під час засідання велися компромісні переговори. Інші особи мають право ознайомитися з матеріалами справи під час розгляду позову та отримати копії наявних у матеріалах справи процесуальних документів лише за згодою сторін. Представник компетентної державної установи може ознайомитися з матеріалами справи та отримати копії процесуальних документів з дозволу голови суду, який веде провадження у справі, також без згоди сторін, якщо державна установа обґрунтовує наявний у неї юридичний інтерес до ознайомлення з матеріалами справи та отримання копій».

«Якщо провадження у справі завершилося винесенням судового рішення, що набрало законної сили, то інша особа може ознайомитися з матеріалами справи та отримати копії процесуальних документів з дозволу повітового суду, який розглядав справу, також без згоди сторін, якщо вона обґрунтовує свій виправданий інтерес до ознайомлення з документами та отримання копій.

Не допускається ознайомлення з матеріалами справи, розглянутої в закритому провадженні. У непозовній справі інша особа може ознайомитися з досьє та отримати копії процесуальних документів лише з дозволу суду, який розглядає або розглянув справу, якщо вона обґрунтовує наявний у неї виправданий інтерес до ознайомлення з досьє та отримання копій, якщо інше не передбачено законом. Ознайомлення з процесуальним документом, що стосується усиновлення, допускається лише за згодою усиновлювача та повнолітньої дитини».

«Ознайомлення з електронним процесуальним документом або документом, записаним на цифровому чи іншому носії даних, допускається лише у спосіб, що забезпечує недоторканність носія інформації. З процесуального документа можна також отримати електронну копію, роздруківку або виписку. У досьє робиться відмітка про ознайомлення з досьє учасника процесу або його представника. Інформація, що містить державну таємницю або засекречену іноземну інформацію, зберігається в суді, який веде провадження у справі, окремо від досьє в конверті або швидкозшивачі відповідно до вимог, що висуваються до обробки інформації, яка становить державну таємницю, засекреченої іноземної інформації та засекреченого носія даних. За клопотанням учасника процесу або його представника йому надається для ознайомлення носій інформації, що використовується у справі як доказ і містить державну таємницю або засекречену іноземну інформацію, відповідно до закону про державну таємницю та засекречену іноземну інформацію та порядку захисту державної таємниці та засекреченої іноземної інформації. Відмітка про ознайомлення з носієм інформації, що містить державну таємницю або засекречену іноземну інформацію, робиться в судовій інфосистемі щодо даної справи. У разі відмови у наданні права на ознайомлення суддя або помічник судді виносить постанову. На постанову можна подати приватну скаргу. Постанову окружного суду, винесену за приватною скаргою, не можна далі оскаржувати в Державному суді».

Отже, естонський законодавець проводить чітку межу між письмовими матеріалами справи, доступ до яких учасників не може бути обмежений, та аудіозаписом, який у певних ситуаціях може бути закритий навіть для учасників справи. Для третіх осіб доступ до досьє під час позовного провадження можливий лише за згодою сторін, а після завершення провадження лише з дозволу суду за наявності «виправданого інтересу». Вимога виправданого інтересу є ще одним проявом того постулату, що транспарентність не є абсолютною, але її обмеження вимагає змістовного обґрунтування.

Стаття 60-1 ЦПК Естонії присвячена інформаційній системі розгляду електронного досьє. «Інформаційна система розгляду електронного досьє – це база даних, що належить до державної інформаційної системи, яка ведеться для обробки процесуальних даних та особистих даних у цивільному провадженні, метою якої є:

- 1) забезпечувати огляд цивільних справ, що перебувають у провадженні судів;
- 2) відображати дані про дії, вчинені в ході цивільного провадження;
- 3) надавати можливість організації роботи судів;
- 4) забезпечувати збір необхідної судової статистики для прийняття політико-правових рішень;
- 5) надавати можливість передачі даних і документів електронним шляхом.

До бази даних вноситься:

- 1) дані про цивільні справи, що перебувають у провадженні та припинені;
- 2) дані про дії, вчинені в ході цивільного судочинства;
- 3) цифрові документи у випадках, встановлених у цьому Кодексі;
- 4) дані про особу, яка веде провадження, учасника процесу та особу, яка бере участь у провадженні;
- 5) судові акти» [172].

Особливість цього рішення полягає в тому, що основні параметри електронної системи судочинства закріплені безпосередньо в тексті ЦПК, а не в підзаконних актах. Це означає, що ключові параметри системи, від якої залежить інформаційна доступність правосуддя, перебувають під захистом закону і не можуть бути змінені підзаконним актом без парламентського контролю. Для України цей досвід може виявитися вельми корисним.

Завершуючи порівняльно-правовий аналіз моделей транспарентності правосуддя у цивільних справах, лише зазначимо, що зарубіжний досвід має

стати основою для конкретних пропозицій щодо вдосконалення вітчизняного цивільного процесуального законодавства.

2.4 Межі транспарентності правосуддя у цивільних справах

У структурі авторського дослідження проблематики транспарентності правосуддя у цивільних справах вважаємо за необхідне виділити питання, пов'язані з визначенням меж відкритості цивільного судочинства. У цій частині дисертаційного дослідження автор намагатиметься обґрунтувати тезу про те, що транспарентність правосуддя, незважаючи на її незмінну правову цінність, втім, не є абсолютною. З позиції дії принципів цивільного судочинства це положення видається цілком прийнятним, оскільки не існує абсолютних принципів, кожен із яких неминуче має свої винятки. Проте щодо транспарентності правосуддя у цивільних справах зазначена обставина набуває особливого значення, що обумовлюється наявністю загальновизнаних меж відкритості судового розгляду, спосіб встановлення яких є відмінною рисою транспарентності як самостійного цивільного процесуального принципу. У цьому плані, важливо зосередитися на встановленні того, які охоронювані законом публічні інтереси протиставляються транспарентності в вітчизняному цивільному судочинстві, на яких підставах можливі відступи від неї та яким має бути критерій допустимості таких відступів.

Стаття 7 ЦПК України передбачає перелік підстав для проведення закритого судового засідання. Згідно з ч. 7 цієї статті, «розгляд справи у закритому судовому засіданні проводиться у випадках, коли відкритий судовий розгляд може мати наслідком розголошення таємної чи іншої інформації, що охороняється законом, або за клопотанням учасників справи з метою забезпечення таємниці усиновлення, запобігання розголошенню відомостей про інтимні чи інші особисті сторони життя учасників справи або відомостей, що принижують їхню честь і гідність, а також в інших випадках,

установлених законом». Аналіз цього переліку дозволяє виділити, принаймні, кілька категорій цінностей, які конкурують між собою, і кожна з яких заслуговує на найпильнішу увагу дослідників.

Першою і найбільш очевидною цінністю є охорона державної таємниці або іншої інформації з обмеженим доступом. Це обмеження транспарентності правосуддя має конституційну основу та не викликає жодних серйозних заперечень у юридичній доктрині та практиці, оскільки інтереси національної безпеки, як правило, визнаються достатньою законною підставою для відступу від принципу відкритості судового розгляду [106, с. 315–317]. Істотно тут інше, а саме: в який спосіб обмеження транспарентності реалізується у національному цивільному процесуальному законодавстві. ЦПК України зазначає, що «якщо судовий розгляд проводився в закритому судовому засіданні, прилюдно оголошується лише вступна та резолютивна частини рішення, якщо такі частини не містять інформації, для забезпечення захисту якої розгляд справи або вчинення окремих процесуальних дій проводилися в закритому судовому засіданні. Якщо вступна та (або) резолютивна частини рішення містять таку інформацію, їх оголошення здійснюється в закритому судовому засіданні».

Як можна помітити, зусилля законодавця спрямовані на збереження принципу транспарентності. Навіть закритість судового процесу не означає повної закритості його результату, і суспільство отримує можливість судити принаймні про підсумок судового розгляду, якщо не про хід його розвитку. Це законодавче рішення цілком узгоджується з Правилom 17 Модельних європейських правил цивільного процесу.

Привертає увагу, що вітчизняний законодавець, на відміну, скажімо, від польського, прямо не говорить про охорону комерційної таємниці та іншої конфіденційної інформації у сфері цивільних правовідносин як підстави для проведення закритого судового засідання. Стаття 153 ЦПК Польщі передбачає, що «суд за власною ініціативою постановляє провести все засідання або його частину за закритими дверима, якщо публічний розгляд

справи загрожує громадському порядку або моралі, або якщо можуть бути розкриті обставини, що підпадають під захист неpubлічної інформації. Суд за клопотанням сторони постановляє проведення засідання або його частини за закритими дверима, якщо можуть бути розкриті обставини, що становлять комерційну таємницю цієї сторони».

У тому ж сенсі Модельні європейські правила цивільного процесу передбачають розгалужену систему заходів захисту конфіденційної інформації під час доступу до доказів.

Відповідно до Правила 103, «розглядаючи заяву про доступ до доказів відповідно до правила 101, суд перевіряє подану заяву на предмет збереження конфіденційної інформації, особливо стосовно осіб, які не є сторонами. Водночас суд має враховувати всі відповідні правила щодо захисту конфіденційної інформації. У разі потреби та з огляду на обставини справи суд може винести ухвалу про доступ до доказів, що містять конфіденційну інформацію, із зазначенням таких способів забезпечення конфіденційності інформації:

- a) редагування відповідних конфіденційних фрагментів у документах;
- b) проведення закритих слухань;
- c) обмеження доступу осіб до запропонованих доказів або їх огляду;
- d) доручення експертам підготувати короткий виклад інформації у зведених або неконфіденційній формі;
- e) написання неконфіденційної редакції судового рішення, з якої вилучено фрагменти, що містять конфіденційні дані; f) обмеження доступу до певних джерел доказів представникам та адвокатам сторін, а також експертам, які зобов'язані зберігати конфіденційність.

Правило 104 встановлює санкції за порушення конфіденційності. Зокрема, якщо особа порушила обов'язок зберігати конфіденційність, потерпіла сторона може звернутися до суду за постановою про накладення однієї або кількох із таких санкцій:

- а) повністю або частково відмовити в позові чи захисті сторони, що порушила конфіденційність, якщо провадження по суті спору ще триває;
- б) визнати сторону чи іншу особу порушника конфіденційності відповідальною за завдані збитки та винести постанову про виплату такої компенсації;
- в) зобов'язати сторону, яка порушила конфіденційність, сплатити судові витрати у справі по суті незалежно від результату розгляду спору;
- г) накласти на сторону або особу, яка порушила конфіденційність, штраф, що відповідає цьому порушенню;
- д) накласти на представника або представників сторони чи особу, яка порушила, штраф, що відповідає цьому порушенню.

Будь-які санкції, накладені судом відповідно до правила 104(1), мають бути пропорційними характеру порушення. Критерієм пропорційності застосування санкції є часові межі здійснених стороною порушень – до початку розгляду справи по суті чи під час її розгляду» [186].

Цей підхід, як нам здається, цікавий тим, що він не зводиться до вибору варіантів проведення відкритого чи закритого судового засідання, а пропонує заходи, які дозволяють у кожному конкретному випадку знайти баланс між вимогами щодо транспарентності інформації, яка має значення для вирішення справи та збереженням таємниці.

Другою цінністю, що розглядається, може бути названа охорона приватного життя учасників цивільної справи. Мабуть, що для законодавця встановлення допустимих обмежень у цьому випадку є найскладнішим завданням. В основі транспарентності лежить суспільний інтерес у належному здійсненні судової влади та судочинства, а недоторканність приватного життя виступає індивідуальним правом. ЦПК України передбачає закриті засідання для запобігання розголошенню відомостей про інтимні або інші особисті сторони життя учасників справи, а також для забезпечення таємниці усиновлення, яка користується особливим правовим захистом і закріплена як самостійна підстава для закритого розгляду. В статті 313 ЦПК України

вказується, що «для забезпечення таємниці усиновлення у випадках, встановлених Сімейним кодексом України, суд розглядає справу в закритому судовому засіданні». Прикметно, що закрите судове засідання може бути призначене в цих випадках за клопотанням учасників справи, тобто законодавець визнає, що в цій ситуації ініціатива щодо обмеження транспарентності правосуддя має виходити від самих заінтересованих осіб, а не лише від суду.

У зв'язку з цим, на нашу думку, правомірним є постановка питання про те, чи є обмеження транспарентності правосуддя в інтересах охорони приватного життя учасників цивільної справи винятком із принципу, що розглядається, або ж, навпаки, таке обмеження є проявом іншої концептуальної засади – поваги до гідності та прав особистості? Дисертант дотримується тієї позиції, що обидва можливі теоретико-прикладні підходи до вирішення існуючої колізії не є взаємовиключними. З точки зору цивільної процесуальної доктрини, закрите судове засідання дійсно є винятком із загального правила транспарентності правосуддя. Якщо ж поглянути на проблему ширше, з позиції конституційного права, то це не що інше, як реалізація обов'язку держави забезпечити захист приватного життя громадян. Отже, можна говорити про те, що в даному випадку ми спостерігаємо не за суперечністю між принципом судового процесу та його винятком, а за двома рівнозначними за своєю природою конституційно-правовими цінностями.

Окремого розгляду заслуговує проблема захисту персональних даних учасників цивільної справи. Стаття 8 ЦПК України, закріплюючи принцип відкритості інформації про справу, водночас встановлює вичерпний перелік відомостей, які не можуть бути оприлюднені під час розкриття інформації про справу. Зокрема, «при розкритті інформації щодо справи, передбаченої частинами третьою та четвертою цієї статті, не можуть бути оприлюднені такі відомості:

- 1) місце проживання або перебування фізичних осіб із зазначенням адреси, номери телефонів чи інших засобів зв'язку, адреси електронної

пошти, реєстраційні номери облікової картки платника податків, реквізити документів, що посвідчують особу, унікальні номери запису в Єдиному державному демографічному реєстрі;

2) реєстраційні номери транспортних засобів;

3) номери рахунків у банках, інших фінансових установах, небанківських надавачах платіжних послуг, номери платіжних карток, електронних гаманців в емітентах електронних грошей;

4) інформація, для забезпечення захисту якої розгляд справи або вчинення окремих процесуальних дій відбувалися в закритому судовому засіданні.

Такі відомості замінюються літерними або цифровими позначеннями».

Це один із наочних законодавчих прикладів того, як можливо поєднати транспарентність правосуддя із захистом персональних даних не за рахунок відмови від транспарентності як такої, а шляхом її перетворення, яке забезпечувало б змістовну відкритість інформації при збереженні анонімності суб'єктів.

Переходячи до детального розгляду питання щодо ймовірних критеріїв допустимості обмежень транспарентності правосуддя у цивільних справах, вважаємо, що ключовою умовою є дотримання принципу пропорційності (ст. 11 ЦПК України). А. О. Ромашко пише, що «саме принцип пропорційності є тим запобіжником, який покликаний захищати права та свободи людини шляхом відповіді на питання про легітимну мету певних дій держави, необхідність таких дій, адекватність і релевантність обраних державою засобів досягнення такої мети, співвідношення потенційної вигоди для публічних інтересів і обсягом обмеження прав тощо» [142, с. 89]. На думку В. А. Кройтора, «принцип пропорційності належить до загальновизнаних принципів міжнародного права, що відображає необхідність дотримання оптимального балансу інтересів у разі втручання держави у приватноправову сферу» [89, с. 98].

За свідченням Т. А. Цувіної «у цивільному судочинстві принцип пропорційності спрямований на забезпечення розумного балансу приватних і публічних інтересів при здійсненні правосуддя у цивільних справах, відповідно до чого під час розгляду справ у порядку цивільного судочинства й ухваленні рішення у справі цілі обмежень прав людини повинні бути легітимними, а засоби обмеження – обґрунтованими і мінімально необхідними в демократичному суспільстві для осіб, чиї права обмежуються. У такому розумінні принцип пропорційності виступає універсальним мірилом (стандартом) оцінки легітимності правообмежень під час здійснення правосуддя у цивільних справах, при цьому тест на пропорційність має використовуватися при оцінці легітимності обмеження як матеріальних, так і процесуальних прав» [177, с. 53].

Стосовно обмежень транспарентності, дія цього принципу проявляється в тому, що закритість судового засідання або інше обмеження відкритості судового процесу виправдані лише тоді, коли вони переслідують законну мету, будь то державна таємниця, приватне життя, інтереси неповнолітніх тощо. Навіть якщо мета законна, обмеження допустиме лише тоді, коли та сама мета не може бути досягнута менш обмежувальними способами. Наприклад, якщо достатньо знеособити персональні дані в рішенні, то немає підстав проводити все судові засідання в закритому режимі. Крім того, введені обмеження мають бути пропорційними негативним наслідкам, спричиненим зниженням рівня транспарентності правосуддя. Такий підхід вже є в чомусь хрестоматійним у конституційно-правовій науці та увійшов у практику більшості конституційних судів Європи, а також Європейського суду з прав людини.

Зокрема, у справі «Ле Конт, Ван Левен і Де Мейер проти Бельгії» 1981 року, Європейський суд з прав людини сформував перший базовий стандарт публічності – «дисциплінарні провадження закритого характеру є допустимими, але лише за наявності належного обґрунтування; відсутність публічного слухання на нижчому рівні може бути компенсована публічним

розглядом в апеляційній інстанції за умови повної юрисдикції апеляції» [95]. У справі «Дієнне проти Франції» 1995 року Європейський суд з прав людини констатував порушення, зазначивши, що «навіть якщо інтереси захисту лікарської таємниці та приватного життя пацієнтів можуть виправдовувати закриті слухання, це має бути «абсолютно необхідним» у конкретних обставинах. Формальне посилення на категорію справи є недостатнім» [57]. У справі «Б. і П. проти Сполученого Королівства» 2001 року, Європейський суд з прав людини «визнав допустимим виключення публіки зі слухань у справах про проживання дітей після розлучення батьків, оскільки інтереси неповнолітніх та захист приватного життя сторін були конкретно обґрунтовані» [11]. У справі «Загородніков проти Росії» 2007 року Європейський суд з прав людини «визнав недостатнім для виправдання закритого розгляду посилення на «інтереси громадського порядку» без конкретизації» [66]. У справі «Рамос Нуньес Де Карвальо Е Са проти Португалії» 2018 року Європейський суд з прав людини зазначив, що «якщо апеляційний суд обмежений лише правовими питаннями і не може переглянути факти та пропорційність санкції, відсутність публічного слухання в нижчій інстанції не компенсується» [139].

На наш погляд, така європейська прецедентна практика має послідовно застосовуватися також у діяльності національних судів при вирішенні питання про проведення закритого судового засідання або інші обмеження принципу транспарентності.

Показовим у цьому контексті є положення ч. 12 ст. 7 ЦПК України, яка встановлює, що «якщо під час закритого судового засідання буде встановлено, що інформація, для забезпечення нерозголошення якої розгляд справи або вчинення окремих процесуальних дій відбувалися в закритому судовому засіданні, вже є публічно доступною або обмеження доступу до інформації є безпідставним чи не відповідає закону, суд постановляє ухвалу про подальший розгляд справи у відкритому судовому засіданні». Це нормативне правило є прямим втіленням принципу пропорційності стосовно інституту

закритого судового засідання. Варто погодитися з позицією Е. В. Твердохліб, що «пропорційність в цивільному судочинстві – не лише юридичний термін, а й концепція, яка відтворює законодавчий підхід до забезпечення балансу між приватними й публічними інтересами, реалізації судової влади та забезпечення прав учасників судового процесу. Одночасно пропорційність є гарантією від необ'єктивності дій суду та сприяє укріпленню довіри до судової влади» [159, с. 416]. Очевидно, що закритість судового розгляду не може зберігатися довше, ніж того вимагає інтерес, що охороняється законом. При припиненні дії обставин, що обмежують транспарентність правосуддя, відповідні заходи підлягають негайному скасуванню.

Підводячи короткі підсумки дослідження меж транспарентності правосуддя у цивільних справах, необхідно зазначити, що відкритість судового процесу, не будучи абсолютною правовою цінністю, поряд з інформацією, що охороняється законом, недоторканністю приватного життя, захистом таємниці усиновлення та персональних даних входить до системи конституційно-правових цінностей, жодна з яких не є завідомо пріоритетною для законодавця, а їх співвідношення визначається в кожному конкретному випадку за допомогою вимог щодо пропорційності. При цьому обмеження транспарентності правосуддя завжди має бути мінімально необхідним, а законодавець і правозастосовна практика повинні прагнути до того, щоб навіть за умови неминучого обмеження відкритості судового процесу зберігати її в тій мірі, в якій це не суперечить інтересам, що охороняються законом. Це, мабуть, одна з основних характеристик правової держави, держави, в якій транспарентність правосуддя у цивільних справах є загальним правилом, а проведення закритих судових засідань – винятком [97, с. 31–34].

Висновки до Розділу 2

1. Вітчизняний законодавець оперує такими термінами як «гласність», «відкритість», «публічність», проте не використовує «транспарентність». Існуючі термінологічні розбіжності можуть свідчити про те, що категорії гласності та відкритості судового процесу, незважаючи на їх законодавче тлумачення, не в повній мірі охоплюють той зміст, який сучасна юридична думка вкладає в поняття транспарентності правосуддя у цивільних справах.

2. Гласність судового процесу передбачає можливість бути присутнім під час розгляду цивільної справи та фіксувати її хід. Її зміст охоплює відкритість судового засідання для зовнішнього спостереження та можливість безпосереднього сприйняття судового процесу. Гласність у законодавчому розумінні звернена виключно до моменту судового засідання, залишаючи поза своєю увагою питання, які пов'язані з доступністю інформації про справу до, після та поза рамками судового засідання.

3. Відкритість судового процесу ширша за гласність, оскільки вона не обмежується фізичною присутністю в залі судового засідання, а передбачає процедуру отримання процесуально значущої інформації щодо справи, включаючи відомості, які розміщені в електронній формі, тобто відкритість правосуддя має інформаційний характер. Разом з тим, категорія відкритості правосуддя також не позбавлена певної обмеженості. Стаття 8 ЦПК України зосереджена переважно на інформації про конкретну справу та її учасників, не поширюючись на ширше поняття прозорості судової системи як інституту державної влади, і не зачіпає питання розподілу судових справ, формування суддівського корпусу, розкриття статистичних даних про діяльність судів тощо.

4. Публічність як самостійна процесуальна категорія виконує, в основному, інформаційну функцію та пов'язана з проголошенням судових рішень. публічність в цивільному судочинстві правомірно розглядати в контексті зверненості результату судового розгляду до суспільства.

5. Порівняння суміжних правових категорій дозволяє констатувати, що, хоча вони й взаємопов'язані, водночас не збігаються за обсягом, змістом і функціональною спрямованістю. Гласність відповідає за так звану «видимість» судового процесу в реальному часі та просторі; відкритість – за інформаційну доступність відомостей про цивільну справу; публічність – за загальнодоступність результату судового розгляду; мотивованість рішення – за логіку ухвалення судового рішення. За такого розуміння транспарентність не можна розглядати крізь призму лише одного з перелічених чинників. Транспарентність правосуддя у цивільних справах виступає родовим поняттям, яке об'єднує гласність, відкритість і публічність, причому, не дублюючи їх. Вона являє собою їхню якісну єдність.

6. Транспарентність має самостійне функціональне призначення, яке полягає в забезпеченні можливості громадського контролю над правосуддям як обов'язкової умови його легітимності в правовій і демократичній державі. Транспарентність правосуддя у цивільних справах, на відміну від гласності, не обмежується судовим засіданням, на відміну від відкритості, вона не зводиться до оприлюднення інформації про конкретну цивільну справу, а на відміну від публічності, не вичерпується проголошенням судового рішення. Вона охоплює всі ці елементи, додаючи до них ключову інституційну характеристику, сутність якої полягає в трактуванні її як системної прозорості судової влади та гарантії фактичного доступу до відомостей щодо правосуддя.

7. Пропонується визначати транспарентність правосуддя у цивільних справах як багаторівневу правову категорію, що означає сукупність взаємопов'язаних вимог до організації та здійснення цивільного судочинства, які забезпечують можливість громадського контролю над правосуддям. Структурно транспарентність правосуддя у цивільних справах включає, по-перше, процесуальний рівень (гласність судового розгляду); по-друге, інформаційний рівень (відкритість інформації про цивільну справу та її результати); по-третє, комунікативний рівень (публічність оголошення судових рішень, включаючи їх належну мотивувальну частину); по-четверте,

інституційний рівень (прозорість судової системи в цілому, включаючи механізми розподілу судових справ, оприлюднення правової статистики, організацію доступу до правосуддя); по-п'яте, технологічний рівень (використання цифрових технологій для забезпечення доступності правосуддя). Транспарентність у запропонованому розумінні охоплюється концептом права на доступний і справедливий судовий розгляд, який гарантується ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Публічність судового розгляду та проголошення судового рішення є одним із фундаментальних елементів цієї процесуальної гарантії. Отже, транспарентність правосуддя у цивільних справах правомірно розглядати як характерну рису права на доступ до правосуддя в його конвенційному розумінні.

8. Будь-які законодавчі обмеження транспарентності правосуддя у цивільних справах мають бути пропорційними та підлягають обґрунтуванню з урахуванням тих правових цінностей, які вони охороняють і які можуть суперечити загальній меті створення відкритого правосуддя.

9. Визначаючи місце транспарентності в системі принципів українського цивільного судочинства, вважаємо, що вона перебуває у тісному функціональному взаємозв'язку з принципами цивільного процесу, посідаючи місце, суміжне з принципом гласності та відкритості, однак не збігаючись із ним. Транспарентність ширша за обсягом, змістом і спрямована на широке коло суб'єктів. Це призводить до висновку, що нинішня редакція ст. 2 ЦПК України не забезпечує належного нормативного закріплення транспарентності як самостійної правової цінності.

10. Функції транспарентності правосуддя у цивільних справах не діють ізольовано, а утворюють єдину функціональну систему, в якій кожна функція передбачає інші. Зокрема, контрольна функція створює умови для визнання судової системи законною та ефективною, оскільки суспільство мало реальну можливість стежити за правосуддям і переконатися в його якості. Легітимація посилює правовиховну функцію в тому сенсі, що судові рішення, які

користуються суспільною довірою, сприймаються ним як авторитетні приклади правомірної поведінки. Правовиховний вплив зміцнює превентивну функцію, адже суспільство з розвиненою правовою культурою з меншою ймовірністю допускає зловживання правом. Ця системна єдність функцій транспарентності правосуддя має важливий практичний наслідок. Будь-яке обмеження транспарентності тягне за собою певні юридичні наслідки, тому вони вимагають не тільки законодавчого тлумачення, а й належної доктринальної аргументації.

11. Структура транспарентності правосуддя у цивільних справах включає низку суб'єктів, а саме: суд, який зобов'язаний забезпечити відкритість правосуддя, учасники справи як суб'єкти права на транспарентність стосовно своєї справи, суспільство як кінцевий адресат транспарентності та засоби масової інформації як інституція, що забезпечує фактичну доступність публічного контролю над правосуддям. Така багатосуб'єктність зумовлює необхідність розробки комплексної правової концепції транспарентності правосуддя у цивільних справах.

12. Міжнародно-правові стандарти транспарентності правосуддя у цивільних справах виправдано розглядати не тільки як орієнтир, якому має відповідати національне нормативне регулювання, але й як критерій оцінки досягнутих результатів реформування української юрисдикційної сфери.

13. Публічність судового розгляду та публічність судового рішення є двома взаємопов'язаними, але не тотожними самостійними процесуальними гарантіями. Обмеження публічності судового розгляду допускаються з широкого кола підстав, а обмеження публічності оголошення судового рішення можливі лише у виняткових випадках. Європейський суд з прав людини системно розмежовує ці дві процесуальні гарантії у своїй практиці, визнаючи, що публічність судового рішення може бути забезпечена різними способами.

14. Перелік допустимих обмежень публічності судового розгляду, наведений у ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних

свобод, є вичерпним. Практика Європейського суду послідовно дотримується вимоги вузького тлумачення цих обмежень, що передбачає обов'язок держави обґрунтувати необхідність обмеження відкритості судового розгляду стосовно конкретних обставин цивільної справи.

15. При визначенні меж дії транспарентності правосуддя у цивільних справах має враховуватися вимога недоторканності приватного життя учасників судового процесу. Стаття 8 ЦПК України сформульована в цілому у річищі міжнародно-правових зобов'язань України.

16. Прецедентна судова практика, яка склалася на основі тлумачення ст. 47 Хартії основних прав Європейського Союзу, розширює стандарт транспарентності правосуддя, зокрема, щодо забезпечення доступності судових рішень та електронних інструментів розкриття судової практики. Для України цей досвід може бути затребуваним.

17. Порівняння Модельних європейських правил цивільного процесу ELI-UNIDROIT з нормами ЦПК України виявляє як значну схожість, так і низку істотних розбіжностей. ЦПК України відтворює базову вимогу публічності та передбачає обов'язкову публікацію рішень у Єдиному державному реєстрі судових рішень. Однак вітчизняне законодавство не містить прямого аналога охоронних наказів, передбачених частиною 2, тобто спеціальних заходів суду щодо забезпечення конфіденційності частини матеріалів справи при збереженні відкритості засідання в цілому.

18. Певний внесок у формування стійких міжнародно-правових стандартів транспарентності правосуддя у цивільних справах роблять і документи Венеціанської комісії (Європейської комісії за демократію через право) як провідного консультативного органу Ради Європи з питань конституційного права. Венеціанська комісія підходить до розгляду питання про транспарентність правосуддя з позиції забезпечення умов незалежності судової влади та визначення прозорих інституційних механізмів її реалізації. Венеціанська комісія виступає за прозорість судових реформ як таких, обґрунтовано вважаючи, що перетворення судової системи, які здійснюються

без дотримання належних конституційних процедур або без широкого громадського обговорення та участі, підбивають довіру до правосуддя навіть у тому випадку, якщо їхній зміст формально відповідає стандартам незалежності та неупередженості.

19. Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи акцентують увагу не лише на необхідності відкритості судової системи для спостереження та контролю, а й на позитивному обов'язку суду сприяти поінформованості суспільства про свою діяльність.

20. Міжнародно-правові стандарти транспарентності правосуддя у цивільних справах є комплексним засобом підтримання довіри суспільства до суду, який охоплює як безпосередні правила ведення судового процесу, так і загальні вимоги до транспарентності організації судової системи, спрямовані на забезпечення верховенства права в демократичному суспільстві. У зв'язку з цим можна сформулювати визначення міжнародно-правових стандартів транспарентності правосуддя у цивільних справах як системи універсальних вимог, орієнтирів та критеріїв, закріплених у міжнародних нормативно-правових актах та прецедентній практиці, які визначають відкритість судової влади та слугують інструментом оцінки якості національних правових систем. Дане поняття може включати в себе такі обов'язкові елементи:

процесуальні гарантії публічності. Забезпечення права кожного на справедливий і публічний розгляд справи, а також публічне оголошення судового рішення. При цьому міжнародно-правові стандарти розмежовують публічність самого судового розгляду та доступність підсумкового судового рішення, яке може бути надане громадськості не тільки усно, але й через спеціальні архіви або реєстри;

обґрунтованість обмежень транспарентності правосуддя. Встановлення вичерпного переліку підстав для обмеження відкритості (наприклад, інтереси моралі, національної безпеки або захисту приватного життя). Будь-яке обмеження має підлягати суворому тлумаченню та супроводжуватися конкретним обґрунтуванням його необхідності та пропорційності;

інституційна відкритість, що передбачає прозорість механізмів функціонування судової влади в цілому, включаючи публічні конкурси з відбору суддів, відкритість дисциплінарних процедур та підзвітність судів перед громадянським суспільством;

інформаційна доступність та цифрова транспарентність, що передбачає обов'язок держави забезпечувати реальний доступ до судових рішень через відкриті реєстри, надавати інформацію про компетенцію судів та порядок звернення до них, а також розвивати цифрову інфраструктуру (онлайн-доступ до справ, використання відеозв'язку) за умови захисту персональних даних.

21. Зарубіжний досвід має стати основою для конкретних пропозицій щодо вдосконалення вітчизняного цивільного процесуального законодавства.

В основі німецької моделі транспарентності правосуддя лежить принцип відкритості судового розгляду, який розглядається не лише як організаційний принцип, а як елемент належної судової процедури, недотримання якого тягне за собою самостійні негативні правові наслідки.

Французька модель транспарентності правосуддя у цивільних справах акцентує увагу не на публічності судового засідання як такого, а на публічності судового акта, що відображає особливості французької процесуальної традиції змагальності.

Польська модель транспарентності правосуддя у цивільних справах формулює самостійне процесуальне право учасників справи на фіксацію судового процесу, яке не має прямого аналога в чинному ЦПК України.

Англійська модель транспарентності правосуддя у цивільних справах, закріплена в Правилах цивільного судочинства 1998 року, є найбільш ретельно розробленою з усіх розглянутих нормативних систем у частині конкретних процесуальних механізмів забезпечення відкритості судового розгляду.

Модель транспарентності правосуддя у цивільних справах, втілена у Федеральних правилах цивільного судочинства США, відрізняється від розглянутих європейських систем як за структурою, так і за інституційними

механізмами її реалізації. Однією з найбільш самобутніх рис американської моделі транспарентності правосуддя у цивільних справах є високорозвинена система захисту персональних даних під час публічного оприлюднення матеріалів судової справи.

22. Відкритість судового процесу, не будучи абсолютною правовою цінністю, поряд з інформацією, що охороняється законом, недоторканністю приватного життя, захистом таємниці усиновлення та персональних даних входить до системи конституційно-правових цінностей, жодна з яких не є завідомо пріоритетною для законодавця, а їх співвідношення визначається в кожному конкретному випадку за допомогою вимог щодо пропорційності. При цьому обмеження транспарентності правосуддя завжди має бути мінімально необхідним, а законодавець і правозастосовна практика повинні прагнути до того, щоб навіть за умови неминучого обмеження відкритості судового процесу зберігати її в тій мірі, в якій це не суперечить інтересам, що охороняються законом. Це одна з основних характеристик правової держави, держави, в якій транспарентність правосуддя у цивільних справах є загальним правилом, а проведення закритих судових засідань – винятком.

РОЗДІЛ 3

МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТРАНСПАРЕНТНОСТІ ПРАВОСУДДЯ У ЦИВІЛЬНИХ СПРАВАХ

3.1 Гласність судового розгляду цивільних справ

У третьому розділі цього дисертаційного дослідження, на основі сформованих теоретичних знань щодо транспарентності правосуддя, ми перейдемо до вивчення механізмів її практичного забезпечення у цивільному судочинстві. З огляду на те, що транспарентність правосуддя є структурно складною правовою категорією, яка охоплює різноманітні аспекти організації та здійснення правосуддя у цивільних справах. Однак історично першим, традиційним та концептуально значущим її проявом була і залишається гласність судового розгляду, тобто відкритість судового процесу для безпосереднього спостереження та сприйняття. Можна навіть сказати, що гласність судового розгляду – це первинний етап практичної реалізації транспарентності правосуддя, і в цьому сенсі нормативне регулювання ЦПК України є найбільш детальним і послідовним. Що, втім, не виключає постановку питання про відповідність між законодавчими положеннями та сучасною практикою правозастосування.

Нормативною основою гласності судового розгляду цивільних справ в Україні є ст. 7 ЦПК України, яка закріплює базове правило про те, що «розгляд справ у судах проводиться усно та відкрито, крім випадків, передбачених цим Кодексом». Це положення, на перший погляд, видається вичерпним і, мабуть, не вимагає пильної дослідницької уваги. Разом з тим, у статті цивільного процесуального закону, що розглядається, використовується поєднання «усно та відкрито», що свідчить про те, що вітчизняний законодавець поєднує принцип усності як форми судового розгляду цивільних справ та відкритості як його публічного характеру в єдиній нормі, тим самим

підкреслюючи їх нерозривний функціональний взаємозв'язок. Як вже показав, авторський історичний нарис розвитку судових процедур, закритий і таємний судовий розгляд історично завжди був письмовим, відкритість, навпаки, передбачає усне та безпосереднє сприйняття перебігу судового процесу. Крім того, ЦПК України зазначає, що «крім випадків, передбачених цим Кодексом». Іншими словами, закон встановлює відкритість судового розгляду як загальне правило, а закритість як виняток, що потребує окремого нормативного підґрунтя та обмежувального тлумачення.

Реалізація принципу гласності судового розгляду цивільних справ передбачає, насамперед, право будь-якої особи бути присутньою під час розгляду цивільної справи. Частина 2 ст. 7 ЦПК України передбачає, що «будь-яка особа має право бути присутньою на відкритому судовому засіданні. Від особи, яка бажає бути присутньою у судовому засіданні, забороняється вимагати будь-які документи, крім документа, що посвідчує особу. Особи, які бажають бути присутніми у судовому засіданні, допускаються до зали судових засідань до початку судового засідання або під час перерви». Очевидно, що такий законодавчий підхід спрямований на виключення будь-якої можливості для суду створювати формальні адміністративні перешкоди для доступу громадськості до зали судового засідання під приводом відсутності спеціального дозволу, будь-якого направлення, посвідчення професійної приналежності та інших подібних вимог, які можуть застосовуватися як інструменти неформального обмеження гласності судового процесу. Гарантія доступу до судового засідання є універсальною, оскільки вона не залежить ані від професійного статусу особи, ані від її ставлення до цивільної справи, ані від її громадянства та інших характеристик особистості.

Проте, ЦПК України визначає низку винятків із загального правила, які варто розглядати в їх сукупності. Відповідно до ч. 3 ст. 7 ЦПК України, «суд може видалити із зали судових засідань осіб, які перешкоджають веденню судового засідання, здійсненню прав або виконанню обов'язків учасників

судового процесу або судді, порушують порядок у залі суду. Суд може прийняти рішення про обмеження доступу осіб, які не є учасниками судового процесу, до судового засідання під час карантину, встановленого Кабінетом Міністрів України відповідно до Закону України «Про захист населення від інфекційних хвороб», якщо участь у судовому засіданні становитиме загрозу життю чи здоров'ю особи». Це виключення, введене у зв'язку з пандемією, було продиктовано об'єктивними обставинами і є логічним й вимушеним обмеженням транспарентності правосуддя в інтересах охорони здоров'я. Важливо, що ця норма сформульована як право суду, а не його процесуальний обов'язок, тобто законодавець залишає за судом право на власний розсуд вирішувати питання щодо обмеження доступу навіть в умовах дії карантину, що загалом відповідає законодавчій моделі обмежень транспарентності – замість запровадження режиму повністю закритого засідання ЦПК України передбачає обмеження лише фізичної присутності при збереженні всіх інших елементів транспарентності правосуддя.

В умовах воєнного стану, що діє в Україні з 24 лютого 2022 року, питання щодо обмежень гласності судового процесу має особливе значення. Пошкодження судових приміщень у низці областей, режим повітряної тривоги, обмеження пересування та евакуація частини судових установ створили об'єктивні перешкоди для проведення відкритих судових засідань. Законодавець вжив низку заходів щодо адаптації до ситуації, що склалася, однак їхнє системне регулювання стосовно транспарентності правосуддя, як і раніше, залишається незавершеним. Ми дотримуємося тієї позиції, згідно з якою будь-які обмеження відкритості судового процесу, введені в період надзвичайних обставин, повинні мати чітко обмежений часовий характер і підлягати скасуванню при припиненні обставин, які їх обумовили.

Певний науковий інтерес представляє регулювання права на фіксацію ходу судового засідання особами, присутніми в залі. Згідно з ч. 4 ст. 7 ЦПК України, «особи, присутні в залі судового засідання, представники медіа можуть проводити в залі судового засідання фотозйомку, відео- та аудіозапис

з використанням портативних відео- та аудіотехнічних засобів без отримання окремого дозволу суду, але з урахуванням обмежень, встановлених цим Кодексом». Варто позитивно оцінити таке законодавче рішення в контексті розширення фактичних можливостей громадянського суспільства та засобів масової інформації щодо здійснення громадського контролю над здійсненням правосуддя. Цивільний процесуальний закон у редакції до 2017 року для проведення відеозапису в залі суду вимагав дозволу головуючого. Нинішня редакція розглянутої норми усуває цю перешкоду, залишаючи суду лише право на обмеження фіксації, але не на її загальну заборону.

Частина 6 ст. 7 ЦПК України уточнює межі здійснення фіксації. Вона передбачає, що «проведення в залі судового засідання фотозйомки, відеозапису, а також трансляція судового засідання повинні здійснюватися без створення перешкод у веденні засідання та здійсненні учасниками судового процесу їхніх процесуальних прав». Вважаємо, що таке обмеження має, насамперед, функціональний характер через те, що забороняє не сам факт фіксації судового засідання, а лише такий спосіб її здійснення, який порушує нормальний хід судового процесу. Отже, можна говорити про те, що національний законодавець намагається знайти баланс між транспарентністю правосуддя як суспільним інтересом і правом учасників судового процесу на належний судовий розгляд. Звісно, що це вимагає свого обґрунтування. Принципово, що лише суд визначає, чи створює конкретна форма фіксації судового процесу перешкоди у веденні судового засідання, і виносить відповідну ухвалу, яка може бути оскаржена.

Водночас законодавець розмежовує фіксацію перебігу судового засідання та його трансляцію. Частина 5 ст. 7 ЦПК України встановлює, що «трансляція судового засідання здійснюється з дозволу суду. Якщо всі учасники справи беруть участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції, здійснюється транслявання перебігу судового засідання в мережі Інтернет в обов'язковому порядку». Здається, що таке розмежування є концептуально обґрунтованим, адже зйомка в залі суду та поширення

зображення в реальному часі необмеженій аудиторії є фактично різними явищами за своїми наслідками для учасників справи та для перебігу судового розгляду. Трансляція може створювати небажаний ефект, тому збереження за судом контролю над трансляцією при одночасному визнанні свободи фіксації судового розгляду, на наш погляд, є оптимальним у процесі встановлення гармонійного співвідношення між відкритістю судового процесу та суспільними інтересами щодо належного здійснення правосуддя.

Винятком із загального правила про дозвільний порядок трансляції є випадок, коли всі учасники справи беруть участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції. У цьому випадку, трансляція перебігу судового засідання в мережі Інтернет здійснюється в обов'язковому порядку. Це нормативне правило було введено у зв'язку з широким поширенням практики дистанційної участі сторін у судових засіданнях. Законодавець обґрунтовано виходив із тієї суворой логіки, згідно з якою, якщо засідання й без того вже проводиться в електронній формі, позбавлення громадськості можливості спостерігати за ним у режимі реального часу було б необґрунтованим обмеженням транспарентності правосуддя. Хоча ця юридична норма й породжує питання, чому при участі в судовому засіданні в режимі відеоконференції для всіх учасників трансляція є обов'язковою, тоді як під час звичайного судового засідання вона є лише факультативною і вимагає дозволу суду. Відмінність зазначених режимів, як нам вбачається, потребує чіткішого законодавчого та доктринального пояснення.

Окремого розгляду заслуговує нормативне положення, передбачене ч. 8 ст. 7 ЦПК України, яке регулює особливий аспект транспарентності правосуддя, а саме: порядок оприлюднення особистого листування та приватних записів у судовому засіданні. Згідно з цим положенням, «особисті папери, листи, записи телефонних розмов, телеграми та інші види кореспонденції можуть бути оголошені у судовому засіданні лише за згодою осіб, визначених Цивільним кодексом України. Це правило застосовується при дослідженні звуко- та відеозаписів такого самого характеру». Як бачимо,

визначається додаткове співвідношення між відкритістю інформації та захистом персональних даних. Навіть у відкритому судовому засіданні, зміст особистого листування не може бути доведений до відома громадськості без згоди його автора або адресата. Звуження меж гласності судового розгляду не скасовує публічний характер цивільного судочинства в цілому, а лише виключає зі сфери загального доступу певні конкретні види конфіденційних відомостей. Такий диференційований законодавчий підхід слід визнати позитивним.

Звернемося до системи фіксування судового процесу. Стаття 247 ЦПК України визначає, що «суд під час судового розгляду справи здійснює повне фіксування судового засідання за допомогою звукозаписувального технічного засобу в порядку, передбаченому Положенням про Єдину судову інформаційно-комунікаційну систему та/або положеннями, що визначають порядок функціонування її окремих підсистем (модулів). За заявою будь-кого з учасників справи або за ініціативою суду повне фіксування судового засідання здійснюється за допомогою відеозаписувального технічного засобу (за наявності в суді технічної можливості та за відсутності заперечень з боку будь-кого з учасників судового процесу). Повне або часткове відтворення технічного запису судового засідання здійснюється на вимогу учасника справи або за ініціативою суду. Технічний запис судового засідання та протокол судового засідання після закінчення судового засідання долучаються до матеріалів справи. Порядок зберігання технічного запису судового засідання та долучення його до матеріалів справи визначається Положенням про Єдину судову інформаційно-комунікаційну систему та/або положеннями, що визначають порядок функціонування її окремих підсистем (модулів)».

Як з'ясувалося, вітчизняний законодавець встановлює, з одного боку, обов'язкову фіксацію судового процесу за допомогою звукозаписувального технічного пристрою, з іншого – можливості факультативного відеозапису за заявою будь-якого з учасників справи або з ініціативи суду за наявності технічної можливості в суді та за відсутності заперечень з боку кого-небудь із

учасників судового процесу. Тобто, звукозапис є невід'ємним стандартом судового процесу, а відеозапис залежить від технічних можливостей суду та процесуальної згоди учасників. Ця нормативна конструкція викликає низку критичних зауважень.

Передусім, залежність відеозапису від наявності технічних можливостей у суді створює нерівність у тому сенсі, що технічно добре оснащені суди у великих містах забезпечують вищий рівень фіксації судового розгляду, тоді як суди в невеликих населених пунктах часто обмежуються лише аудіозаписом. Крім того, умова щодо відсутності заперечень з боку учасників процесу стосовно відеозапису нерідко породжує таку ситуацію, коли учасник процесу, який зацікавлений в обмеженні транспарентності фіксації, може заблокувати відеозапис одним лише запереченням, без обов'язку його детального обґрунтування. Подібний механізм докорінно відрізняється від естонської нормативної моделі гласності, яка закріплює обов'язковий аудіозапис із вичерпним переліком технічних винятків, та від англійської процесуальної моделі, що передбачає обов'язковий запис судових засідань без будь-яких умов згоди сторін.

Частина 2 ст. 247 ЦПК України встановлює правило, що обмежує обов'язок технічної фіксації. «Фіксування судового засідання технічним засобом здійснює секретар судового засідання. У разі неявки на судові засідання всіх учасників справи або у разі, якщо відповідно до положень цього Кодексу розгляд справи здійснюється судом за відсутності учасників справи, фіксування судового процесу за допомогою звукозаписувального технічного засобу не здійснюється». Це виключення є цілком логічним. За відсутності сторін технічний запис втрачає більшу частину свого функціонального сенсу.

Істотним елементом системи фіксування судового розгляду є протокол судового засідання, порядок ведення якого регламентується ст. 248 ЦПК України. «У судовому засіданні секретар судового засідання забезпечує ведення протоколу судового засідання, крім випадків, передбачених цим Кодексом.

У протоколі судового засідання зазначаються такі відомості:

- 1) рік, місяць, число та місце судового засідання;
- 2) найменування суду, який розглядає справу, прізвища та ініціали судді, секретаря судового засідання;
- 3) справа, що розглядається, імена (найменування) сторін та інших учасників справи;
- 4) порядковий номер вчинення процесуальної дії;
- 5) назва процесуальної дії;
- 6) час вчинення процесуальної дії;
- 7) ухвали суду, винесені в судовому засіданні без оформлення окремого документа;
- 8) інші відомості, визначені цим Кодексом.

Протокол судового засідання ведеться секретарем судового засідання та підписується ним невідкладно, але не пізніше наступного дня після судового засідання і приєднується до справи. Під час здійснення повного фіксування судового засідання технічними засобами, а також проведення судового засідання в режимі відеоконференції протокол судового засідання створюється Єдиною судовою інформаційно-комунікаційною системою в порядку, визначеному Положенням про Єдину судову інформаційно-комунікаційну систему та/або положеннями, що визначають порядок функціонування її окремих підсистем (модулів). Протокол судового засідання скріплюється електронним підписом секретаря судового засідання і приєднується до справи». Пропонований законодавчий підхід варто оцінити як прогресивний, оскільки автоматичне формування протоколу на основі технічного запису істотно знижує ризик неповноти або недостовірності письмової фіксації ходу судового засідання.

Відповідно до частини 15 ст. 7 ЦПК України, «офіційним записом судового засідання є лише технічний запис, здійснений судом у порядку, передбаченому цим Кодексом». Це положення усуває можливі колізії між офіційним технічним записом та неофіційними записами, які зроблені

учасниками справи або представниками засобів масової інформації. Зроблені ними записи можуть слугувати джерелами інформації, однак вони не мають процесуального статусу офіційного запису.

«Учасник справи має право отримати копію технічного запису судового процесу. Розмір судового збору за видачу в електронній формі копії технічного запису судового засідання, у тому числі шляхом надання доступу до Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи або її окремої підсистеми (модуля) для його завантаження, встановлюється законом (ч. 5, 6 ст. 247 ЦПК України)». Це право безпосередньо пов'язане з інформаційною складовою (елементом) транспарентності правосуддя у цивільних справах, з огляду на те, що доступність офіційного запису судового засідання забезпечує широку можливість подальшого судового та громадського контролю за тим, як насправді відбувався судовий розгляд цивільної справи.

Стаття 250 ЦПК України регламентує порядок складання та оформлення протоколів про окремі процесуальні дії.

«Під час вчинення окремої процесуальної дії поза судовим засіданням складається протокол. При його складанні можуть застосовуватися технічні засоби.

У протоколі вчинення окремої процесуальної дії зазначаються такі відомості:

- 1) рік, місяць, число та місце вчинення процесуальної дії;
- 2) час початку вчинення процесуальної дії;
- 3) найменування суду, який розглядає справу, прізвища та ініціали судді, секретаря судового засідання;
- 4) справа, що розглядається, імена (найменування) учасників справи;
- 5) відомості про явку учасників справи, експертів, спеціалістів, перекладачів, свідків;
- 6) відомості про роз'яснення сторонам та іншим учасникам справи їхніх процесуальних прав та обов'язків;

- 7) усі розпорядження головуєчого та ухвали, що були винесені, дані про застосування технічних засобів фіксації судового процесу;
- 8) заяви та клопотання сторін та інших учасників справи;
- 9) основний зміст пояснень сторін, третіх осіб, їхніх представників та інших учасників справи, а також показання свідків, усне роз'яснення експертами своїх висновків та відповідей на поставлені їм додаткові питання; консультацій та висновків спеціалістів;
- 10) докази, а у разі якщо докази не додаються до справи, номер, дата та зміст письмових доказів, опис доказів;
- 11) час закінчення вчинення процесуальної дії;
- 12) інші відомості, визначені цим Кодексом.

Протокол повинен бути оформлений не пізніше наступного дня після вчинення окремої процесуальної дії. Протокол підписується головуєчим та секретарем судового засідання, приєднується до справи і зберігається в установленому порядку разом з її матеріалами. Письмові зауваження з приводу неповноти або неправильності протоколу вчинення окремої процесуальної дії подаються до суду протягом п'яти днів з дня його підписання та розглядаються судом у порядку, встановленому статтею 249 цього Кодексу».

Ця норма важлива з точки зору забезпечення транспарентності правосуддя, оскільки регулює ті процесуальні дії, які за своєю природою найважче піддаються публічному контролю, а саме: огляди на місці, допити поза залом засідання тощо. Детальний протокол таких дій, підписаний головуєчою особою та секретарем судового засідання, є основним засобом забезпечення транспарентності цих форм цивільної процесуальної діяльності.

Стаття 249 ЦПК України передбачає порядок подання зауважень щодо технічного запису судового засідання, протоколу судового засідання та їх розгляд. «Учасники справи мають право ознайомитися із технічним записом судового засідання, протоколом судового засідання та протягом п'яти днів з дня проголошення рішення у справі подати до суду письмові зауваження

щодо неповноти або неправильності їх запису. Головуючий розглядає зауваження щодо технічного запису судового засідання та протоколу судового засідання, про що постановляє відповідну ухвалу. У разі пропуску строку подання зауважень і відсутності підстав для його поновлення головуєчий залишає їх без розгляду. Зауваження щодо технічного запису судового засідання чи протоколу судового засідання повинні бути розглянуті не пізніше п'яти днів з дня їх подання».

Порядок подання зауважень до протоколу є суттєвим, хоча й дещо недооціненим елементом транспарентності правосуддя у цивільних справах. Він дозволяє сторонам коригувати офіційний запис судового засідання, усуваючи розбіжності між ним і реальним ходом судового розгляду. Водночас судова практика свідчить про недоліки цього механізму, обумовлені тим, що зауваження розглядаються тим самим головуючою особою, дії якої вони, як правило, і оскаржують, що не може не ставити під сумнів об'єктивність їх розгляду. Чинний ЦПК України іншого варіанту не передбачає, що вимагає належного законодавчого вирішення цього питання.

Новим елементом транспарентності правосуддя є положення частини 18 ст. 7 ЦПК України, що встановлює спеціальний режим фіксації під час публічного проголошення судового рішення. «Якщо судове рішення оголошується прилюдно, учасники справи, інші особи, присутні у залі судового засідання, представники медіа можуть проводити у залі судового засідання фотозйомку, відеозапис, транслявання оголошення рішення по радіо та телебаченню, в мережі Інтернет». Заслуговує на схвалення такий законодавчий підхід, оскільки він визначає особливий, порівняно з фіксацією ходу судового засідання, порядок реалізації транспарентності правосуддя. Власне, при проголошенні судового рішення правосуддя найбільш виразно проявляє свій публічний характер. Тому законодавець не передбачає в цей момент дозволу суду на трансляцію, який в інших випадках є обов'язковим. Такий підхід відповідає позиції Європейського суду з прав людини про те, що

публічність процедури оголошення судового рішення є безумовною процесуальною гарантією учасників судового процесу.

Вважаємо за необхідне та доцільне доповнити аналіз гласності судового розгляду цивільних справ як елементу транспарентності правосуддя стосовно окремих стадій цивільного судочинства. ЦПК України в редакції 2017 року структурно виділяє, під час розгляду цивільної справи в суді першої інстанції, підготовче провадження та розгляд справи по суті. Підготовче засідання є відкритим, якщо судом не постановлено інше з уже згаданих підстав. Це важливо, зважаючи на мету та завдання, які стоять перед підготовчим провадженням. Необхідний контроль і за вчиненням підготовчих дій. Йдеться про контроль за досить значущою частиною ключових процесуальних рішень, щодо прийняття або неприйняття доказів, кола учасників цивільної справи, заходів забезпечення позову тощо.

Дещо інший порядок передбачено щодо врегулювання спору за участю судді, передбаченого статтями 201–206 ЦПК України. Згідно зі ст. 203 ЦПК, «проведення врегулювання спору за участю судді здійснюється у формі спільних та (або) закритих нарад. Сторони мають право брати участь у таких нарадах у режимі відеоконференції в порядку, визначеному цим Кодексом. Спільні наради проводяться за участю всіх сторін, їх представників та судді. Закриті наради проводяться за ініціативою судді з кожною із сторін окремо».

Закриті наради з кожною зі сторін окремо є особливою процесуальною формою, в рамках якої дотримання принципу гласності судового процесу є менш пріоритетним, ніж завдання щодо досягнення примирення сторін. Ми переконані в тому, що обмеження транспарентності правосуддя в такому випадку є виправданим. Це зумовлено не стільки захистом приватних інтересів, скільки природою примирної процедури, яка не передбачає відкритості переговорів про мирову угоду та можливі поступки сторін. О. В. Горецький слушно пише, що «в основі примирних способів вирішення спорів лежить принципово інша філософія: замість боротьби за її позиції – пошук спільних інтересів, замість руйнування відносин – їх збереження» [44,

с. 10]. В іншому випадку, це нівелювало б переваги процедури, що розглядається. Цікаво зазначити, що таке законодавче рішення збігається з підходом естонського законодавця, який у ч. 2 ст. 38 ЦПК Естонії вказав на те, що «суд може оголосити процес або частину процесу за власною ініціативою або за клопотанням учасника процесу закритими, якщо в закритому процесі є значно більше можливостей переконати сторони припинити процес компромісом або примирити їх іншим способом».

Особливої уваги заслуговує стадія ухвалення судового рішення, яка за своєю природою є принципово закритою і залишається, мабуть, єдиним етапом цивільного судочинства, щодо якого обмеження транспарентності є абсолютним і не допускає винятків. Стаття 245 ЦПК України встановлює таємницю ухвалення судового рішення. Зокрема, «під час ухвалення судового рішення суддя не має права обговорювати обставини та матеріали справи, застосування норм права та судову практику в цій справі, а також зміст судового рішення з іншими особами, крім складу суду, який розглядає справу. Втручання у процес ухвалення судом судового рішення забороняється. Судді не мають права розголошувати хід обговорення та ухвалення судового рішення. Обговорення та ухвалення судового рішення відбуваються у приміщенні суду». Цілком очевидно, що норми цивільного процесуального законодавства щодо таємниці ухвалення судового рішення виключають транспарентність в інтересах вищої правової цінності – забезпечення об'єктивного, незалежного та неупередженого правосуддя.

На наш погляд, одним із найбільш недооцінених аспектів гласності судового розгляду цивільних справ є його взаємозв'язок зі стадією виконання судового рішення. Фактично, на виконавче провадження не поширюються вимоги транспарентності в тому вигляді, в якому вони закріплені в ЦПК України. Виконавче провадження регулюється спеціальним законодавством. Водночас, не позбавленою підстав видається теза про те, що транспарентність правосуддя у широкому сенсі вимагає, щоб суспільство мало можливість отримати відомості про виконання судових рішень. У цьому

плані, відсутність системного механізму публічного контролю над виконанням судових рішень у цивільних справах є одним із недоліків нинішньої нормативної моделі транспарентності.

Аналіз гласності судового розгляду у цивільних справах був би системно неповним без розгляду проблем реалізації цього принципу в апеляційному та касаційному провадженнях. Вихідним для дисертанта є постулат про те, що чим вища значущість судового рішення для правової системи, тим вагомішим має бути рівень транспарентності його ухвалення. В юридичній літературі зазначається, що «визнання принципу забезпечення права на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках – на касаційне оскарження судового рішення фундаментальною засадою будь-якого судочинства є цілком виправданим, адже його реалізація гарантує законність судових актів, виступає засобом забезпечення та захисту прав і законних інтересів учасників судового розгляду та інших осіб, інтересів яких воно стосується, а також механізмом забезпечення єдності судової практики. Він не конкурує з іншими принципами цивільного судочинства, а органічно їх доповнює, дозволяючи виправляти допущені судові помилки, тим самим гарантуючи принципи законності, об'єктивної істини, тощо. Схвально розцінюємо законодавчий підхід щодо всеохоплюючого характеру апеляційного оскарження, при винятковості та екстраординарності касаційного перегляду судових актів, які набрали законної сили та закріплені механізми для реалізації вказаного положення (широке коло суб'єктів апеляційного оскарження, обмеження касаційного оскарження за певними категоріями справ, обов'язкове попереднє апеляційне оскарження судового рішення, тощо)» [47, с. 25].

Відповідно до ст. 368 ЦПК України, «справа розглядається судом апеляційної інстанції за правилами, встановленими для розгляду справи в порядку спрощеного позовного провадження, з особливостями, встановленими цією главою. Розгляд справ у суді апеляційної інстанції здійснюється в судовому засіданні з повідомленням учасників справи, крім

випадків, передбачених статтею 369 цього Кодексу». Тобто, розгляд у судах апеляційної інстанції проводиться відкрито, сторони повідомляються про дату та місце засідання і мають право бути присутніми, надавати пояснення та брати участь у судових дебатах. Порядок розгляду апеляційної скарги передбачає публічний та усний судовий розгляд, що відповідає європейському стандарту транспарентності правосуддя, який є характерним для суду першої інстанції.

Проте ст. 369 ЦПК України встановлює істотне виключення. «Апеляційні скарги на рішення суду у справах із сумою позову менше тридцяти розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб, крім тих, що не підлягають розгляду в порядку спрощеного судочинства, розглядаються судом апеляційної інстанції без повідомлення учасників справи. Апеляційні скарги на ухвали суду, зазначені в пунктах 1, 5, 6, 9, 10, 14, 19, 37–40 частини першої статті 353 цього Кодексу, розглядаються судом апеляційної інстанції без повідомлення учасників справи». Це означає, що засідання проводиться за відсутності сторін, які не були повідомлені про його дату та місце. Суд розглядає скаргу на підставі матеріалів справи та письмових пояснень учасників, не надаючи їм можливості безпосередньо брати участь у процесі. При цьому судове засідання формально залишається відкритим. При цьому, необхідно враховувати, що ч. 3 ст. 369 ЦПК України передбачає, що «з урахуванням конкретних обставин справи суд апеляційної інстанції може розглянути апеляційні скарги, зазначені в частинах першій та другій цієї статті, у судовому засіданні з повідомленням (викликом) учасників справи». Таке повноваження суду є потенційно важливим інструментом забезпечення транспарентності правосуддя, оскільки дозволяє суду в ситуаціях, коли справа, незважаючи на незначну суму позову, порушує фундаментальні правові питання або зачіпає істотні інтереси сторін, забезпечити повноцінний публічний судовий розгляд. Разом з тим, практика застосування цього повноваження залишається все ж непослідовною.

Щодо касаційного перегляду судових рішень, то видається цілком обґрунтованою теза А. Г. Гулика, що «створення екстраординарного суду, діяльність якого обмежена тільки питаннями права, тобто перевіркою правильності застосування норм матеріального та процесуального права, пов'язана з формуванням єдності та сталості судової практики. Інша мета входила б у суперечність зі сформованими уявленнями щодо стабільності цивільного процесу. Водночас це зумовлює належне використання законодавцем відповідних методів, способів і засобів її досягнення» [50, с. 151].

Стаття 402 ЦПК України встановлює, що «у суді касаційної інстанції скарга розглядається за правилами розгляду справи судом першої інстанції в порядку спрощеного позовного провадження без повідомлення учасників справи з урахуванням статті 400 цього Кодексу. У разі необхідності учасники справи можуть бути викликані для надання пояснень у справі». Тобто, розгляд касаційної скарги без повідомлення учасників справи є нормою, а не винятком, тоді як їх виклик є винятком, який визначається на розсуд суду.

Відповідно до ст. 401 ЦПК України, «попередній розгляд справи має бути проведений протягом п'яти днів після складання доповіді суддею-доповідачем колегією у складі трьох суддів у порядку письмового провадження без повідомлення учасників справи. Суд касаційної інстанції залишає касаційну скаргу без задоволення, а рішення без змін, якщо відсутні підстави для скасування судового рішення. Суд касаційної інстанції скасовує судові рішення за наявності підстав, які тягнуть за собою обов'язкове скасування судового рішення».

Таким чином, законодавець, формуючи модель транспарентності правосуддя у цивільних справах, виходить з того, що для суду першої інстанції характерна максимальна гласність судового процесу і це є основним правилом, в апеляції – гласність також є правилом, але з винятками за критерієм суми позову; навпаки, у суді касаційної інстанції, за загальним правилом, розгляд цивільної справи здійснюється в порядку письмового

провадження. З одного боку, таке законодавче рішення абсолютно виправдане, з огляду на природу касації, з іншого – якщо транспарентність правосуддя сприяє громадському контролю за судовою владою, то судові акти, які мають найбільше правове значення, повинні ухвалюватися в умовах, максимально відкритих для громадськості.

У порівняльній перспективі ця проблема вирішується по-різному.

Стаття 1016 ЦПК Франції закріплює публічність судових дебатів у Касаційному суді. Відповідно до статей 11-1 та 11-2 Закону № 72-626 від 5 липня 1972 року з поправками, «судові засідання є відкритими. Проте Суд може вирішити, що слухання відбуватимуться або продовжуватимуться за закритими дверима, якщо їх публічність може призвести до порушення права на приватність, або якщо цього вимагають усі сторони, або якщо виникають заворушення, що можуть порушити спокій судового процесу. Рішення оголошуються публічно, зокрема шляхом оприлюднення в канцелярії суду».

Стаття 1017 ЦПК Франції передбачає, що «доповідь виголошується на засіданні, а згідно зі ст. 1019 – Касаційний суд виносить рішення після отримання висновку прокуратури. Крім того, згідно з усталеною інституційною практикою Касаційний суд Франції публікує доповіді та висновки на офіційному сайті, забезпечуючи транспарентність не тільки судового результату, але й процесу формування касаційної позиції».

Підбиваючи деякі проміжні підсумки аналізу гласності судового розгляду як первинного елементу транспарентності правосуддя у цивільних справах, зазначимо, що ЦПК України в редакції 2017 року загалом відповідає сучасним європейським стандартам відкритості судового розгляду. У законодавстві передбачається свобода фіксації перебігу засідання для засобів масової інформації, закріплено обов'язковий технічний звукозапис судового засідання, обов'язкову інтернет-трансляцію судового розгляду за участю сторін у режимі відеоконференції, а також особливий розширений порядок фіксації під час оголошення судового рішення.

Разом з тим, існують проблеми, пов'язані з неоднаковою технічною оснащеністю судів, різними режимами трансляції очних та дистанційних судових засідань; можливістю блокування відеозапису запереченням одного з учасників судового процесу; механізмом внесення зауважень до протоколу; неврегульованістю транспарентності на стадії виконання судових рішень. Вважаємо, що їх усунення вимагатиме комплексного підходу, який поєднує законодавчі зміни із заходами організаційного та технологічного характеру.

3.2 Транспарентність судових актів

У попередньому підрозділі цього дисертаційного дослідження автор уже розглянув категорію гласності, яка, по суті, забезпечує відкритість розгляду та вирішення цивільної справи, тобто транспарентність судового процесу як такого.

Виокремлюючи у структурі досліджуваного предмета, транспарентність судових актів, дисертант, у певному сенсі, має звернутися до ще однієї із значущих граней відкритості правосуддя.

Судовий акт є підсумком усього процесу розгляду та вирішення цивільної справи, втіленням правової позиції суду щодо сутності спору, яка має правові наслідки для сторін та інших учасників судового процесу. У цьому плані, проголошення судового акта, його доступність та обґрунтованість є фундаментальною вимогою транспарентності. Це підтверджується, зокрема, і прецедентною практикою Європейського суду з прав людини, яка не тільки послідовно розмежовує вимоги публічності судового розгляду та публічності судового рішення, але й незмінно акцентує увагу на доступності мотивованих судових актів як обов'язковій умові реальної відкритості правосуддя. У рамках авторського дослідження проблем транспарентності правосуддя у цивільних справах, транспарентність судових актів пропонується розглядати у кількох взаємопов'язаних аспектах, а саме:

процедур публічного проголошення судових рішень, функціонування Єдиного державного реєстру судових рішень, мотивованості судового рішення та доступності актів апеляційної та касаційної інстанцій.

Публічне проголошення судового рішення є початковим і безпосереднім способом забезпечення його транспарентності. Стаття 268 ЦПК України встановлює, що «рішення суду (повне або скорочене) проголошується у судовому засіданні, яким завершується розгляд справи, публічно, крім випадків, встановлених цим Кодексом. Під час проголошення повного рішення суду суд може оголосити лише його вступну та резолютивну частини та негайно вручити копії такого рішення учасникам справи, які були присутні у судовому засіданні.

При проголошенні рішення суду суддя не оголошує такі відомості щодо учасників справи:

1) місце проживання або перебування фізичних осіб із зазначенням адреси, номерів телефонів чи інших засобів зв'язку, адреси електронної пошти, реєстраційні номери облікової картки платника податків, реквізити документів, що посвідчують особу, унікальні номери запису в Єдиному державному демографічному реєстрі;

2) реєстраційні номери транспортних засобів;

3) номери рахунків у банках, інших фінансових установах, небанківських надавачах платіжних послуг, номери платіжних карток, електронних гаманців в емітентах електронних грошей;

4) інформація, для забезпечення захисту якої розгляд справи або вчинення окремих процесуальних дій відбувалися у закритому судовому засіданні».

Положення ЦПК України, яке закріплює вимогу щодо публічного оголошення судових рішень, є проявом тих базових процесуальних гарантій, що передбачені у ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Конвенційні норми захищають сторони та громадянське суспільство від будь-яких спроб ухвалення судових рішень без постійного зовнішнього

контролю. Разом з тим, вітчизняний законодавець визначає доволі гнучкий механізм, що дозволяє суду проголосити лише вступну та резолютивну частини, негайно вручивши їх копії присутнім у судовому засіданні учасникам справи. Повне судове рішення складається та доводиться до відома сторін у встановлений законом строк. Відповідно до ч. 6 ст. 268 ЦПК України, «у разі проголошення у судовому засіданні скороченого (вступної та резолютивної частин) рішення суд повідомляє, коли буде складено повне рішення».

Такий законодавчий підхід має цілком очевидний практичний сенс, оскільки дозволяє не затягувати судові засідання і не зачитувати часто досить розгорнуте обґрунтування судового рішення при одночасному збереженні головної вимоги щодо негайного публічного проголошення кінцевого висновку суду. Одночасно з цим, модель скороченого судового рішення певною мірою суперечить вимогам транспарентності правосуддя у цивільних справах. Йдеться про те, що у випадках, коли публічно проголошується лише вступна та резолютивна частини судового рішення, а мотивувальна частина стає відомою сторонам і громадськості лише через деякий час, то фактично контроль над правосуддям у момент оголошення судового рішення обмежується лише інформацією про те, на чію користь винесено рішення, але не про те, на яких підставах. Здається, що ця ситуація є принциповою з точки зору безперешкодного забезпечення транспарентності правосуддя, оскільки створює інформаційну невизначеність.

Щоправда, слід зазначити, що Європейський суд з прав людини загалом визнає допустимим подібний порядок оприлюднення судового рішення, однак за умови, що мотивувальна частина стає доступною згодом. Йдеться про відступ від загальновизнаного стандарту, а не як його втілення, що відповідає стандартам. Для національної юридичної практики це ознака того, що широко вкорінена тенденція оголошення виключно скорочених судових рішень, що відкладають виклад мотивів на пізніший строк, викликає обґрунтовані

сумніви з огляду на транспарентність правосуддя, навіть якщо вона формально відповідає правилам ЦПК України.

Питання про те, протягом якого строку суд зобов'язаний скласти повне судове рішення після оголошення скороченого рішення, заслуговує на найпильнішу увагу. Стаття 268 ЦПК України, як відомо, допускає відстрочку оголошення рішення з оголошенням дати та часу його оголошення. Частина 6 ст. 259 ЦПК України передбачає, що «у виняткових випадках залежно від складності справи складання повного рішення (постанови) суду може бути відкладено на строк не більше ніж на десять днів, а якщо справа розглянута у порядку спрощеного провадження – не більше ніж на п'ять днів з дня закінчення розгляду справи. Складання повної ухвали залежно від складності справи може бути відкладено на строк не більше ніж на п'ять днів з дня проголошення скороченої (вступної та резолютивної частин) ухвали». Це правило варто оцінювати позитивно, проте іноді трапляються випадки недотримання десятиденного строку. Вважаємо, що не можна допустити порушення права сторін на ефективне оскарження. Згідно зі ст. 354 ЦПК України, «апеляційна скарга на рішення суду подається протягом тридцяти днів, а на ухвалу суду – протягом п'ятнадцяти днів з дня його (її) оголошення. Якщо в судовому засіданні було проголошено скорочене (вступну та резолютивну частини) судове рішення або якщо розгляд справи (вирішення питання) здійснювався без повідомлення (виклику) учасників справи, зазначений строк обчислюється з дня складання повного судового рішення».

Частина 4 ст. 268 ЦПК України встановлює, що «у разі неявки всіх учасників справи на судові засідання, яким завершується розгляд справи, або у разі розгляду справи без повідомлення (виклику) учасників справи суд підписує рішення (повне або скорочене) без його проголошення». Зрозуміло, що мається на увазі обмеження публічності проголошення судового рішення. Припускаємо, що цей підхід обумовлений суто процесуальними міркуваннями про те, що, якщо в судовому засіданні нікого немає, проголошення судового

рішення перетворюється на формальність, позбавлену будь-якого практичного змісту. У зв'язку з цим, законодавче рішення є концептуально обґрунтованим, при цьому головне, щоб учасники справи не зловживали правом і навмисно не ухилялися від явки на судові засідання з метою того, щоб судові рішення було винесено без оголошення.

Найважливішим інституційним засобом забезпечення транспарентності судових актів є Єдиний державний реєстр судових рішень. Реєстр було створено відповідно до Закону України «Про доступ до судових рішень» 2005 року і він функціонує як публічно доступна електронна база даних, у якій розміщуються судові рішення за всіма категоріями справ, що розглядаються судами. Констатуємо, що створення Єдиного державного реєстру судових рішень стало кроком уперед у забезпеченні транспарентності правосуддя та доступності судових рішень для всієї юридичної громадськості, а також можливості формування сталої судової практики. Доступність судових рішень через Єдиний державний реєстр судових рішень органічно вписується в ширшу систему вимог ст. 8 ЦПК України, яка гарантує, що будь-яка особа, яка не є учасником справи, має право на доступ до судових рішень у порядку, встановленому законом. З позиції транспарентності правосуддя у цивільних справах функціонування Єдиного державного реєстру судових рішень має оцінюватися за кількома ключовими параметрами – повнотою, своєчасністю та якістю знеособлення персональних даних.

Повнота як параметр оцінки передбачає, що в Єдиному державному реєстрі судових рішень розміщуються всі судові рішення без вилучень або з точно визначеними винятками та обмеженнями. На практиці, однак, Єдиний державний реєстр судових рішень функціонує не завжди належним чином. Значна частина рішень судів першої інстанції не потрапляла до Реєстру або потрапляла з істотними часовими затримками. Ця проблема має, як нам здається, і технічний характер, пов'язаний із недоліками роботи Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи, і організаційно-правовий, пов'язаний із виконанням судами вимог щодо обов'язкового розміщення

судових рішень у Єдиному державному реєстрі судових рішень. Механізм контролю за повнотою наповнення Єдиного державного реєстру судових рішень та заходи відповідальності посадових осіб за порушення строків розміщення судових рішень мають бути ефективними.

Своєчасність тісно пов'язана з параметром повноти, втім, прямо не збігається з ним. Недостатньо лише розмістити судові рішення в Єдиному державному реєстрі судових рішень. Необхідно зробити це у строк, що забезпечує його практичну доступність.

Стаття 272 ЦПК України визначає спеціальне правило про те, що «копії повного судового рішення вручаються учасникам справи, які були присутні у судовому засіданні, негайно після проголошення такого рішення. У разі проголошення тільки скороченого (вступної та резолютивної частин) судового рішення, учасникам справи, які були присутні у судовому засіданні, за їхньою заявою негайно після його проголошення видаються копії скороченого судового рішення. У разі оголошення в судовому засіданні скороченого рішення суд надсилає учасникам справи копію повного судового рішення протягом двох днів з дня його ухвалення в електронній формі в порядку, встановленому законом, а в разі відсутності електронного кабінету – рекомендованим листом з повідомленням про вручення. За заявою учасника справи копія повного судового рішення вручається йому під розписку безпосередньо в суді. Учасникам справи, які не були присутні в судовому засіданні, або якщо судові рішення було ухвалено поза межами судового засідання чи без повідомлення (виклику) учасників справи, копія судового рішення надсилається протягом двох днів з дня його ухвалення у повному обсязі в електронній формі у порядку, визначеному законом, а в разі відсутності електронного кабінету – рекомендованим листом з повідомленням про вручення».

На нашу думку, така процесуальна норма, будучи засобом забезпечення транспарентності правосуддя у цивільних справах, загалом знижує залежність учасників справи від своєчасності розміщення судового рішення в Єдиному

державному реєстрі судових рішень. Поряд з цим, варто визнати, що публічна доступність рішення через Єдиний державний реєстр судових рішень має самотійну цінність, яку не можна звести до інтересів учасників цивільної справи. Йдеться про суспільний інтерес, правовиховний вплив та важливість формування єдиної судової практики. Тому вважаємо, що розміщення судових рішень у Єдиному державному реєстрі судових рішень та своєчасне вручення судового рішення учасникам справи фактично являють собою дві різні грані транспарентності, кожна з яких має аксіологічне значення.

Параметр якості знеособлення персональних даних у судових рішеннях, що розміщуються в Єдиному державному реєстрі судових рішень, передбачає забезпечення максимальної публічності змісту судового рішення при одночасному захисті персональних даних його учасників. Стаття 8 ЦПК України, як уже зазначалося, встановлює вичерпний перелік відомостей, які не можуть бути опубліковані. Серед них – адреси, номери телефонів, ідентифікаційні коди, реквізити документів, номери транспортних засобів, реквізити банківських рахунків. Такі відомості замінюються літерними або цифровими позначеннями. Зрозуміла спроба законодавця забезпечити відкритість змістовної частини судового рішення при збереженні конфіденційної інформації щодо особи. Якість знеособлення в Єдиному державному реєстрі судових рішень залишається технічною проблемою. Головне, це не залишати у публічному доступі дані, які не підлягають розкриттю, і не видаляти відомості, які законом не вимагають знеособлення і які були б значущими для аналізу судової практики.

Центральним елементом транспарентності судових актів є вимога мотивованості судового рішення. Мотивування судового рішення – це, безсумнівно, не просто його атрибут. «Належне мотивування судових рішень є одним із найважливіших інструментів гарантування правової визначеності та справедливості як фундаментальних цінностей правового порядку» [149, с. 210]. Тільки мотивоване судове рішення дозволяє учасникам справи зрозуміти, чому суд дійшов саме такого висновку, і сформулювати

обґрунтовану апеляційну скаргу, а суду апеляційної інстанції здійснити змістовний контроль за правильністю застосування судом першої інстанції норм права. У кінцевому підсумку, лише мотивоване судове рішення дозволяє суспільству дати оцінку судовій діяльності та проаналізувати рівень правової аргументації стосовно конкретної цивільної справи. Відсутність належного обґрунтування, а подекуди його формальне викладення, тобто відтворення законодавчих норм без пояснення їх застосування до обставин спірної справи, є порушенням принципу транспарентності правосуддя.

Т. А. Цувіна «під умотивованістю розуміє повне і всебічне відбиття в рішенні суду мотивів, якими він керувався при ухваленні свого рішення, при оцінці доказів для встановлення наявності або відсутності обставин, на які сторони посилалися як на підґрунтя своїх вимог і заперечень, із зазначенням, чому певні докази були взяті до уваги або відхилені, й віддзеркалення мотивів щодо позиції суду по застосуванню норм матеріального та процесуального права. Невідповідність рішення суду цим вимогам, його невмотивована відмова розглянути доводи сторін мають бути підставою для скасування рішення судом вищої інстанції» [178, с. 223]. Я. О. Берназюк має рацію, коли пише, що «мотивованість судового рішення забезпечує реалізацію засадничих принципів правосуддя, включаючи принцип верховенства права, змагальності учасників справи; дотримання основоположних прав та інтересів людини та громадянина у сфері правосуддя; можливість здійснення судового контролю за законністю та обґрунтованістю рішень судів; можливість здійснення громадського контролю за якістю судових рішень» [16, с. 21].

Стаття 265 ЦПК України передбачає цілісну систему вимог до змісту мотивувальної частини судового рішення.

Зокрема, «у мотивувальній частині рішення зазначаються:

1) фактичні обставини, встановлені судом, та зміст спірних правовідносин, з посиланням на докази, на підставі яких встановлені відповідні обставини;

2) докази, відхилені судом, та мотиви їх відхилення;

3) обґрунтована оцінка кожного аргументу, наведеного учасниками справи, щодо наявності чи відсутності підстав для задоволення позову, за винятком випадків, коли аргумент очевидно не стосується предмета спору, є явно необґрунтованим або неприйнятним з огляду на законодавство чи усталену судову практику;

4) чи були і ким порушені, не визнані або оскаржені права, свободи чи інтереси, за захистом яких мало місце звернення до суду;

5) норми права, які застосував суд, та мотиви їх застосування;

6) норми права, на які посилалися сторони, які суд не застосував, та мотиви їх незастосування».

Цей перелік вимог до мотивувальної частини судового рішення є одним із найбільш детально розроблених у європейській процесуальній традиції та закріплює стандарт мотивування, згідно з яким суд зобов'язаний реагувати на кожен істотний аргумент сторін, а не обмежуватися загальними міркуваннями щодо доведеності чи недоведеності вимог.

Правило 131 Модельних європейських правил цивільного процесу ELI/UNIDROIT має назву «Структура рішення суду» та передбачає, що «рішення має містити:

- a) найменування та склад суду; місце та дату ухвалення рішення;
- b) прізвища, імена та по батькові сторін і, якщо необхідно, їхніх представників; заявлений розмір позовних вимог; висновки суду;
- c) правові та фактичні мотиви для ухвалення судового рішення;
- d) підпис судді або суддів, якщо це необхідно; e) підпис секретаря суду, якщо це необхідно;
- f) якщо це доречно, інформацію про офіційні вимоги до доступних засобів оскарження рішення суду».

Правило 12 «Вимоги до судового рішення» регламентує, що «ухвалюючи будь-яке рішення у справі, суд повинен розглянути всі фактичні, доказові та правові питання, порушені сторонами. У судових рішеннях має бути конкретно викладено мотиви суду щодо питань, які мають істотне

значення для справи. Суд не повинен ґрунтувати свої рішення на обставинах, щодо яких сторони не мали змоги надати свої пояснення» [186, с. 72, 122]. Ці європейські правила підкреслюють, що мотивованість судового рішення є не звичайною національною процесуальною вимогою, а елементом міжнародно-правового стандарту справедливого судового розгляду.

Прикметно, що Правило 171 «Зміст рішення суду першої інстанції» закріплює, що «у разі потреби та за відсутності заперечень, у рішенні суду апеляційної інстанції можуть міститися посилання на юридичні та фактичні підстави, що зазначені в рішенні суду першої інстанції. До дискреції суду належить також визначення власних юридичних і фактичних підстав ухвалення рішення. В останньому випадку вважається, що суд апеляційної інстанції прийняв юридичні та фактичні підстави рішення суду першої інстанції, які не суперечать його власним обґрунтуванням» [186, с. 138]. Завдяки цьому визнається, що повнота мотивувальної частини судового рішення, винесеного апеляційним судом, може досягатися шляхом використання мотивів, до яких дійшов суд першої інстанції. Загалом, таке формулювання питання є цілком прийнятним.

Стандарт мотивованості, закріплений у ст. 265 ЦПК України, відповідає й позиції Європейського суду з прав людини, згідно з якою обов'язок мотивувати судові рішення, хоча й не вимагає докладної відповіді на кожен аргумент, водночас передбачає, що суд розглянув усі істотні доводи сторін.

Зокрема, у справі «Хіро Балані проти Іспанії» 1994 року Європейський суд з прав людини закріпив найважливіший стандарт права на справедливий суд у контексті обов'язку судів обґрунтовувати свої рішення. Як відомо, спір виник у сфері інтелектуальної власності. Японська компанія Orient Watch Co. Ltd. вимагала анулювати іспанський товарний знак Orient H. W. Balani Malaga, який належав Ріті Хіро Балані. Вона заявила суду про те, що її товарний знак був зареєстрований в Іспанії у 1934 році, що надавало йому пріоритет перед японським торговим найменуванням, зареєстрованим лише у 1951 році. Верховний суд Іспанії задовольнив позов японської компанії, але у своєму

рішенні повністю проігнорував і ніяк не прокоментував ключовий аргумент Хіро Балані щодо пріоритету її товарного знаку. Європейський Суд з прав людини тоді визнав, що Іспанія порушила право на справедливий судовий розгляд і вказав на те, що суди були зобов'язані наводити чіткі мотиви та обґрунтування своїх рішень. Це необхідно для демонстрації того, що сторони були вислухані, а правосуддя відбулося гласно. Стаття 6 не вимагає від судді давати детальну відповідь абсолютно на кожен аргумент сторони. Обсяг цього обов'язку залежить від характеру самого рішення та обставин справи. Якщо сторона заявляє конкретний і підкріплений доказами аргумент, який може кардинально вплинути на результат справи, суд зобов'язаний надати на нього пряму та детальну відповідь. Ігнорування таких доводів прирівнюється до відмови у правосудді [156].

Узагальнюючи позиції різних європейських інституцій, сучасні національні правознавці доходять переконливих висновків, що європейські стандарти спонукають розглядати та оцінювати якість судових рішень крізь призму таких елементів, як: ясність і доступність мотивування; правильність застосування права; повнота розгляду аргументів сторін; послідовність та передбачуваність практики; виконуваність рішень. Утім, євроінтеграція України в сучасних умовах передбачає не лише формальне наближення до стандартів, сформованих європейськими інституціями, але й системну трансформацію правосуддя в аспектах доступності, передбачуваності, мотивованості та виконуваності судових актів [140, с. 95, 96].

Стосовно України Європейський суд з прав людини констатував, що формальне відтворення законодавчих норм без їх застосування до обставин конкретної справи не є належним обґрунтуванням у розумінні ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Це варто брати до уваги. Д. О. Шкаровський зазначає, що «суди при прийнятті рішень у сфері цивільного судочинства систематично зловживають наведеним обов'язком та не надають мотивовану оцінку кожному аргументу учасників справи. Більше того, така мотивована оцінка не обов'язково є якісною, належною, та такою,

що дійсно відображає як об'єктивні підстави прийнятті рішення, так і доводи внутрішнього переконання суду» [181, с. 352]. Вважаємо, що необхідно уникати лише механічного відтворення в мотивувальній частині судового рішення стандартних формулювань без аналізу конкретних обставин цивільної справи та без будь-якої відповіді на аргументи сторін. Широко використовуючи словосполучення «позовні вимоги підлягають задоволенню», суди повинні викладати детальну аргументацію, яка б дозволяла з'ясувати логіку прийнятого рішення. Крім того, нерідкі випадки, коли мотивувальна частина судового рішення різниться залежно від категорії справ, і норми ЦПК України цьому сприяють. Зрозуміле прагнення законодавця досягти процесуальної економії, проте вона суперечить вимогам транспарентності правосуддя у цивільних справах. Можливо, доцільним є визначення мінімального стандарту мотивування. Цікавим є й зарубіжний досвід.

Стаття 327-1 ЦПК Польщі встановлює, що «в обґрунтуванні рішення має бути зазначено:

фактичні підстави рішення, що включають встановлення фактів, які суд визнав доведеними, докази, на яких він ґрунтувався, та причини, з яких він відмовив іншим доказам у достовірності та доказовій силі;

пояснення правових підстав вироку з посиланням на правові норми. Обґрунтування рішення складається стисло».

Відповідно до ст. 328 ЦПК Польщі, «письмове обґрунтування рішення складається на прохання сторони про вручення рішення з обґрунтуванням, подане протягом тижня з дня оголошення рішення». Тобто на відміну від України, де повне мотивоване рішення складається в будь-якому випадку, у Польщі письмове обґрунтування надається на запит, а не автоматично.

Частина 1 ст. 331-1 ЦПК Польщі закріплює, що «якщо хід засідання фіксується у порядку, передбаченому ст. 157 § 1, обґрунтування може бути виголошене після оголошення рішення та зафіксоване за допомогою пристрою для запису звуку або зображення та звуку, про що голова попереджає перед виголошенням обґрунтування». Себто, якщо судове

засідання записувалося, обґрунтування може бути усно оголошене після проголошення рішення та зафіксоване.

Частина 4 ст. 505-8 ЦПК Польщі передбачає, що «у справах, де сума позову не перевищує чотири тисячі злотих, обґрунтування рішення обмежується поясненням правової основи рішення з посиланням на відповідні правові норми. Від рішення суду, ухваленого з урахуванням усіх обставин справи, залежить, чи буде це обґрунтування доповнено іншою інформацією, визначеною у ст. 3271 § 1». Іншими словами, у спрощеному провадженні у справах з ціною позову до 4 000 злотих мотивувальна частина обмежується лише поясненням правової основи рішення.

Як бачимо, стандарт мотивування може бути різним. Польський законодавець прямо вимагає стислості, хоча при цьому він компенсує це усним мотивуванням, що фіксується технічно, що може виступати окремим засобом гарантування транспарентності правосуддя у цивільних справах.

У системі вітчизняного цивільного судочинства величезне значення для транспарентності правосуддя мають, насамперед, постанови Касаційного цивільного суду та Великої палати Верховного Суду, оскільки, формуючи правові позиції, які обов'язкові для судів нижчих інстанцій, вони визначають передбачуваність правосуддя для всього суспільства.

Стаття 388 ЦПК України закріплює, що «судом касаційної інстанції у цивільних справах є Верховний Суд», а ст. 389 визначає коло об'єктів касаційного оскарження.

«Учасники справи, а також особи, які не брали участі у справі, якщо суд вирішив питання про їхні права, свободи, інтереси та (або) обов'язки, мають право оскаржити у касаційному порядку:

- 1) рішення суду першої інстанції після апеляційного перегляду справи та постанову суду апеляційної інстанції, крім судових рішень, визначених у частині третій цієї статті;

2) ухвали суду першої інстанції, зазначені в пунктах 3, 6, 7, 15, 16, 22, 23, 27, 28, 30, 32 частини першої статті 353 цього Кодексу, після їх перегляду в апеляційному порядку;

3) ухвали суду апеляційної інстанції про відмову у відкритті або закритті апеляційного провадження, про повернення апеляційної скарги, про зупинення провадження, щодо забезпечення позову, заміни заходу забезпечення позову, щодо зустрічного забезпечення, про відмову ухвалити додаткове рішення, про роз'яснення рішення чи відмову у роз'ясненні рішення, про внесення або відмову у внесенні виправлень до рішення, про повернення заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами, про відмову у відкритті провадження за нововиявленими або виключними обставинами, про відмову у задоволенні заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами, про заміну сторони у справі, про накладення штрафу в порядку процесуального примусу, окремі ухвали».

Правило 131 Модельних європейських правил цивільного процесу ELI/UNIDROIT визначає, що «за результатами розгляду справи суд касаційної інстанції у своєму рішенні обґрунтовує власні мотиви його ухвалення. Аргументуючи свою позицію, він може посилається на мотиви, наведені в рішенні суду апеляційної інстанції або рішенні суду першої інстанції [186, с. 139]. Тобто, суд касаційної інстанції зобов'язаний обґрунтовувати у своєму рішенні власні мотиви його прийняття, допускаючи лише посилення на мотиви нижчих інстанцій, але не їх повну заміну. Вважаємо, що цей момент має принциповий характер, виключаючи можливість скасування судового рішення нижчого суду або залишення його в силі без викладення власної аргументації.

Аналіз функціонування нового Верховного Суду дозволяє говорити про існування окремих проблем транспарентності правосуддя, які заслуговують на дослідницьку увагу.

Перша з них полягає, на наш погляд, у тому, що нерідко мотивувальні частини постанов Касаційного цивільного суду містять занадто загальні правові положення, що не дозволяють з достатнім ступенем визначеності встановити, яким саме є правовий стандарт, вироблений судом щодо цієї категорії цивільних справ. Це ускладнює сприйняття практики Верховного Суду. Верховний Суд повинен прагнути до формування чітких, легко застосовних правових позицій, від ясності та повноти яких залежить можливість судів дотримуватися їх без додаткового звернення до касаційної інстанції.

Стаття 394 ЦПК України, серед іншого, встановлює спеціальну підставу для відмови у відкритті касаційного провадження. Пункт 5 ч. 2 передбачає, що «суд відмовляє у відкритті касаційного провадження у справі у разі подання касаційної скарги на підставі пункту 1 частини другої статті 389 цього Кодексу суд може визнати таку касаційну скаргу необґрунтованою та відмовити у відкритті касаційного провадження, якщо Верховний Суд уже викладав у своїй постанові висновок щодо питання застосування норми права у подібних правовідносинах, порушеного в касаційній скарзі, і суд апеляційної інстанції переглянув судові рішення відповідно до такого висновку (крім випадку наявності постанови Верховного Суду про відступлення від такого висновку або коли Верховний Суд вважатиме за необхідне відступити від висновку щодо застосування норми права у подібних правовідносинах)».

Друга проблема пов'язана з формуванням правових позицій Великої Палати Верховного Суду. Велика палата, як всім відомо, розглядає справи виняткової складності та формує правові позиції щодо найскладніших питань тлумачення права. Доступність цих постанов для широкої юридичної громадськості залишається, на нашу думку, недостатньою. Єдиний державний реєстр судових рішень, хоча й розміщує їх у повному обсязі, не забезпечує систематизованого представлення правових позицій у формі, придатній для практичного застосування. Щоправда, слід віддати належне Верховному

Суду. Окремі кроки у напрямку систематизації практики ним проводяться, зокрема, шляхом публікації правових висновків у структурованій формі на офіційному веб-сайті.

Важливим засобом забезпечення транспарентності правосуддя через судові акти є винесення окремих ухвал, за допомогою яких суд реагує на порушення законодавства або прав громадян, виявлені під час розгляду цивільної справи. Відповідно до ст. 262 ЦПК України, «суд, виявивши при вирішенні спору порушення законодавства або недоліки в діяльності юридичної особи, державних чи інших органів, інших осіб, ухвалює окрему ухвалу, незалежно від того, чи є вони учасниками судового процесу. В окремій ухвалі суд має зазначити закон чи інший нормативно-правовий акт (у тому числі його статтю, пункт тощо), вимоги якого порушено, і в чому саме полягає порушення. Окрема ухвала надсилається відповідним юридичним та фізичним особам, державним та іншим органам, посадовим особам, які за своїми повноваженнями повинні усунути виявлені судом недоліки чи порушення або запобігти їх повторенню». У контексті транспарентності правосуддя окремі ухвали суду є інструментарієм її розширення за межі конкретної цивільної справи, дозволяючи суду, виявивши порушення, довести їх до відома уповноважених органів та посадових осіб. Отже, публікація окремих ухвал суду в Єдиному державному реєстрі судових рішень є умовою реалізації функцій транспарентності.

3.3 Інформаційні технології як засіб забезпечення транспарентності правосуддя у цивільних справах

Інформаційні технології варто розглядати як один із засобів, що забезпечують транспарентність правосуддя у цивільних справах [38, с. 10–14; 71, с. 127–132; 124, с. 217–222; 134, с. 58–61; 144, с. 41–49; 108, с. 14–24; 42, с. 7–11; 179; 114, с. 338–341; 5, с. 18–21; 29, с. 13–16]. Йдеться про

необхідність підвищення відкритості в організації та здійсненні судової влади, а також про реальний доступ до правосуддя. У цьому сенсі, впровадження інформаційних технологій у цивільне судочинство покликане не тільки провести модернізацію судових процедур з технічного боку, але й сформувавши якісно новий ефективний спосіб реалізації транспарентності правосуддя, який би створив усі умови для її гарантування там, де традиційні процесуальні конструкції та механізми (проведення відкритих судових засідань, публікація судових рішень) виявляються недостатніми або практично важкодоступними. Хоча важливо враховувати, що інформатизація може сприяти й появі нових аспектів проблематики транспарентності правосуддя у цивільних справах, які є специфічними для технологічної оцінки відкритості судової влади та судочинства. Серед них можна назвати проблеми так званої цифрової нерівності, кібербезпеки, надійності систем та ризику перетворення технології з інструменту, що полегшує отримання судового захисту, на засіб, який перешкоджає доступності правосуддя. Все вищевикладене свідчить про актуальність вивчення впливу інформаційних технологій на сферу цивільного судочинства, зокрема, в контексті створення транспарентного правосуддя. Вважаємо, що запропонований підхід до питань, що розглядаються є виправданим і з методологічної точки зору, для глибшого розуміння сучасного стану цивільного судочинства в Україні.

Основним елементом цифрової інфраструктури вітчизняного цивільного судочинства є Єдина судова інформаційно-комунікаційна система (ЄСІКС), правові засади функціонування якої закріплені у ст. 14 ЦПК України. Згідно з частиною 1 цієї статті, «у судах функціонує Єдина судова інформаційно-комунікаційна система».

Говорячи про значення ЄСІКС для забезпечення транспарентності правосуддя у цивільних справах, слід зупинитися на кількох взаємопов'язаних аспектах. Передусім, ЄСІКС забезпечує обов'язкову реєстрацію в день надходження всіх процесуальних документів, що подаються до суду. Частина 2 ст. 14 ЦПК України спеціально зазначає, що «позовні та інші заяви, скарги

та інші передбачені законом процесуальні документи, що подаються до суду і можуть бути предметом судового розгляду, у порядку їх надходження підлягають обов'язковій реєстрації в Єдиній судовій інформаційно-комунікаційній системі в день надходження документів». Ця нормативна вимога, при всій, здавалося б, її технічній природі, має суттєве значення для реалізації транспарентності правосуддя. Воно виключає можливість будь-яких маніпуляцій з датами надходження процесуальних документів, «затримки» з різних причин позовних заяв та інших зловживань, які нерідко залишалися практично неконтрольованими.

Частина 4 ст. 14 ЦПК України визначає функціональний обсяг ЄСІКС стосовно транспарентності правосуддя у цивільних справах. «Єдина судова інформаційно-комунікаційна система відповідно до закону забезпечує обмін документами (надсилання та отримання документів) в електронній формі між судами, між судом та учасниками судового процесу, між учасниками судового процесу, а також фіксування судового процесу та участь учасників судового процесу у судовому засіданні в режимі відеоконференції». Відповідно, ЄСІКС охоплює всі етапи процесу обміну інформацією, пов'язаного з розглядом цивільної справи, починаючи від подання позову до участі в судовому засіданні в режимі відеоконференції.

Істотним технічним засобом забезпечення транспарентності правосуддя у цивільних справах є електронний кабінет учасника судового процесу. Частина 6 ст. 14 ЦПК України встановлює перелік суб'єктів, які зобов'язані зареєструвати електронний кабінет в ЄСІКС. «Адвокати, нотаріуси, державні та приватні виконавці, арбітражні керуючі, судові експерти, органи державної влади та інші державні органи, зареєстровані за законодавством України як юридичні особи, їхні територіальні органи, органи місцевого самоврядування, інші юридичні особи, зареєстровані за законодавством України як юридичні особи, реєструють свої електронні кабінети в Єдиній судовій інформаційно-комунікаційній системі або її окремій підсистемі (модулі), що забезпечує обмін документами, в обов'язковому порядку. Інші особи реєструють свої

електронні кабінети в Єдиній судовій інформаційно-комунікаційній системі або її окремій підсистемі (модулі), що забезпечує обмін документами, у добровільному порядку».

Для зазначених суб'єктів реєстрація електронного кабінету є не правом, а юридичним обов'язком, недотримання якого тягне за собою процесуальні наслідки при зверненні до суду. «Процесуальні наслідки, передбачені цим Кодексом у разі звернення до суду з документом особи, яка відповідно до цієї частини зобов'язана зареєструвати електронний кабінет, але не зареєструвала його, застосовуються судом також у випадках, якщо інтереси такої особи у справі представляє адвокат. Реєстрація в системі забезпечує цим суб'єктам виключно електронний режим отримання судових документів. Особі, яка зареєструвала електронний кабінет у Єдиній судовій інформаційно-комунікаційній системі або її окремій підсистемі (модулі), що забезпечує обмін документами, суд вручає будь-які документи у справах, в яких така особа бере участь, виключно в електронній формі шляхом їх направлення до електронного кабінету такої особи, що не позбавляє її права отримати копію судового рішення у паперовій формі за окремою заявою» (ч. 7 ст. 14 ЦПК України). Це рішення законодавця є вагомим з позиції реалізації транспарентності правосуддя, саме з огляду на те, що воно виключає будь-яку можливість посилаючись на неналежне повідомлення у тих випадках, коли обов'язок реєстрації дотримано.

Водночас регламентація системи електронних кабінетів викликає низку концептуальних питань, які, на нашу думку, заслуговують на серйозну аналітичну увагу. Частина 8 ст. 14 ЦПК України передбачає, що «реєстрація в Єдиній судовій інформаційно-комунікаційній системі або її окремій підсистемі (модулі), що забезпечує обмін документами, не позбавляє права на подання документів до суду в паперовій формі».

«Особа, яка зареєструвала електронний кабінет в Єдиній судовій інформаційно-комунікаційній системі або її окремій підсистемі (модулі), що забезпечує обмін документами, може подавати процесуальні, інші документи,

вчиняти інші процесуальні дії в електронній формі виключно за допомогою Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи або її окремої підсистеми (модуля), що забезпечує обмін документами, з використанням кваліфікованого електронного підпису або засобів електронної ідентифікації, що мають високий рівень довіри, відповідно до вимог законів України «Про електронні документи та електронний документообіг» та «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги», якщо інше не передбачено цим Кодексом».

Зрозуміло, що, найперше, необхідно гарантувати повну безпеку та достовірність електронного документообігу, однак можна припустити, що далеко не всі учасники судового процесу мають відповідні засоби електронної ідентифікації. Законодавець передбачив виняток для осіб, чії релігійні переконання перешкоджають реєстрації електронного кабінету. «Якщо реєстрація електронного кабінету в Єдиній судовій інформаційно-комунікаційній системі або її окремій підсистемі (модулі), що забезпечує обмін документами, суперечить релігійним переконанням особи, яка зобов'язана його зареєструвати відповідно до цієї частини, передбачені цим Кодексом процесуальні наслідки звернення до суду такою особою без реєстрації електронного кабінету у вигляді залишення її документа без руху, його повернення або залишення без розгляду не застосовуються за умови, що особа заявила про такі обставини одночасно із поданням відповідного документа шляхом подання окремої обґрунтованої письмової заяви».

Ще одним елементом ЄСІКС, який має системне значення для функціонування транспарентного правосуддя у цивільних справах, є система автоматизованого розподілу справ між суддями.

Частина 3 ст. 14 ЦПК України встановлює, що «призначення судді або колегії суддів (судді-доповідача) для розгляду конкретної справи здійснюється Єдиною судовою інформаційно-комунікаційною системою в порядку, визначеному цим Кодексом (автоматизований розподіл справ)». Стаття 214 ЦПК доповнює це правило, встановлюючи, що «при колегіальному

розгляді справи головуючим у судовому засіданні є суддя-доповідач, визначений Єдиною судовою інформаційно-комунікаційною системою під час розподілу справи». Очевидно, що ніхто не повинен впливати на вибір судді у справі. Автоматизований розподіл справ допоміг усунути основний інструмент впливу, забезпечивши випадковість і непередбачуваність призначення судді у конкретній цивільній справі. Частина 11 ст. 14 ЦПК України прямо встановлює, що «несанкціоноване втручання в роботу Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи та в автоматизований розподіл справ між суддями тягне за собою відповідальність, встановлену законом».

Разом з тим, варто зазначити, що практика застосування правил щодо автоматизованого розподілу справ свідчить про те, що використання інформаційних технологій само собою ще не є гарантією транспарентності правосуддя. Нерідкі випадки зловживань правом шляхом повторної подачі позовних заяв доти, доки автоматизована система не розподілить цивільну справу на «потрібного» суддю. Як нам здається, такі ситуації стають можливими тому, що цифрова технологія застосовується до кожного окремого звернення незалежно, без аналізу закономірностей багаторазового подання однотипних правових вимог. У ЦПК України в редакції 2017 року було вжито певних заходів щодо протидії зловживанню процесуальними правами, проте слід підкреслити, що вичерпного нормативного вирішення ця проблема дотепер так і не отримала.

Важливу роль у забезпеченні транспарентності правосуддя у цивільних справах відіграють процедури, що передбачають можливість участі в судовому засіданні в режимі відеоконференції. Відповідно до частини 1 ст. 212 ЦПК України, «учасник справи, його представник має право брати участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції за межами приміщення суду або у приміщенні іншого суду за умови наявності в суді відповідної технічної можливості, про яку суд зазначає в ухвалі про відкриття провадження у справі, крім випадків, коли явка цього учасника справи на су на судом обов'язковою». Можна припустити, що право дистанційної участі в

судовому засіданні сприяє розвитку транспарентності не тільки в процесуальному, але й у широкому соціальному контексті, зменшуючи фактичні перешкоди на шляху доступності правосуддя, зумовлені географічною відстанню, станом здоров'я, зайнятістю або іншими життєвими обставинами, які унеможлиблюють фізичну явку на судові засідання.

Законодавець, виходячи зі змісту відповідних норм ЦПК України, приділяє участі в судовому засіданні в режимі відеоконференцій підвищену увагу.

Частина 8 ст. 212 ЦПК України встановлює, що «технічні засоби та технології, які використовуються судом та учасниками судового процесу, мають забезпечувати належну якість зображення та звуку, а також інформаційну безпеку. Учасникам судового процесу має бути забезпечена можливість чути та бачити хід судового засідання, ставити запитання і отримувати відповіді, здійснювати інші процесуальні права та обов'язки». Вимога належної якості зв'язку як обов'язкова умова повноцінної участі в судовому засіданні в режимі відеоконференцій є фактично проявом принципу процесуальної рівноправності сторін, оскільки особа, яка бере участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції, не повинна перебувати в процесуально гіршому становищі, ніж та, яка фізично присутня в залі суду.

З точки зору транспарентності правосуддя у цивільних справах важливим є правило частини 5 ст. 212 ЦПК України, що розподіляє ризики технічної неможливості участі у відеоконференції. «Ризики технічної неможливості участі у відеоконференції поза межами приміщення суду, переривання зв'язку тощо несе учасник справи, його представник, який подав відповідну заяву, крім випадку, коли суд після призначення судового засідання чи під час такого засідання втратив технічну можливість забезпечити проведення відеоконференції». Такий розподіл ризиків загалом є виправданим, оскільки він стимулює учасників судового процесу забезпечувати надійність власного технічного обладнання, одночасно захищаючи їх від наслідків технічних збоїв з боку суду.

Частина 9 ст. 212 ЦПК України встановлює, що «відеоконференція, в якій беруть участь учасники судового процесу та їхні представники, фіксується судом, який розглядає справу, за допомогою технічних засобів відео- та звукозапису. Відео- та звукозапис відеоконференції долучаються до матеріалів справи в порядку, визначеному Положенням про Єдину судову інформаційно-комунікаційну систему та/або положеннями, що визначають порядок функціонування її окремих підсистем (модулів)». Ця норма є також засобом забезпечення транспарентності правосуддя у цивільних справах, оскільки дає можливість згодом ретельно перевірити, яким чином, насправді відбувалося судове засідання в режимі відеоконференції, та усуває небезпеку розбіжностей між офіційним протоколом судового засідання та його реальним змістом. У поєднанні з правилом ст. 247 ЦПК України щодо обов'язкового звукозапису судового засідання вітчизняний законодавець формує єдиний стандарт фіксації судового процесу незалежно від його форми. Іншими словами, участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції не знижує рівня транспарентності правосуддя.

Необхідно також зупинитися на співвідношенні інституту участі в судовому засіданні в режимі відеоконференції з правилом про обов'язкову інтернет-трансляцію. Частина 5 ст. 7 ЦПК України передбачає, що «трансляція судового засідання здійснюється з дозволу суду. Якщо всі учасники справи беруть участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції, здійснюється транслявання перебігу судового засідання в мережі Інтернет в обов'язковому порядку».

В аспекті впливу інформаційних технологій на цивільне судочинство, аналізоване правило набуває особливого практичного значення. Максимальна технологічна форма судового засідання зумовлює й максимально високий рівень транспарентності правосуддя, зобов'язуючи суд транслювати його хід у режимі реального часу. Отже, можна виявити такий взаємозв'язок між інформатизацією та транспарентністю правосуддя – чим більш дистанційним стає судовий процес, тим вищі технологічні вимоги до його відкритості.

Водночас зауважимо, що ч. 1 ст. 212 ЦПК прямо обумовлює право на відеоконференцію наявністю в суді відповідної технічної можливості, про яку суд зазначає в ухвалі про відкриття провадження у справі. В умовах воєнного стану, коли значна частина судової інфраструктури в ряді регіонів України пошкоджена або функціонує в обмеженому режимі, ця проблема набуває особливої гостроти.

Проблема кібербезпеки ЄСІКС як одного з елементів транспарентності правосуддя потребує самостійного теоретичного осмислення. Частина 12 ст. 14 ЦПК України встановлює, що «єдина судова інформаційно-комунікаційна система підлягає захисту із застосуванням комплексної системи захисту інформації з підтвердженою відповідністю». У такому плані, вимога кібербезпеки судової цифрової інфраструктури отримує не лише технічний, а й конституційно-правовий аспект. Не буде перебільшенням сказати, що безпека ЄСІКС є умовою реалізації права на справедливий судовий розгляд. При цьому, ч. 7 ст. 14 ЦПК України прямо передбачає особливий правовий режим на період воєнного чи надзвичайного стану. «В умовах воєнного чи надзвичайного стану у разі знеструмлення електромережі суду чи настання інших обставин, які унеможливають функціонування Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи або її окремої підсистеми (модуля), що забезпечує обмін документами, суд може вручати особі, яка зареєструвала електронний кабінет, будь-які документи у справах, у яких така особа бере участь, у паперовій формі». Виняток із загального порядку використання електронного кабінету є необхідною формою забезпечення безперервності правосуддя у цивільних справах у надзвичайних умовах, хоча й знижує, що, втім, є неминучим, рівень його технологічної відкритості на період його застосування.

Порядок створення, затвердження та зміни положень, що визначають функціонування ЄСІКС та її окремих підсистем, регулюється частиною 13 ст. 14 ЦПК України. «Положення про Єдину судову інформаційно-комунікаційну систему та/або положення, що визначають порядок

функціонування її окремих підсистем (модулів), розробляються Державною судовою адміністрацією України та затверджуються Вищою радою правосуддя після консультацій з Радою суддів України». Такий механізм визначає юридичну відповідальність за інформатизацію цивільного судочинства. Участь Вищої ради правосуддя у затвердженні положень про систему створює додаткову гарантію контролю за цифровою інфраструктурою судової влади. Поряд з цим, підзаконний характер основних правил функціонування ЄСІКС передбачає, що істотна технологічна частина транспарентності правосуддя перебуває поза сферою безпосереднього законодавчого регулювання і може бути схильна до частих змін.

3.4 Довіра до судової влади як критерій оцінки правосуддя у цивільних справах

Вивчаючи механізми забезпечення транспарентності правосуддя у цивільних справах, як нам здається, необхідно звернутися ще до одного питання, яке, незважаючи на його більше соціологічне, ніж юридичне природу, є, на нашу думку, ключовим критерієм оцінки реальної, а не декларативної транспарентності правосуддя. Йдеться про довіру суспільства до судової влади та правосуддя у цивільних справах [154, с. 26–32; 166, с. 127–142; 171, с. 671–675]. Саме довіра, а не лише формальна відповідність вимогам цивільного процесуального законодавства, є тим кінцевим соціальним результатом, заради якого транспарентність правосуддя існує як правове явище та правова цінність.

Соціологічні дані щодо довіри наших громадян до судової системи стабільно демонструють не найвищі показники серед усіх державних інститутів. За даними регулярних опитувань, що проводяться Центром Разумкова та Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, рівень довіри громадян до судів України протягом останнього десятиліття незмінно

залишається в діапазоні 5–15%. Це суттєво нижче, ніж, скажімо, довіра до ЗСУ, церкви чи органів місцевого самоврядування. Зіставлення цих даних з європейськими показниками виявляє ще один характерний момент. Згідно з Індексом верховенства права World Justice Project, де оцінюється, як відомо, доступність правосуддя, неупередженість, відсутність корупційних складових та необґрунтованих затримок при розгляді та вирішенні справ, українські суди стабільно посідають позиції в нижній третині загальносвітового рейтингу, істотно поступаючись не тільки провідним країнам Європейського Союзу, а й більшості східноєвропейських держав, що колись належали до так званого соціалістичного табору. Оцінка судових інституцій України стримується такими системними проблемами, як політичний вплив на суди, тривалі строки розгляду справ та вразливість перед корупційними ризиками, що є ключовими індикаторами для укладачів звіту. Тобто, з урахуванням вищевикладеного, не виправдано говорити про те, що проблема транспарентності правосуддя є лише вузькогалузевою проблемою.

Прикметно, що власне закритість правосуддя та незрозумілість судових рішень називаються українськими громадянами серед ключових факторів недовіри до суду, поряд із корупцією та залежністю від виконавчої влади. Соціологічні методи дослідження підтверджують висловлену тезу про те, що транспарентність є не лише особливою вимогою до судової процедури, а умовою соціальної легітимності всього правосуддя. Суспільство, позбавлене можливості спостерігати за цивільним судочинством, отримувати доступ до мотивованих судових рішень і переконуватися в транспарентності механізмів формування суддівського корпусу, не має належних підстав довіряти такому правосуддю, незалежно від того, наскільки формально законними є винесені судові рішення. Внаслідок цього, можна констатувати взаємозв'язок між транспарентністю правосуддя у цивільних справах та суспільною довірою, за якого транспарентність є і передумовою довіри суспільства, і її єдиною стійкою основою в правовій та демократичній державі.

Виходячи з авторського аналізу нормативної моделі транспарентності правосуддя у цивільних справах, вважаємо за можливе сформулювати деякі конкретні пропозиції щодо вдосконалення ЦПК України та практики його застосування.

На рівні системних нормативних змін першочерговим заходом є детальне закріплення транспарентності правосуддя як самостійного принципу цивільного судочинства. Повторимося, що чинна редакція ст. 2 ЦПК України, об'єднуючи гласність і відкритість судового процесу та його повне фіксування технічними засобами в єдиний принцип, не виділяє транспарентність як самостійну правову категорію. Вважаємо, що розглянутий підхід є недостатнім, оскільки не відображає багаторівневої природи транспарентності та не створює нормативної основи для її послідовного забезпечення. Пропонується доповнити перелік основних засад (принципів) цивільного судочинства принципом транспарентності в такій редакції: транспарентність правосуддя у цивільних справах є сукупністю взаємопов'язаних вимог до організації та здійснення цивільного судочинства, що забезпечують реальну можливість громадського контролю над правосуддям і включають гласність судового розгляду, відкритість та публічність судових актів, інституційну транспарентність судової системи та технологічну доступність інформації про правосуддя.

Другим можливим системним заходом є встановлення в ЦПК України чіткого процесуального порядку прийняття та оскарження судового акта про обмеження фіксації перебігу судового засідання. Чинне правове регулювання надає суду право обмежувати фіксацію, проте прямо не встановлює обов'язку суду мотивувати таке обмеження й не передбачає механізму його оскарження. Пропонується виходити з того, що обмеження права на фіксацію судового засідання здійснюється виключно мотивованою ухвалою суду, яка підлягає занесенню до протоколу та оскарженню в установленому ЦПК порядку.

Третім важливим заходом є уточнення строків апеляційного оскарження, які необхідно пов'язувати з фактичною доступністю повного

мотивованого судового рішення. Чинна редакція ЦПК України обчислює строк подання апеляційної скарги з дня проголошення або складання повного рішення, але не з дня його фактичної публікації в Єдиному державному реєстрі судових рішень або вручення повного рішення сторонам. Пропонується встановити як загальне правило, що строк апеляційного оскарження обчислюється з моменту отримання стороною повного судового рішення. Це усуне суперечність між строками оскарження та інформаційною доступністю оскаржуваного судового акта.

Четвертим системним заходом є законодавче закріплення права сторін та інших учасників справи на самостійний аудіозапис перебігу судового засідання за прикладом польського ЦПК. Чинна редакція ст. 7 ЦПК надає таке право лише особам, які «присутні» у залі, та «представникам ЗМІ», не виділяючи учасників справи як самостійних носіїв права на фіксацію судового засідання. Пропонується закріпити право учасника справи фіксувати хід судового засідання з використанням звукозаписувального пристрою без отримання окремого дозволу суду, з повідомленням суду про свій намір. Це рішення усуне існуючу нерівність між правами медіа та правами безпосередніх учасників судового процесу в частині фіксації ходу судового засідання.

На рівні окремих законодавчих змін варто передбачити внесення низки змін до ЦПК України, наприклад, виключивши можливість винесення скороченого судового рішення у випадку, коли одна зі сторін заявила про таку вимогу. Це усуне суперечність між вимогами транспарентності правосуддя та спрощеними формами провадження; доповнивши закон нормою про те, що у разі технічного збою системи автоматичного формування протоколу секретар судового засідання зобов'язаний скласти протокол у традиційній формі, з обов'язковим занесенням до нього відомостей про причини збою та вжиті заходи щодо його усунення; передбачивши конкретний механізм контролю за своєчасністю розміщення рішень у Єдиному державному реєстрі судових

рішень та заходи дисциплінарної відповідальності за порушення встановлених строків.

На рівні вдосконалення практики правозастосування ключова роль належить Верховному Суду як інстанції, що формує концептуальні правові позиції. Верховний Суд має широкі можливості щодо підвищення транспарентності правосуддя у цивільних справах без будь-яких кардинальних законодавчих реформ. Йдеться про послідовне застосування та розвиток вимог до мотивування судових рішень. Крім того, необхідна систематизація результатів роботи Касаційного цивільного суду та Великої Палати Верховного Суду з розмежуванням правових позицій щодо питань гласності судового процесу, мотивованості рішень, доступу до матеріалів справи та права ЗМІ на фіксацію перебігу судового засідання.

Варто також наголосити на важливості післявоєнного відновлення України. Вимоги щодо транспарентності правосуддя мають стати одними з ключових. Нова судова інфраструктура, яка з'явиться на звільнених територіях, має з самого початку проектуватися з урахуванням стандартів технологічної та інституційної відкритості. Форма контролю громадянського суспільства над судовою системою має включати реальні повноваження, що забезпечують участь суспільства у формуванні суддівського корпусу. І не можна, звісно ж, забувати й про міжнародно-правові зобов'язання України на шляху до членства в Європейському Союзі. Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, зобов'язання в рамках переговорного процесу та стандарти Ради Європи формують напрями нинішніх і майбутніх реформ. Транспарентність правосуддя в цьому контексті вже виступає не лише як мета судово-правової реформи, а як тенденція ширшого плану, що уособлює наближення та сприйняття європейських стандартів (цінностей) організації та здійснення судової влади. Це дійсно важливо для досягнення позитивних результатів змін, для повернення України до складу європейських народів та європейської правової спільноти.

Висновки до Розділу 3

1. Гласність судового розгляду – це первинний етап практичної реалізації транспарентності правосуддя, і в цьому сенсі нормативне регулювання ЦПК України є найбільш детальним і послідовним. Законодавець поєднує принцип усності як форми судового розгляду цивільних справ та відкритості як його публічного характеру в єдиній нормі, у такий спосіб підкреслюючи їх нерозривний функціональний взаємозв'язок.

2. Законодавчий підхід спрямований на виключення можливості для суду створювати формальні перешкоди для доступу громадськості до судового засідання. Гарантія доступу до судового засідання є універсальною, оскільки вона не залежить ані від професійного статусу особи, ані від її ставлення до цивільної справи, ані від її громадянства та інших характеристик особистості.

3. Закон залишає за судом право на власний розсуд вирішувати питання щодо обмеження доступу в умовах дії карантину, що загалом відповідає законодавчій моделі обмежень транспарентності – замість запровадження режиму повністю закритого засідання ЦПК України передбачає обмеження лише фізичної присутності при збереженні всіх інших елементів транспарентності правосуддя. Будь-які обмеження гласності судового процесу, введені в період надзвичайних обставин, повинні мати чітко обмежений часовий характер і підлягати скасуванню при припиненні обставин, які їх обумовили.

4. Цивільний процесуальний закон у редакції до 2017 року для проведення відеозапису в залі суду вимагав дозволу головуючого. Нинішня редакція розглянутої норми усуває цю перешкоду, залишаючи суду лише право на обмеження фіксації, але не на її загальну заборону. Отже, законодавець намагається знайти баланс між транспарентністю правосуддя як суспільним інтересом і правом учасників судового процесу на належний судовий розгляд. Принципово, що лише суд визначає, чи створює конкретна

форма фіксації судового процесу перешкоди у веденні судового засідання, і виносить відповідну ухвалу, яка може бути оскаржена.

5. Зйомка в залі суду та поширення зображення в реальному часі необмеженій аудиторії є фактично різними явищами за своїми наслідками для учасників справи та для перебігу судового розгляду. Трансляція може створювати небажаний ефект, тому збереження за судом контролю над трансляцією при одночасному визнанні свободи фіксації судового розгляду є оптимальним у процесі встановлення гармонійного співвідношення між відкритістю судового процесу та суспільними інтересами щодо належного здійснення правосуддя. Винятком із загального правила про дозвільний порядок трансляції є випадок, коли всі учасники справи беруть участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції. Законодавець обґрунтовано виходив із тієї логіки, згідно з якою, якщо засідання й без того вже проводиться в електронній формі, позбавлення громадськості можливості спостерігати за ним у режимі реального часу було б необґрунтованим обмеженням транспарентності правосуддя. Єдине питання, чому при участі в судовому засіданні в режимі відеоконференції для всіх учасників трансляція є обов'язковою, тоді як під час звичайного судового засідання вона є лише факультативною і вимагає дозволу суду. Відмінність зазначених режимів потребує чіткішого законодавчого та доктринального пояснення.

6. У відкритому судовому засіданні, зміст особистого листування не може бути доведений до відома громадськості без згоди його автора або адресата. Звуження меж гласності судового розгляду не скасовує публічний характер цивільного судочинства в цілому, а лише виключає зі сфери загального доступу певні конкретні види конфіденційних відомостей. Такий диференційований законодавчий підхід слід визнати позитивним.

7. Звукозапис є невід'ємним стандартом судового процесу, а відеозапис залежить від технічних можливостей суду та процесуальної згоди учасників. Залежність відеозапису від наявності технічних можливостей у суді створює нерівність, а умова щодо відсутності заперечень з боку учасників процесу

стосовно відеозапису породжує таку ситуацію, коли учасник процесу, який зацікавлений в обмеженні транспарентності фіксації, може заблокувати відеозапис одним лише запереченням, без обов'язку його детального обґрунтування.

8. Автоматичне формування протоколу на основі технічного запису істотно знижує ризик неповноти або недостовірності письмової фіксації ходу судового засідання. Положення ч. 15 ст. 7 ЦПК України усуває можливі колізії між офіційним технічним записом та неофіційними записами, які зроблені учасниками справи або представниками засобів масової інформації. Зроблені ними записи можуть слугувати джерелами інформації, однак вони не мають процесуального статусу офіційного запису.

9. Порядок подання зауважень до протоколу судового засідання є суттєвим елементом транспарентності правосуддя у цивільних справах. Він дозволяє сторонам коригувати офіційний запис судового засідання, усуваючи розбіжності між ним і реальним ходом судового розгляду. Проте зауваження розглядаються головуючим, дії якої вони, як правило, і оскаржують, що не може не ставити під сумнів об'єктивність їх розгляду. Чинний ЦПК України іншого варіанту не передбачає, що вимагає належного законодавчого вирішення цього питання.

10. При проголошенні судового рішення правосуддя найбільш виразно проявляє свій публічний характер. Тому законодавець не передбачає в цей момент дозволу суду на трансляцію, який в інших випадках є обов'язковим. Такий підхід свідчить про те, що публічність процедури оголошення судового рішення є безумовною процесуальною гарантією учасників судового процесу.

11. Закриті наради з кожною зі сторін окремо є особливою процесуальною формою, в рамках якої дотримання принципу гласності судового процесу є менш пріоритетним, ніж завдання щодо досягнення примирення сторін. Обмеження транспарентності правосуддя в такому випадку є виправданим. Це зумовлено природою примирної процедури, яка не передбачає відкритості переговорів щодо мирової угоди.

12. Норми цивільного процесуального законодавства щодо таємниці ухвалення судового рішення виключають транспарентність в інтересах вищої правової цінності – забезпечення об'єктивного, незалежного та неупередженого правосуддя.

13. Порядок розгляду апеляційної скарги передбачає публічний та усний судовий розгляд, що відповідає європейському стандарту транспарентності правосуддя, який є характерним для суду першої інстанції. Проте ст. 369 ЦПК України встановлює істотне виключення. У суді касаційної інстанції, за загальним правилом, розгляд цивільної справи здійснюється в порядку письмового провадження. З одного боку, таке законодавче рішення абсолютно виправдане, з огляду на природу касації, з іншого – якщо транспарентність правосуддя сприяє громадському контролю за судовою владою, то судові акти, які мають найбільше правове значення, повинні ухвалюватися в умовах, максимально відкритих для громадськості.

14. Проголошення судового акта, його доступність та обґрунтованість є фундаментальною вимогою транспарентності. У рамках авторського дослідження проблем транспарентності правосуддя у цивільних справах, транспарентність судових актів пропонується розглядати у кількох взаємопов'язаних аспектах, а саме: процедур публічного проголошення судових рішень, функціонування Єдиного державного реєстру судових рішень, мотивованості судового рішення та доступності актів апеляційної та касаційної інстанцій.

15. Положення ЦПК України, яке закріплює вимогу щодо публічного оголошення судових рішень, є проявом тих базових процесуальних гарантій, що передбачені у ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Разом з тим, вітчизняний законодавець визначає механізм, що дозволяє суду проголосити лише вступну та резолютивну частини, негайно вручивши їх копії присутнім у судовому засіданні учасникам справи.

16. Створення Єдиного державного реєстру судових рішень стало кроком уперед у забезпеченні транспарентності правосуддя та доступності

судових рішень для всієї юридичної громадськості, а також можливості формування сталої судової практики. З позиції транспарентності правосуддя у цивільних справах функціонування Єдиного державного реєстру судових рішень має оцінюватися за кількома ключовими параметрами – повнотою, своєчасністю та якістю знеособлення персональних даних.

17. Центральним елементом транспарентності судових актів є вимога обґрунтованості судового рішення. Мотивування судового рішення – це, безсумнівно, не просто його атрибут. Тільки мотивоване судове рішення дозволяє учасникам справи зрозуміти, чому суд дійшов саме такого висновку, і сформулювати обґрунтовану апеляційну скаргу, а суду апеляційної інстанції здійснити змістовний контроль за правильністю застосування судом першої інстанції норм права. У кінцевому підсумку, лише мотивоване судове рішення дозволяє суспільству дати оцінку судовій діяльності та проаналізувати рівень правової аргументації стосовно конкретної цивільної справи.

18. Інформаційні технології варто розглядати як один із засобів, що забезпечують транспарентність правосуддя у цивільних справах. Впровадження інформаційних технологій у цивільне судочинство покликане сформувати якісно новий ефективний спосіб реалізації транспарентності правосуддя, який би створив усі умови для її гарантування там, де традиційні процесуальні конструкції та механізми виявляються недостатніми або практично важкодоступними.

19. Верховний Суд формує концептуальні правові позиції та має широкі можливості щодо підвищення транспарентності правосуддя у цивільних справах без будь-яких кардинальних законодавчих реформ. Йдеться про послідовне застосування та розвиток вимог до мотивування судових рішень, систематизацію результатів роботи Касаційного цивільного суду та Великої Палати Верховного Суду з розмежуванням правових позицій щодо питань гласності судового процесу, мотивованості рішень, доступу до матеріалів справи та права ЗМІ на фіксацію перебігу судового засідання.

20. Форма контролю громадянського суспільства над судовою системою має включати реальні повноваження, що забезпечують участь суспільства у формуванні суддівського корпусу. Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, зобов'язання в рамках переговорного процесу та стандарти Ради Європи формують напрями нинішніх і майбутніх реформ. Транспарентність правосуддя в цьому контексті вже виступає не лише як мета судово-правової реформи, а як тенденція ширшого плану, що уособлює наближення та сприйняття європейських стандартів (цінностей) організації та здійснення судової влади.

ВИСНОВКИ

У дисертації сформульовано найважливіші теоретичні положення дисертаційного дослідження, наведені теоретичні узагальнення та нові підходи до вирішення наукової проблеми щодо розробки концептуальних положень теорії транспарентності правосуддя у цивільних справах, а також практичних рекомендацій щодо вдосконалення цивільного процесуального законодавства. До найголовніших висновків можна віднести:

1. Розуміння транспарентності судового розгляду в вітчизняному праві пройшло тривалу еволюцію – від давніх общинних традицій до суворого процесуального закріплення в сучасних кодексах як системи правових гарантій, що забезпечує відкритість правосуддя та право громадян на інформацію. Правомірною видається теза про те, що гласність є українською історичною традицією. Відкритість суду є давнім звичаєм, що сягає корінням у общинний лад Київської Русі. Гласність не була нав'язана ззовні, а впливала з самої природи давнього процесу, який являв собою публічне змагання сторін перед судом та общиною. Такі процедури, як «заклик на торгу» або випробування водою та залізом, за визначенням не могли бути таємними. Статути Великого князівства Литовського (1529, 1566, 1588 років) закріпили публічність через конкретні юридичні вимоги, а саме: заборону заочного засудження, доступність судової інформації, гласні процедури судового повідомлення. У період Гетьманщини увага була зосереджена на відкритості матеріалів справи та публічному порядку оголошення судових рішень. Судова реформа 1864 року замінила колишні процесуальні форми та замість канцелярської таємниці запровадила повноцінну гласність та змагальність. Напевно, вперше були чітко сформульовані підстави проведення закритих судових засідань. ЦПК УРСР 1924, 1929 та 1963 років лише декларували принцип гласності. Ключовими елементами відкритого судового розгляду за ЦПК України 2004 року стали право на інформацію про час і

місце суду, публічне оголошення рішень та обов'язкове фіксування перебігу засідання технічними засобами.

2. Вітчизняний законодавець оперує такими термінами як «гласність», «відкритість», «публічність», проте не використовує «транспарентність». Існуючі термінологічні розбіжності можуть свідчити про те, що категорії гласності та відкритості судового процесу, незважаючи на їх законодавче тлумачення, не в повній мірі охоплюють той зміст, який сучасна юридична думка вкладає в поняття транспарентності правосуддя у цивільних справах.

3. Гласність судового процесу передбачає можливість бути присутнім під час розгляду цивільної справи та фіксувати її хід. Її зміст охоплює відкритість судового засідання для зовнішнього спостереження та можливість безпосереднього сприйняття судового процесу. Гласність у законодавчому розумінні звернена виключно до моменту судового засідання, залишаючи поза своєю увагою питання, які пов'язані з доступністю інформації про справу до, після та поза рамками судового засідання. Відкритість судового процесу ширша за гласність, оскільки вона не обмежується фізичною присутністю в залі судового засідання, а передбачає процедуру отримання процесуально значущої інформації щодо справи, включаючи відомості, які розміщені в електронній формі, тобто відкритість правосуддя має інформаційний характер. Разом з тим, категорія відкритості правосуддя також не позбавлена певної обмеженості. Стаття 8 ЦПК України зосереджена переважно на інформації про конкретну справу та її учасників, не поширюючись на ширше поняття прозорості судової системи як інституту державної влади, і не зачіпає питання розподілу судових справ, формування суддівського корпусу, розкриття статистичних даних про діяльність судів тощо. Публічність як самостійна процесуальна категорія виконує, головне, інформаційну функцію та пов'язана з проголошенням судових рішень. публічність в цивільному судочинстві правомірно розглядати в контексті зверненості результату судового розгляду до суспільства.

4. Транспарентність правосуддя у цивільних справах є багаторівневою правовою категорією, що означає сукупність взаємопов'язаних вимог до організації та здійснення цивільного судочинства, які забезпечують можливість громадського контролю над правосуддям. Структурно транспарентність правосуддя у цивільних справах включає, по-перше, процесуальний рівень (гласність судового розгляду); по-друге, інформаційний рівень (відкритість інформації про цивільну справу та її результати); по-третє, комунікативний рівень (публічність оголошення судових рішень, включаючи їх належну мотивувальну частину); по-четверте, інституційний рівень (прозорість судової системи в цілому, включаючи механізми розподілу судових справ, оприлюднення правової статистики, організацію доступу до правосуддя); по-п'яте, технологічний рівень (використання цифрових технологій для забезпечення доступності правосуддя). Транспарентність у запропонованому розумінні охоплюється концептом права на доступний і справедливий судовий розгляд, який гарантується ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод.

5. Під принципом транспарентності правосуддя у цивільних справах пропонується розуміти самостійний принцип, що зобов'язує суд, законодавця та правозастосовника забезпечувати реальну можливість громадського контролю над правосуддям шляхом послідовної реалізації його процесуальної, інформаційної, комунікативної, інституційної та технологічної складових. Чинна редакція ст. 2 ЦПК України є концептуально неповною через відсутність цього принципу в її переліку, а також змішування гласності та відкритості судового процесу та вимоги його повної фіксації технічними засобами в рамках одного принципу.

6. Міжнародно-правові стандарти транспарентності правосуддя у цивільних справах є комплексним засобом підтримання довіри суспільства до суду, який охоплює як безпосередні правила ведення судового процесу, так і загальні вимоги до транспарентності організації судової системи, спрямовані на забезпечення верховенства права в демократичному суспільстві.

Міжнародно-правові стандарти транспарентності правосуддя у цивільних справах – це система універсальних вимог, орієнтирів та критеріїв, закріплених у міжнародних нормативно-правових актах та прецедентній практиці, які визначають відкритість судової влади та слугують інструментом оцінки якості національних правових систем. Дане поняття включає в себе такі обов’язкові елементи: процесуальні гарантії публічності. Забезпечення права кожного на справедливий і публічний розгляд справи, а також публічне оголошення судового рішення. При цьому міжнародно-правові стандарти розмежовують публічність самого судового розгляду та доступність підсумкового судового рішення, яке може бути надане громадськості не тільки усно, але й через спеціальні архіви або реєстри; обґрунтованість обмежень транспарентності правосуддя. Встановлення вичерпного переліку підстав для обмеження відкритості (наприклад, інтереси моралі, національної безпеки або захисту приватного життя). Будь-яке обмеження має підлягати суворому тлумаченню та супроводжуватися конкретним обґрунтуванням його необхідності та пропорційності; інституційна відкритість, що передбачає прозорість механізмів функціонування судової влади в цілому, включаючи публічні конкурси з відбору суддів, відкритість дисциплінарних процедур та підзвітність судів перед громадянським суспільством; інформаційна доступність та цифрова транспарентність, що передбачає обов’язок держави забезпечувати реальний доступ до судових рішень через відкриті реєстри, надавати інформацію про компетенцію судів та порядок звернення до них, а також розвивати цифрову інфраструктуру (онлайн-доступ до справ, використання відеозв’язку) за умови захисту персональних даних.

7. Відкритість судового процесу, не будучи абсолютною правовою цінністю, поряд з інформацією, що охороняється законом, недоторканністю приватного життя, захистом таємниці усиновлення та персональних даних входить до системи конституційно-правових цінностей, жодна з яких не є завідомо пріоритетною для законодавця, а їх співвідношення визначається в кожному конкретному випадку за допомогою вимог щодо пропорційності.

При цьому обмеження транспарентності правосуддя завжди має бути мінімально необхідним, а законодавець і правозастосовна практика повинні прагнути до того, щоб навіть за умови неминучого обмеження відкритості судового процесу зберігати її в тій мірі, в якій це не суперечить інтересам, що охороняються законом. Це одна з основних характеристик правової держави, держави, в якій транспарентність правосуддя у цивільних справах є загальним правилом, а проведення закритих судових засідань – винятком.

8. Проголошення судового акта, його доступність та мотивованість є фундаментальною вимогою транспарентності правосуддя. Транспарентність судових актів варто розглядати у кількох взаємопов'язаних аспектах, а саме: процедур публічного проголошення судових рішень, функціонування Єдиного державного реєстру судових рішень, мотивованості судового рішення та доступності актів апеляційної та касаційної інстанцій.

9. Інформаційні технології варто розглядати як один із можливих засобів, що забезпечують транспарентність правосуддя у цивільних справах. Впровадження інформаційних технологій у цивільне судочинство покликане сформувати якісно новий ефективний спосіб реалізації транспарентності правосуддя, який би створив усі умови для її гарантування там, де традиційні процесуальні конструкції та механізми виявляються недостатніми або практично важкодоступними.

10. Форма контролю громадянського суспільства над судовою системою має включати реальні повноваження, що забезпечують участь суспільства у формуванні суддівського корпусу. Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, зобов'язання в рамках переговорного процесу та стандарти Ради Європи формують напрями нинішніх і майбутніх реформ. Транспарентність правосуддя в цьому контексті вже виступає не лише як мета судово-правової реформи, а як тенденція ширшого плану, що уособлює наближення та сприйняття європейських стандартів (цінностей) організації та здійснення судової влади.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Амеліна А. С. Гласність як один із принципів цивільного судочинства. *Міжнародний юридичний вісник*: зб. наук. праць Національного університету державної податкової служби України. 2014. Вип. 1 (1). С. 189–194.
2. Аналітичний огляд стану здійснення цивільного судочинства у 2024 році / Верховний Суд. URL: <https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/ogliady/ztv4D67.pdf> (дата звернення: 28.01.2026).
3. Андрієвська Л. О., Крупіцька А. В., Скляр Д. О. Заочний розгляд справи, його значення та місце в цивільному процесі. *Правова позиція*. 2019. № 4 (25). С. 211–217.
4. Андрійцьо В. Д. Теоретичні проблеми доказування в цивільному судочинстві України: монографія. Ужгород: ТОВ «ІВА», 2014. 410 с.
5. Андронов І. В. Забезпечення доказів у цивільній справі шляхом огляду веб-сторінки в мережі інтернет. *Інформаційні технології у судочинстві*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., яка проводиться в рамках тижня цивільного процесу (м. Одеса, 18 квіт. 2017 р.) / за заг. ред. Н. Ю. Голубєвої. Одеса: Фенікс, 2017. С. 18–21.
6. Андронов І. В. Судові рішення в цивільному процесі України: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2018. 463 с.
7. Андронов І. В. Судові рішення в цивільному процесі України: монографія. Одеса: Юрид. літ-ра, 2018. 372 с.
8. Андронов І. В. Транспарентність судової влади в умовах діджиталізації цивільного судочинства. *Нове українське право*. 2021. Вип. 3. С. 127–133.
9. Андрушко А. В. Принцип диспозитивності цивільного процесуального права України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2002. 17 с.

10. Ахмач Г. М. Процесуальні особливості реалізації принципу змагальності на окремих стадіях цивільного процесу. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 58. С. 411–417.

11. Б. і П. проти Сполученого Королівства. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-59422%22}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-59422%22}) (дата звернення: 24.12.2024).

12. Барабаш О. О. Реалізація принципу верховенства права: інноваційні технології та підходи у світлі забезпечення світопорядку. Держава та регіони. *Серія: «Право»*. 2023. № 1 (79). С. 324–330.

13. Бедрій М. Система українського звичаєвого права: історико-правовий аспект. *Вісник Львівського національного університету. Серія: «Юридична»*. 2011. Вип. 54. С. 45–51.

14. Бедрій М. М. Копні суди на українських землях у XIV–XVIII ст.: історико-правове дослідження: монографія. Львів: Галицький друкар, 2014. 264 с.

15. Берназюк Я. Конституційний принцип гласності судового процесу та особливості розгляду справ, які містять інформацію з обмеженим доступом. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/openness_of_a_trial_bernaziuk.pdf (дата звернення: 13.12.2023).

16. Берназюк Я. О. Мотивованість судового рішення як гарантія реалізації принципу верховенства права. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 5. С. 18–22.

17. Берназюк Я. Поняття та критерії мотивованості судового рішення як однієї з гарантій дотримання судами принципу верховенства права. 28 січня 2019 р. Верховний центр/zmi/635136/.

18. Берназюк Я. О. Судова практика в справах щодо виконання судових рішень. Верховний Суд. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/execution_bernaziuk.pdf (дата звернення: 28.01.2026).

19. Биркович О. І. Судова система української держави (Гетьманщини) 1648–1657 рр.: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2004. 15 с.
20. Бичкова С. С. Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження. Київ: Атіка, 2011. 420 с.
21. Бобрик В. І. Диференціація цивільного судочинства: автореф. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2021. 40 с.
22. Бойко І. Й. Органи влади і право в Галичині у складі Польського Королівства (1349–1569 рр.): монографія. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. 628 с.
23. Бондарчук С. А. Гласність та відкритість судового процесу як гарантії доступу до правосуддя. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2010. № 4 (2). Ч. 2. С. 6–11.
24. Братель О. Г. Рішення суду як процесуальний юридичний факт цивільного судочинства України / Глобальна організація союзницького лідерства. 2016. URL: <https://goal-int.org/rishennya-sudu-yak-procesualnij-yuridichnij-fakt-civilnogo-sudochinstva-ukraini/171> (дата звернення: 28.01.2026).
25. Булеца С. Б., Заборовський В. В., Стойка А. В. Малозначність справи як критерій обмеження доступу до суду касаційної інстанції в цивільному судочинстві України. *Visegrad journal on human rights*. 2019. № 1. (Volume 2). Р. 23–30.
26. Булкат М. С. До питання про історичний поступ судочинства на теренах України (періоди Гетьманщини; Входу українських земель до складу Російської імперії; радянський). *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: «Юридичні науки»*. Київ, 2018. Т. 29 (68), № 1. С. 1–6.
27. Васильєв С. В. Порівняльний цивільний процес: підручник. Київ: Алерта, 2015. 352 с.
28. Вернер проти Австрії. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22itemid%22%3A%22001-58114%22%7D> (дата звернення: 24.12.2024).

29. Виноградова А. І. Інформаційні технології та модернізація принципів цивільного судочинства. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Юриспруденція»*. 2017. № 30. Том 2. С. 13–16.

30. Висновок № 11 (2008) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо якості судових рішень. URL: https://court.gov.ua/userfiles/visn_11_2008.pdf (дата звернення: 28.01.2026).

31. Висновок № 20 (2017) Консультативної ради європейських суддів (КРЕС) до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо ролі суддів у забезпеченні застосування закону (м. Страсбур, 10 листопада 2017 р.) URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/vysnovok_kryes_20.pdf (дата звернення: 28.01.2026).

32. Висновок № 7 (2005) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи з питання «Правосуддя та суспільство». URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/r_7_2005_2005_11_25.pdf (дата звернення: 28.01.2026).

33. Волкович О. Практичні аспекти реалізації міжнародного принципу гласності в цивільному процесі під час війни. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2024. № 2 (28). С. 80–90.

34. Волосенко С. О. Принципи змагальності та об'єктивної істини у цивільному процесі України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2010. 19 с.

35. Гамбург Л. С. Судові реформи в Лівобережній Україні (Гетьманщині) XVIII ст.: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2000. 18 с.

36. Гарієвська М. Б. Дискреційні повноваження суду при розгляді цивільних справ у суді першої інстанції: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2016. 262 с.

37. Гетманцев М. Електронні докази в цивільному процесі: практика застосування новел законодавства. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 2. С. 19–23.

38. Гетманцев М. О. Запровадження засобів електронної комунікації в цивільному судочинстві. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 3. С. 10–14.

39. Гетманцев М. О. Речові докази в цивільному процесі: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2014. 20 с.

40. Гетманцев О. В. Формування та розвиток цивільного процесуального законодавства в Україні: питання історичної періодизації. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2013. Вип. 644: Правознавство. С. 82–87.

41. Головатий С. П. Верховенство права: Ідея. Доктрина. Принцип: автореф. ... дис. д-ра юрид. наук. Київ, 2008. 51 с.

42. Голубєва Н. Ю. Моделі впровадження електронного судочинства у світі. *Захист прав людини у цивільному судочинстві*: матеріали Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. ім. Ю. С. Червоного (м. Одеса, 17 груд. 2021 р.) / за заг. ред. Н. Ю. Голубєвої; уклад.: І. С. Апалькова, О. В. Сатановська. Одеса: Фенікс, 2021. С. 7–11.

43. Голубєва Н. Ю. Поняття та система принципів цивільного процесуального права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2010. Вип. 53. С. 103–114.

44. Горецький О. В. Медіація: український досвід і європейський вибір. Київ: Вид-во «Ліра», 2025. 224 с.

45. Горецький О. В. Процедури примирення в цивільному судочинстві: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2019. 201 с.

46. Грабильников А. В. Конституційно-правові основи судового рішення як акту судової державної влади. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія: «Юридичні науки»*. 2011. № 1 (1). С. 80–84.

47. Гудима М. М. Принцип забезпечення права на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках – на касаційне оскарження судового рішення як конституційна засада українського судочинства.

Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: «ПРАВО». 2024. Вип. 84: частина 1. С. 253–259.

48. Гуйван П. Д. Правова визначеність як складова частина принципу верховенства права. *Альманах міжнародного права*. 2017. Вип. 17. С. 11–21.

49. Гулик А. Г. Деякі роздуми щодо етапів розвитку цивільного судочинства. *Актуальні дослідження правової та історичної науки: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Тернопіль, 17 жовт. 2018 р.)*. Тернопіль. 2018. Вип. 6. С. 48–51.

50. Гулик А. Г. Касація в системі оптимального інстанційного перегляду судових рішень у цивільному судочинстві. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 3. С. 150–155.

51. Гулик А. Г. Оптимізація цивільного судочинства в Україні. Дрогобич: Вид-во «Коло», 2020. 482. с.

52. Гулик А. Г. Оптимізація цивільного судочинства: європейський контекст. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. № 4. (volume 1). Р. 21–26.

53. Гулик А. Г. Оптимізація цивільного судочинства: проблеми теорії та практики: автореф. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2021. 30 с.

54. Гусаров К. В. Особливості окремої ухвали у цивільному судочинстві. *Порівняльне-аналітичне право*. 2013. № 2. С. 139–141.

55. Джавадов Х. А. Проблеми ефективності цивільного судочинства. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2018. 334 с.

56. Джавадов Х. А. Теоретичні проблеми ефективності цивільного судочинства: автореф. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2018. 40 с.

57. Дієнне проти Франції. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-57957%22](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57957%22) (дата звернення: 07.05.2023).

58. Дорохіна Ю. А. Окрема ухвала суду як інструмент забезпечення законності: сутність, правові підстави, наслідки. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: «Юридичні науки»*. 2020. Т. 31 (70), частина 2. № 2. С. 65–69.

59. Дронов С. С. Темпоральні принципи цивільного судочинства України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2019. 20 с.
60. Дузинкевич Т. І. Повноваження суду першої інстанції цивільної юрисдикції: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2015. 18 с.
61. Думич Х. М. Цивільне судочинство у Галичині за Австрійським Цивільним процесуальним кодексом 1895 р.: дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2016. 214 с.
62. Європейський суд з прав людини. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-57585%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57585%22]}) (дата звернення: 07.05.2023).
63. Європейські та міжнародні стандарти у сфері судочинства / відп. ред. Ю. Землицька. Київ, 2015. 708 с.
64. Завальнюк І. Законність та обґрунтованість судового рішення як гарантія реалізації засад справедливості судового розгляду. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Серія: «Юридичні науки»*. 2021. № 10. С. 62–71.
65. Завгородня А. О. Встановлення істини у цивільному судочинстві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: Харків, 2016. 20 с.
66. Загородніков проти Росії. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-69900%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-69900%22]}) (дата звернення: 01.11.2025).
67. Заєць А. Принцип верховенства права (теоретико-методологічне обґрунтування). *Вісник Академії правових наук України*. 1998. № 1. С. 3–13.
68. Ізарова І. О. Етапи судового розгляду цивільної справи у суді першої інстанції: теоретико-прикладний аналіз. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2013. № 4 (98). С. 55–58.
69. Ізарова І. О. Теоретичні і практичні засади гармонізації цивільного процесу Європейського Союзу та України: дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2016. 439 с.
70. Кабальський Р. О. Публічність і прозорість цивільного процесу: баланс між відкритістю та захистом конфіденційності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 12. С. 100–103.

71. Каламайко А. Ю. Місце електронних засобів доказування та окремі питання їх використання в цивільному процесі. *Право та інновації*. 2015. № 2 (10). С. 127–132.
72. Калюжний Р. А., Атаманчук І. В. Розвиток процесуального права України. Київ: «МП Леся», 2015. 188 с.
73. Калюжний Р. А., Вовк В. М. Римське приватне право: підручник для вищ. навч. закладів. Київ: «МП Леся», 2014. 240 с.
74. Ковальова С. Г. Еволюція судової системи і судочинства на українських землях Великого князівства Литовського: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2004. 21 с.
75. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях: у 2-х т. / уклад.: Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько та ін.; за ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука. Київ: Правова єдність, 2009. Т. 1. 1168 с.
76. Козюбра М. Верховенство права: українські реалії та перспективи. *Право України*. 2010. № 3. С. 6–19.
77. Комаров В. В. Проблеми касації у аспекті принципу *res judicata*. *Проблеми теорії та практики цивільного судочинства* / В. В. Комаров, В. І. Тертишніков, В. В. Баранкова та ін.; за заг. ред. В. В. Комарова. Харків: Харків юридичний, 2008. С. 592–609.
78. Комаров В. В. Цивільне процесуальне законодавство у динаміці розвитку та практиці Верховного Суду України. Харків: Право, 2012. 624 с.
79. Кондратюк О. В. Судова система та судочинство в Галичині у складі Австро-Угорщини (1867–1918 рр.): дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2006. 203 с.
80. Кондратюк О. В. Судова система та судочинство в Галичині у складі Австро-Угорщини (1867–1918 рр.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2006. 20 с.
81. Короед С. О. Процесуальне забезпечення ефективності цивільного судочинства: монографія. Київ: «МП Леся», 2013. 508 с.

82. Король О. Д. Принцип співробітництва суду і сторін в цивільному судочинстві: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2021. 238 с.
83. Коршун А. О. Принцип гласності та відкритості діяльності органів судової влади. Київ: «Хай-Тек Прес», 2022. 192 с.
84. Кот О. О. Проблеми здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2017. 36 с.
85. Котвяковський Ю. О., Лук'янченко Д. В. Становлення та розвиток принципу гласності судового розгляду в римському праві. *Держава і право*. 2026. Вип. 98. С. 208–218.
86. Кошова О. В. Транспарентність сучасної судової влади. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2015. № 1–2 (9–10). С. 209–215.
87. Красовський О. О. Історичний нарис розвитку принципу добросовісності у цивільному процесі Німеччини та Франції. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: «Право»*. 2024. Вип. 84. С. 297–304.
88. Кройтор В. А. Зміст принципу гласності цивільного судочинства: процесуальний аспект. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 2004. Вип. 25. С. 354–360.
89. Кройтор В. А. Особливості прояву змісту принципу пропорційності в цивільному судочинстві. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 1. С. 96–99.
90. Кройтор В. А. Принцип обов'язковості судових рішень у цивільному судочинстві. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 3. С. 175–178.
91. Кройтор В. А. Теоретико-методологічні основи формування та функціонування системи принципів цивільного судочинства: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2021. 42 с.
92. Курило М. П. Єдність цивілістичного процесу: проблеми теорії і практики: автореф. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2014. 35 с.

93. Курс цивільного процесу: підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін.; за ред. В. В. Комарова. Харків: Право, 2011. 1352 с.
94. Ле Конт, Ван Левен і Де Мейер проти Бельгії. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-57522%22](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57522%22) (дата звернення: 03.01.2023).
95. Легка І. В. Особливості нормативного становлення на теренах України ідеї гласності судового процесу як конституційної засади. *Аналітично-порівняльне правознавство*: електронне наук. видання. 2022. № 5. С. 76–81.
96. Лисюк Я. Ю. Верховенство права як сутнісна характеристика правосуддя та системотворчий фактор конституційних принципів цивільного судочинства. *Правова держава*. 2026. Вип. 37. С. 835–843.
97. Лук'янченко Д. В. Межі транспарентності правосуддя у цивільних справах. *Сто восьми економіко-правові дискусії. Серія: «Соціальні та гуманітарні науки»*: матеріали міжнар. мультидисциплінарної наук. інтернет-конф. (м. Львів, Україна, м. Ополе, Польща, 27–28 трав. 2026 р.). Львів : ФО-П Шпак В. Б., 2026. С. 31-34.
98. Лук'янченко Д. В. Розвиток ідей щодо гласності судового розгляду цивільних справ у вітчизняному законодавстві: матеріали наук.-практ. конф. викладачів, аспірантів та студентів Сумського національного аграрного університету (м. Суми, 13–17 квіт. 2026 р.). Суми. 2026. С. 461.
99. Лук'янченко Д. В. Розвиток принципу гласності у цивільному судочинстві України. *Держава і право*. 2026. Вип. 100. С. 286–298.
100. Лук'янченко Д. В. Формування та розвиток доктрини гласності в європейському цивільному судочинстві: історико-правовий аналіз. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: «Право»*. 2025. Вип. 92: частина 1. № 2. С. 450–456.
101. Лукаш Т. В. Транспарентність як гарантія ефективності судової влади в механізмі захисту конституційних прав і свобод людини та

громадянина. *Держава та регіони. Серія: «Право»*. 2019. № 1 (63). С. 157–161.

102. Луспеник Д. Д. Верховенство права – «новий» старий принцип цивільного судочинства: співвідношення із принципом законності. *Право України*. 2017. № 8. С. 9–20.

103. Мазовіта А. Б. Відкритість судової системи та правові межі громадської участі. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: «ПРАВО»*. 2024. Вип. 86: частина 5. С. 175–180.

104. Малетич М. М. Гласність правосуддя: конституційно-правова характеристика. *Приватне та публічне право*. 2021. № 4. С. 18–26.

105. Мамницький В. Ю. Принцип змагальності у цивільному судочинстві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 1995. 18 с.

106. Матета О. А. Категорія «національні інтереси» як складова національної безпеки України. *Шлях успіху і перспективи розвитку (до 26 річниці заснування Харківського національного університету внутрішніх справ)*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 20 листоп. 2020 р.) / редкол.: Д. В. Швець (голова), О. М. Бандурка, С. М. Гусаров та ін.; МВС України, Харківський нац. ун-т внутрішніх справ. Харків: ХНУВС, 2020. С. 315–317.

107. Миколаєць В. А., Котович І. О. Принципи та процедури судочинства (Цивільне судочинство): навч. посіб. Ірпінь: Державний податковий університет, 2024. 150 с.

108. Міць А. М. Інформатизація цивільного судочинства: проблеми реалізації. Харків, 2019. 35 с.

109. Москвич Л. М. Ефективність судової системи: концептуальний аналіз: монографія. Харків: Вид-во «ФІНН», 2011. 384 с.

110. Музика І. В. Принцип верховенства права: сучасний погляд на проблему крізь призму кантівського праворозуміння. *Проблеми філософії права*. 2008–2009. Том VI–VII. С. 112–117.

111. Неклеса Ю. В. Принцип змагальності та диспозитивності у цивільному процесі України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2011. 20 с.
112. Немировська О. В. Принцип змагальності сторін та його реалізація в судовій практиці: автореф. дис... канд. юрид. наук. Київ, 1999. 16 с.
113. Никифорак М. В. Державний лад і право на Буковині в 1774–1918 рр.: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2014. 37 с.
114. Ніколенко Л. М. Електронне правосуддя як спосіб підвищення ефективності судового розгляду. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: «ПРАВО»*. 2022. Вип. 71. С. 338–341.
115. Ніколенко Л. М. Транспарентність судової влади в умовах реформування. *Правовий часопис Донбасу*. 2019. № 2. С. 24–29.
116. Нор-Хотинська О. З. Транспарентність судової системи та адвокатури як чинник формування громадянської свідомості суспільства. *Вісник кримінального судочинства*. 2016. № 2. С. 176–182.
117. Овсяннікова О. О. Генезис принципу гласності судової влади. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія: «Право»*. 2013. №2 (8). С. 1–11.
118. Омельченко М. П. Принцип об'єктивної істини цивільного процесуального права України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 1996. 24 с.
119. Оніщенко Н. М. Принцип верховенства права та верховенства закону: взаємовиключення чи взаємозумовленість? *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності*. 2010. № 3. С. 3–7.
120. Основи римського приватного права: навч.-метод. посіб. / за ред. Є. О. Харитонова. Одеса: Фенікс, 2019. 295 с.
121. Основи римського цивільного права: навч. посіб. / І. Г. Козуб, М. І. Боднарук. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2020. 488 с.

122. Остафійчук Л. Гласність судового процесу та його повна фіксація технічними засобами: міждисциплінарний підхід. *European Political and Law Discourse*. 2018. Volume 5. Issue 2. P. 116–124.

123. Падох Я. Ґрунтове судочинство України-Гетьманщини на Лівобережній Україні у другій половині XVII–XVIII столітті. Львів: НТШ, 1994. 189 с.

124. Парасюк М. В., Римарчук М. В. Інформатизація цивільного судочинства як засіб підвищення ефективності послуг правосуддя. *Аналітично-порівняльне правознавство*: електронне наук. видання. 2024. № 1. С. 217–222.

125. Пашук А. Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. (1648–1782). Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1967. 180 с.

126. Перунова О. М. Основні принципи цивільного судочинства. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Юриспруденція»*. 2024 № 71. С. 63–68.

127. Петришин О. В. Верховенство права в системі дії права. *Проблеми законності*. 2009. Вип. 100. С. 18–19.

128. Пилитчук О. В., Лешкович Н. О. Суд після реформи 1864 року. *Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2014. № 1. С. 44–54.

129. Позовне провадження: монографія / за ред. В. В. Комарова. Харків: Право, 2011. 552 с.

130. Поляков І. І. Організація та діяльність судових органів Таврійської губернії за Судовою реформою 1864 року (60–90-ті роки XX ст.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2002. 20 с.

131. Права, за якими судиться малоросійський народ / відп. ред. та авт. передм. Ю. С. Шемшученко; упоряд. та авт. нарису К. А. Вислобоков; ред. кол.: О. М. Мироненко (голова), К. А. Вислобоков (відп. секретар), І. Б. Усенко, В. В. Цвєтков, Ю. С. Шемшученко; НАН України; Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Інститут української

археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ: АТ «Книга», 1997. 548 с.

132. Прилуцький С. В. Вступ до теорії судової влади (Суспільство. Правосуддя. Держава): монографія. Київ: Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2012. 317 с.

133. Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики: монографія: у 2 кн. / відп. ред. Н. М. Оніщенко; ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Київ: Юрид. думка, 2008. Кн. 1: Верховенство права, як принцип правової системи: проблеми теорії. 344 с.

134. Притика Ю. Д. Онлайн-арбітраж у системі альтернативних способів вирішення спорів: pro et contra. Проблеми цивільного права та процесу: матеріали наук.-прак. конф., присвяченої світлій пам'яті О. А. Пушкіна. (м. Харків, 25 травня. 2018 р.). Харків: ХНУВС, 2018. С. 58–61.

135. Притика Ю. Д., Трунова Г. А. Транспарентність цивільного процесу як елемент верховенства права. *Успіхи і досягнення в науці*. 2026. № 4 (26). С. 583–595.

136. Про деякі питання дотримання розумних строків розгляду судами цивільних, кримінальних справ, справ про адміністративні правопорушення: постанова Пленуму ВССУ від 17.10.2014 р. № 11. URL: portal.rada.gov.ua (дата звернення: 13.02.2025).

137. Рабінович П., Луців О. Верховенство права: сучасні вітчизняні підходи до інтерпретації. *Вісник Академії правових наук України*. 2012. № 2 (69). С. 3–16.

138. Работинська В. О. Принцип гласності цивільного процесу: дис. ... канд. юрид. наук. Ужгород, 2017. 252 с.

139. Рамос Нуньес Де Карвальо Э Са проти Португалії. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-187507%22](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-187507%22) (дата звернення: 26.11.2024).

140. Резнікова В. В., Нор-Хотинська О. З., Притика Ю. Д. Якість судових рішень у контексті європейських стандартів (на прикладі

господарського судочинства). *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: «ПРАВО»*. 2026. Вип. 93: частина 2. С. 95–101.

141. Рожнов О. В. Принцип оперативності в цивільному процесуальному праві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2000. 16 с.

142. Ромашко А. О. Роль принципу пропорційності у розвитку сучасного конституціоналізму. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: «Право»*. 2024. Вип. 83: частина 1. С. 89–93.

143. Рум'янцев В. Судова система в Україні в період Української революції 1917–1921 рр. *Проблеми законності*. 2009. Вип. 100. С. 53–62.

144. Русанова І. О. Сучасні проблеми запровадження електронного судочинства в Україні. *Публічне право*. 2021. № 3 (43). С. 41–49.

145. Сакара Н. Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2006. 20 с.

146. Сакара Н. Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2005. 209 с.

147. Середа О. В. Нариси з історії розробки основних засад судової влади в Російській Імперії (до 150-річчя судової реформи 1864 р.). *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 1. С. 47–51.

148. Скакун О. Ф. Верховенство права і правова держава: співвідношення понять. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: «Право»*. 2009. № 841. С. 9–13.

149. Склярєнко І., Соболь Є. Належне мотивування судового рішення у судовій справі як гарантія його правосудності. *Актуальні проблеми правознавства*. 2023. № 2 (34). С. 206–213.

150. Скоморовський В., Сендецький В. Трансформаційні процеси системи судочинства в українських землях після судової реформи 1864 року. *Legal Bulletin*. Київ, 2023. № 8. С. 10–16.

151. Скрипнюк О. В. Верховенство права як правова і політична цінність. *Альманах права*. 2024. Вип. 15. С. 13–17.

152. Слинько Д. В. Процесуалізація права у Франції та Німеччині в епоху Середньовіччя. *Науковий юридичний журнал*. 2018. № 2. С. 28–31.
153. Слинько Д. В. Юридичний процес: історія, теорія, практика. Харків: Вид-во «НТМТ», 2017. 415 с.
154. Сліпенюк В. В. Довіру до правосуддя як складова системи національної безпеки України. *Право та державне управління*. 2023. № 4. С. 26–32.
155. Соп'яненко О. Ю. Верховенство права в цивільному судочинстві: дис. ... д-ра філософії. Суми, 2022. 190 с.
156. Справа «Хіро Балані проти Іспанії» 1994 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/engo> (дата звернення: 12.08.2023).
157. Стратегія розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки: затверджена Указом Президента України від 11.06.2021 р. № 231/2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/231/2021#Text> (дата звернення: 13.04.2025).
158. Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку. Проект «Наукова книга» за редакцією Усенка: колективна монографія / В. С. Бігун, І. Й. Бойко, Т. І. Бондарук, К. А. Віслобоков, О. А. Гавриленко, Л. О. Зайцев, А. Ю. Іванова, О. О. Малишев, І. В. Музика, В. Т. Окіпнюк, Є. В. Ромінський, О. О. Самойленко, М. І. Сірій, І. Б. Усенко (керівник колективу), М. Д. Ходаківський, Л. В. Худояр, О. Н. Ярмиш. Київ: Науково-виробниче підприємство «Видавництво “Наукова думка” НАН України», 2014. 501 с.
159. Твердохліб Е. В. Принцип пропорційності як визначальний чинник під час вирішення питання про розгляд справи в порядку спрощеного або загального позовного провадження. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 06: частина 1. С. 413–417.
160. Тимченко Г. П. Принципи цивільного та адміністративного судочинства в Україні: проблеми теорії і практики: дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2012. 422 с.

161. Тимченко Г. П. Принципи цивільного та адміністративного судочинства в Україні: проблеми теорії і практики: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2012. 40 с.
162. Тимченко Г. П. Способи та процесуальні форми захисту цивільних прав: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2002. 20 с.
163. Тімонов А. І. Закритий розгляд цивільних справ як складова принципу гласності та відкритості в цивільному судочинстві України. *Право.ua*. 2024. № 3. С. 322–328.
164. Тімонов А. І. Проблема визначення змісту принципу гласності та відкритості в цивільному судочинстві України. *Проблеми цивільного права та процесу*. Вінниця: ХНУВС, 2024. С. 339–345.
165. Ткачук О. С. Проблеми реалізації судової влади у цивільному судочинстві. Харків: Право, 2016. 600 с.
166. Удовика Л., Новоселова В. Природа і зміст довіри до судової влади в Україні крізь призму світового досвіду. *Юридичний вісник*. 2021. № 4. С. 127–142.
167. Фазикош Г. В. Судове рішення у цивільному судочинстві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2008. 20 с.
168. Фурса С. Я., Цюра Т. В. Докази і доказування у цивільному процесі. Київ: Видавець Фурса С. Я., КНТ, 2005. 256 с.
169. Фурса С. Я., Щербак С. В., Євтушенко О. І. Цивільний процес України: проблеми і перспективи: наук.-практ. посіб. Київ: Видавець Фурса С. Я.: КНТ, 2006. 448 с.
170. Холмогорова Л. В. Теоретичні та практичні проблеми відкриття позовного провадження у цивільному процесі: дис. ... д-ра філософії (за спеціальністю 081 – «Право» з галузі знань 08 – «Право»). Ужгород, 2024. 227 с.
171. Хотинська-Нор О. З., Саленко О. В. Феномен довіри та легітимність судової влади: національні позиції-міжнародні стандарти. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 1. С. 671–675.

172. Цивільний процесуальний кодекс Естонії. URL: www.juristaitab.ee (дата звернення: 10.01.2026).
173. Цивільний процесуальний кодекс Німеччини. URL: <https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/14316> (дата звернення: 10.01.2026).
174. Цивільний процесуальний кодекс Польщі. URL: <https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/22373> (дата звернення: 12.01.2026).
175. Цивільний процесуальний кодекс Франції. URL: <https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/23226> (дата звернення: 12.01.2026).
176. Цувіна Т. А. Принцип верховенства права у цивільному судочинстві: теоретико-прикладне дослідження: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2021. 39 с.
177. Цувіна Т. А. Принцип пропорційності у цивільному судочинстві. *Право України*. 2018. № 10. С. 50–63.
178. Цувіна Т. А. Умотивованість рішень суду та право на суд у цивільному судочинстві. *Проблеми законності*. 2013. Вип. 121. С. 215–224.
179. Чванкін С. А. Інформаційні технології у доказуванні в цивільному процесі: теоретичні та практичні аспекти: дис. ... д-ра юрид. наук. Одеса, 2021. 498 с.
180. Шаповал М. М. Підготовче провадження в цивільному судочинстві України: дис. ... д-ра філософії (за спеціальністю 081 – «Право» з галузі знань 08 – «Право»). Суми, 2022. 200 с.
181. Шкаровський Д. О. Шкаровський Д. О. Взаємозв'язок аргументації та вмотивованості судового рішення у цивільному судочинстві. *Аналітично-порівняльне правознавство*: електронне наукове видання. 2025. Вип. № 05: частина 1. С. 348–353.
182. Шутенко О. В. Проблеми диспозитивності в цивільному судочинстві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2003. 19 с.

183. Ясинок М. М. Принципи усності, безпосередності та безперервності у цивільному судочинстві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2004. 20 с.
184. Яцина В. Б. Принцип судового керівництва в цивільному судочинстві: дис. ... д-ра філософії. Харків, 2023. 264 с.
185. Code de procédure civile. URL: <https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/23226> (дата звернення: 18.01.2026).
186. ELI-UNIDROIT. Модельні європейські правила цивільного процесу. Від транскордонних принципів до європейських правил цивільного процесу / І. О. Ізарова, Т. А. Цувіна, Ю. Д. Притика та ін. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2025. 175 с.
187. Federal Rules of Civil Procedure. URL: <https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/23152> (дата звернення: 18.01.2026).
188. Kodeks postępowania cywilnego. URL: <https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/22373> (дата звернення: 22.01.2026).
189. Pretto and Others v. Italy». URL: [https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22itemid%22:\[%22001-57561%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22itemid%22:[%22001-57561%22]}) (дата звернення: 23.01.2026).
190. Riepan v. Austria. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22itemid%22:\[%22001-58978%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22itemid%22:[%22001-58978%22]}) (дата звернення: 05.07.2023).
191. The Civil Procedure Rules 1998. URL: <https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/14455> (дата звернення: 28.01.2026).
192. Zivilprozessordnung. URL: <https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/14316> (дата звернення: 28.01.2026).

ДОДАТОК А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Котвяковський Ю. О., Лук'янченко Д. В. Становлення та розвиток принципу гласності судового розгляду в римському праві. *Держава і право*. 2026. Вип. 98. С. 208–218.

2. Лук'янченко Д. В. Формування та розвиток доктрини гласності в європейському цивільному судочинстві: історико-правовий аналіз. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: «Право». 2025. Вип. 92: частина 1. № 2. С. 450–456.

3. Лук'янченко Д. В. Розвиток принципу гласності у цивільному судочинстві України. *Держава і право*. 2026. Вип. 100. С. 286–298.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Лук'янченко Д. В. Розвиток ідей щодо гласності судового розгляду цивільних справ у вітчизняному законодавстві: матеріали наук.-практ. конф. викладачів аспірантів та студентів Сумського національного аграрного університету (м. Суми, 13–17 квіт. 2026 р.). Суми. 2026. С. 461.

2. Лук'янченко Д. В. Межі транспарентності правосуддя у цивільних справах. *Сто восьмі економіко-правові дискусії*. Серія: *Соціальні та гуманітарні науки*: матеріали міжнар. мультидисциплінарної наук. інтернет-конф. (м. Львів, Україна, м. Ополе, Польща, 27–28 трав. 2026 р.) / редкол.: О. Патряк та ін.; ГО «Наукова спільнота»; WSZIA w Opolu. Львів: ФО-П Шпак В. Б. С. 31–34.